

Bölcshészet- és társadalomtudományi folyóirat

3. évfolyam

I. szám

2025

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcshészet- és Társadalomtudományi Kar

Folia Humanistica et Socialia

Bölcsezet- és társadalomtudományi folyóirat

Megjelenik évente kétszer

Főszerkesztő:

Birher Nándor Máté

Szerkesztők:

Hársy-Harding Noémi

Nyitrai Mónika

Szerkesztőbizottság:

Berzeviczy Klára

Csigó Katalin

Hidas Zoltán

Kántor Zoltán

Kovács Bálint

Óze Sándor

Pintér Károly

Szakács Béla Zsolt

Tóth Tibor

Szerkesztőségi Tanácsadó Testület:

Andok Mónika, Beszédes József, Botos Máté, Dobos Károly Dániel, Hankovszky Tamás, Horváth Géza, Jernyei Kiss János, Juhász Márta, Karainé Gombocz Orsolya, Keszei András, Lőkös Péter, Medgyesy-Schmikli Norbert, Nemesi Attila László, Pálfalvi Lajos, Rosta Andrea, Rózsavári Nóra, Salát Gergely, Sárdi Csilla, Szigetvári Tamás, Türk Attila, Veszprémy László

Honlap:

<https://ojs.ppke.hu/index.php/fhs/>

Nyelvi lektorálás, tördelés:

Hársy-Harding Noémi, Nyitrai Mónika

Kiadó:

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Felelős kiadó:

Dr. Birher Nándor Máté dékán

ISSN 3004-1260

Tartalomjegyzék

Recenziók

Smitnya Alíz Csilla: Valóság helyett látszat: A szimuláció témaköre a sci-fi világában Gyuris Norbert olvasatában	5
Igor Kim: Book on the Medieval Archaeology of Crimea	9

Hallgatók tanulmányai

Eliza Gujabidze: From Humbaba to Medusa: A Historical and Iconographic Overview	15
Inessa Arustamyan: One Language, Many Voices: Interactions between Eastern and Western Armenians in Budapest.....	29
Marianna Manasyan: Images and Perceptions of Armenia in Armenian Diaspora Films	47
Smitnya Alíz Csilla: A <i>per</i> mint utópia?	69

Oktatók tanulmányai

Ujvári Hedvig: Globális balett, lokális jelentések: Az Excelsior korabeli fogadtatása Bécsben és Budapesten	79
Takáts Mór Bendegúz: Structure from Motion-alapú fotogrammetria és 3D- térrekonstrukció a pānkāni régészeti lelőhelyen (2014–2021)	103
Fiáth Attila: Innovatív szabályozási módszertanok és eszközök kutatása a hazai vezetékes hírközlési piacon	115
Fiáth Attila: A távközlési konvergencia szabályozási kérdésköre	129
Szilvay Gergely: Genderelmélet és -gyakorlat keresztény szemmel.....	141
Pálffy Patrik: A „Multicultural Masculinity Ideology Scale” magyar adaptációjának létrehozása és pszichometria vizsgálat.....	155

Valóság helyett látszat: A szimuláció témaköre a sci-fi világában Gyuris

Norbert olvasatában

Recenzió: Gyuris N. (2024). *Szimuláció és sci-fi. Líceum Kiadó.*

Smitnya Alíz Csilla

PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

Virtuality Instead of Reality: The Theme of Simulation in the World of Sci-Fi According to Norbert Gyuris.

A *Szimuláció és sci-fi* című kötet, ahogy azt már a címe is jelzi, a szimuláció jelenségét vizsgálja a science fiction műfaján belül. Szerzője Gyuris Norbert irodalomtörténész, szak- és műfordító, a Pécsi Tudományegyetem docense, aki a 20. századi amerikai prózára, irodalomelméletre és a populáris kultúrára specializálódott. A szöveg különös figyelmet fordít arra a jelenségre, hogy a szimulációról és a virtualitásról kollektív módon alkotott fogalmainkat a science fiction-szövegek befolyásolják. A könyv Jean Baudrillard szimulációval kapcsolatos elméletét veszi alapul és rámutat arra, hogy a science fiction-szövegek hogyan erősítik vagy tagadják meg az elméletben foglaltakat.

A szöveg önmagát a hagyományos science fiction-olvasatokkal szemben helyezi el. Arra tesz kísérletet, hogy Baudrillard elméletét ötvözze a kvantumfizikával, a feminista kritikával (például mesterséges intelligencia és nemi reprezentáció, illetve nemi szerepek) és a szemiotikával, különösen Saussure és Cassirer gondolataival.

A könyv elsősorban a science fictiont tudományos szinten vizsgáló szakmai közönségnek szól. Mind a mű nyelvezete, mind a fogalmak, amelyekkel dolgozik, túlmutatnak azon a szinten, amely egy átlagos sci-fit kedvelő embert érdekelhet.

A könyv hét fejezetből áll. Az első a szörnyű tereket, azaz a „teratópiákat” mutatja be a virtuális és a szimulált környezetben, illetve rávilágít ezek különbségeire. Úgy érvel, hogy a virtuális tereknek jól definiált határaik vannak, a szökés belőlük lehetséges és párhuzamosan működnek a valósággal. Ezzel szemben a szimulált terek totálisak, a szökés belőlük lehetetlen és működésük elmosza a fikció és a valóság határát. A szerző a „labirintus” vagy az „útvesztő” metaforát alkalmazza: a labirintusnak van kijárata, így azt a virtuális térrel azonosítja, míg az útvesztő egy csapda, amelyből lehetetlen kijutni, tehát azt a szimulált térrel azonosítja. Az elemzett művekre példa Ernest Cline *Ready Player One*-ja (2011) vagy William Gibson *Neuromancere* (1984).

A második fejezet Philip K. Dick *Ubik* című regényében (1969) az időbeli logika és szimuláció témáját tárgyalja a kvantumfizika segítségével (például Schrödinger macskája), annak érdekében, hogy elmagyarázza a szöveg narratív paradoxonjait. A regény által közvetített gondolatok életről és halálról egymással párhuzamosan futó valóságokat és értelmezéseket tesznek lehetővé. A szöveg ellenáll az olvasó azon igényének, hogy egyértelműen kijelenthető legyen, a szereplők az élet vagy a halál pozíciójában vannak.

A harmadik fejezet a szimuláció és a disszimuláció különbségeit vizsgálja Juan Solanas *Upside Down* című filmjében (2012). A filmben a gravitáció az ellentétek kifejezését szolgálja, a két bolygó egyesülése pedig a binaritás feloldását és a posztstrukturalista gondolkodásmódot szimbolizálja.

A negyedik fejezet H. P. Lovecraft Cthulhu-mítoszának filmes adaptációit elemzi és bemutatja, hogyan alakítja át a horrorélményt a szimuláció a mozgókép eszközein keresztül. Rávilágít arra is, miként módosul a műfaj a film nyelve által.

Az ötödik fejezet a mesterséges intelligenciáról szól a cyberpunk műfajában; különösen a *Neuromancerről* és különböző modern filmekről van benne szó. A fejezet rámutat arra, hogy a mesterséges intelligencia régen egy szimulált entitás volt, majd pedig egy rosszindulatú, félelmetes, emberfelettien intelligens teremtménnyé vált.

A hatodik fejezet a feminista kritika segítségével elemzi a nőknek kódolt mesterséges intelligenciákat és megvizsgálja, hogy Hollywood hogyan erősíti meg a férfidominanciát az ilyen ábrázolások segítségével. Ezek a mesterséges intelligenciák nemcsak női arccal bírnak, de a sztereotip női szépségideálnak felelnek meg.

Végezetül a hetedik fejezet a szimuláció és a szingularitás különbségeire hívja fel a figyelmet és úgy érvel, hogy a szingularitás lehetetlenné teszi a szimulációt. A sci-fi mint műfaj a szingularitásnak nevezett kríziseket (például a mesterséges intelligencia térnyerése, járványok) a szimulációba integrálja. Szingularitás akkor jelenik meg, ha a meglévő modellek már nem képesek értelmezni valamit (például vírus, társadalmi változás). Amint ezeket végül sikerül modellezni, visszaintegrálódnak a szimulációba, így a sci-fi folytonos önmegújulásban él.

A könyv erőssége, hogy elmélyült dialógusban áll Jean Baudrillard elméletével, illetve a posztmodern teóriákkal, és így az elemzések nemcsak irodalmiak, hanem filozófiai diskurzusként is értelmezhetők. A könyv ezenfelül multidiszciplináris megközelítést alkalmaz (az irodalmon túl magában foglalja a szemiotikát, a médiaelméletet és még a kvantumfizikát is), de az olvasó számára az a benyomás alakulhat ki, hogy a szerző alapos ismeretekkel rendelkezik a tárgyalt témában és tudatosan tartózkodik attól, hogy olyan területekre tévedjen, amelyek kívül esnek a szaktudásán.

A szerző frappáns metaforákkal és gondolatébresztő párhuzamokkal igyekszik az olvasóval megértetni a szimuláció mibenlétét: különösen tetszett a labirintus és az útvesztő metafora, illetve az, amikor Deckard karakterét az *Álmodnak-e az androidok elektronikus bárányokkal?* című Philip. K. Dick-regényből (1968) egy bűvészhez hasonlította. A könyv megjelenése teljesen időszerű, figyelembe véve a társadalom jelen félelmeit a mesterséges intelligenciával és az ahhoz kapcsolódó technológiákkal (deepfake, metaverzum, MI-művészet stb.) kapcsolatban. Véleményem szerint a szerző a célját a könyvvel elérte: sikeresen megvizsgálta a szimuláció témakörét (különös tekintettel Baudrillard elméletére) a sci-fi műfaján belül. A könyv következetes módon alkalmazza ezt a keretrendszert a tárgyalt művekre és minden fejezetben a szimuláció

egy újabb rétegébe (tér, idő, identitás stb.) nyújt betekintést. Zseniálisan bemutatja azt is, hogy a science fiction műfaja maga is egy szimulációs rendszer, amely folyamatosan újraalkotja önmagát az intertextualitás és a különböző toposzok újrahasznosítása által.

Mindent egybevetve Gyuris Norbert *Szimuláció és sci-fi* című monográfiája remek olvasmány mindenkinek, aki tudományos szinten kíván a science fiction műfajával foglalkozni, legyen szó akár irodalomkritikusokról, akár médiakritikusokról. A szöveg azon tulajdonsága, hogy reflektál a mesterséges intelligencia témakörére is, olyan kutatók számára is hasznossá teheti a szöveget, akiknek a valóságban is létező MI és az azt körülvevő jelenleg folyó viták a szakterületük. A szöveg egyik legmarkánsabb erényének azt tartom, hogy érzékenyen és szervesen kapcsolja össze az irodalomkritikai megközelítést a filozófiai reflexióval.

A szöveg elméleti háttere megalapozott, az elemzett művek relevánsak, és a könyv struktúrája logikus. Úgy gondolom, a könyv egy lehetséges folytatása kibővíthetné az elméleti hátteret és Baudrillardén kívül Deleuze és Lyotard elméleteit is beemelhetné az elemzésbe. Ezen felül érdemes lenne megfontolni a „close reading” módszerének alkalmazását is, mivel a szerző elsősorban az elemzett művek tartalmi összefoglalására helyezi a hangsúlyt. Philip K. Dick *Ubik* című regénye esetében például nem tér ki egy esetleges szatirikus olvasatra, hanem kizárólag szimulációs modellként értelmezi a szöveget. Érdemes lehet továbbá a nem angol nyelvű, illetve nem nyugati sci-fit is megvizsgálni e paradigma vonatkozásában, gondolok itt az afrofuturizmusra vagy a kínai sci-fire.

A Book on the Medieval Archaeology of Crimea

Review: Türk A. (2023). *A Krím-félsziget régészete a késő antikvitástól a késő középkorig* (Kr. u. 6-11. század) / *The Archaeology of the Crimean Peninsula from Late Antiquity to the Middle Ages* (6-11th centuries AD). (*Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 29 – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 7). Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Régészettudományi Intézet, Martin Opitz Kiadó & Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.

Igor Kim

PPKE BTK Doctoral School of History, PhD student

Könyv a Krím középkori régészetéről.

This review is about Dr Attila Türk's monograph entitled *A Krím-félsziget régészete a késő antikvitástól a késő középkorig* (*The Archaeology of the Crimean Peninsula from Late Antiquity to the Middle Ages*), published in 2023. In this book, Attila Türk, who has made numerous research trips to Eastern Europe, examines the late antique and medieval archaeology of the Crimean Peninsula. The author's scholarly interests include Eastern European history and the general archaeology of the Early Middle Ages, particularly the period of the Hungarian conquest. Therefore, the publication of such a work contributes significantly to the author's research profile.

The publication of this work is extremely important for Hungarian archaeology because the majority of Hungarian archaeologists do not speak Russian. In turn, there is already a considerable corpus of scholarly literature on the Crimean Peninsula in Russian,¹ as the history of its study is very long.² It is well known that the archaeology of Crimea, like that of the Carpathian Basin, is situated in the general context of the Eurasian steppes. The archaeology of the Eurasian steppes as a whole is of great interest to Hungarian archaeology, which studies the various ancient ethnic groups that migrated to the Carpathian Basin, among which the Sarmatians, Alans, Huns, Avars, early Hungarians proper, as well as the Pechenegs, Kumans and Caucasian Alans have their place. As mentioned above, due to Hungarian researchers' lack of knowledge of the Russian language, many issues of steppe archaeology remain largely unexplored for them. This Hungarian monograph on Crimea helps fill this gap by introducing specialists to the archaeology of this territory.

The monograph consists of three chapters, further subchapters, as well as an introduction, conclusion and plates of illustrations. As usual, the introduction provides a general overview of the topic of interest and its relevance. In its turn, the first chapter ("A Krím-félsziget") deals with the geography and history of the Crimean Peninsula in

¹ See, for example, Makarova & Pletnyova (2003).

² See, for example, Bronevsky (1822) and Gennadi (1867).

antiquity and the Middle Ages, up to its annexation to Russia at the end of the 18th century, i.e. this geographical and historical region is given a general characterisation. As in many studies focused on specific regions, the chapters with general information about the region are placed at the beginning and necessarily contain geographical information. This helps to better understand the history and archaeology of the territory of interest because geography has always played a major role in historical processes.³ This monograph is no exception.

Let us consider the historical and geographical background given by the author. In the southern part of the peninsula, the Crimean Mountains are relatively low in altitude. Most of the Greek colonies were founded here, i.e. between the Black Sea coast and the mountain slopes approaching it. Due to its geographical position, the southern coast of Crimea had the most stable connections with the Mediterranean, so the choice of colonists who came here during the “Great Greek Colonisation” is quite understandable. The eastern part of Crimea itself is a smaller peninsula, surrounded by the Sea of Azov to the north and the Black Sea to the south. This peninsula is called the Kerch Peninsula and is a kind of bridge linking Crimea with the Taman Peninsula, the steppes of the North-Eastern Black Sea region and the Caucasus. In antiquity, the Bosphoran Kingdom was founded here and played a significant role in the history of the steppe and Caucasus regions. Finally, the northern part of Crimea is part of the steppe natural zone and was mainly occupied by nomadic tribes.

As mentioned above, the Crimean Peninsula occupied an important place in the history of the Eurasian steppes. Since the time of the “Great Greek colonisation”, Crimea has been one of the main points of interaction between the peoples of Eastern Europe and the civilisations of the south. The Greek presence, interestingly enough, still existed in the Early Middle Ages, when the southern part of Crimea was under Byzantine control. Thus, there was a collision, interaction and interpenetration of two major cultural types: the late antique and the Byzantine culture that replaced it, and the cultures of various steppe nomads. Interpenetration, in particular, was expressed in the fact that nomads, for example, could adopt a sedentary way of life and, in the medieval period, also the Christian religion. In addition, Crimea had extensive contacts with other areas of the Black Sea region: intensive trade continued with Constantinople, the capital of the Byzantine Empire, as well as with other cities in Anatolia and the Balkans. It is also known from written sources that Crimean cities had trade contacts with the north.

Speaking about the history and archaeology of Crimea, it is impossible not to highlight the issue of the early Hungarian presence here. The early Hungarians were indeed associated with Crimea. Today, it is well known that the territory of Etelköz, known from written sources, was also located in the Middle Dnieper and Middle

³ One of the professors at the Department of Historical Regional Studies at St. Petersburg State University characterised the relationship between geography and history extremely accurately and aptly as follows: “Geography is history in space, and history is geography in time.”.

Dniester, in fact, on the Northern Black Sea coast. Hungarians inhabited Etelköz in the second and last thirds of the 9th century (Türk, 2023, 246–252), and Etelköz is also identified with the Subotsy archaeological horizon of the archaeological sites of the same period (Komar, 2018, 239–256). From Arabic written sources, according to Ibn Rust and Gardizi, it is known, for example, that the early Hungarians of Etelköz had trade contacts with Byzantium, precisely in Crimea. While presenting the general history of Crimea, the author also pays special attention to the early Bulgarians and Khazars of the time of the Saltiv-Mayaki culture, as this community played an important role in the early history of the Hungarians.

In the second chapter (“A Krím-félsziget fontosabb lelőhelyei a közép-bizánci korban”), the author discusses in detail the most significant sites of urban archaeology of Crimea of the Middle Byzantine period (each of them in a separate subchapter). As already mentioned above in the corresponding chapter, the southern, mountainous part of the Crimean Peninsula was the main location of the Greek colonies due to its convenient geographical position. The situation was similar in Byzantine times when this part of Crimea was part of the Byzantine Empire. Among the listed cities, a special place is occupied by Chersonesus, located on the territory of modern Sevastopol. The city was founded by the Greeks in the 6th century BC. At the end of the 2nd century BC, it fell under the rule of the Pontic and, later, the Bosphoran Kingdom. Then, in late antique times, it belonged to the Roman Empire, and in the Early Middle Ages, it became part of Byzantium. Chersonesus was considered one of the most important cities of the Northern Black Sea region and remained so until the 13th century when Italian (mainly Genoese and Venetian) traders—who, at that time, were monopolists on the Black Sea—founded new settlements such as Sudak, Feodosia and a number of others. Another significant centre was the city of Bosphorus (in ancient times, Panticapaeum), located on the territory of modern Kerch and founded by Greek colonists from Miletus. This city became the capital of the Bosphoran Kingdom, and later, one of the important centres of Byzantium on the territory of Crimea. Due to its location, it maintained close connections with the Taman Peninsula. After the creation of the Khazar Khaganate, Bosphorus fell under the rule of the Khazars. In the archaeological materials on the territory of modern Kerch, the Khazar period is well traced: there are known remains of fortifications typical of the Khazar Khaganate. In the 10th century, the city returned to the Byzantine Empire.

In addition to the above-mentioned cities located on the seashore, the history and archaeology of Crimea includes the so-called cave cities in the mountainous part of the peninsula. They comprise inhabited cave cities as well as cave temples, monasteries and a number of other structures—Chelter-Koba, Chufut-Kale, Eski-Kermen, Kachi-Kalon, Kyz-Kermen, Mangup, Tepe-Kermen. These cities are the results of the desire of the Byzantine Empire to strengthen its northern border and thus Byzantine influence in the mountainous part of Crimea. However, their inhabitants were not only Byzantines.

It is not difficult to guess, knowing the various interactions in Crimea, that the ethnic composition of its population in the Middle Ages was quite diverse. Many of the towns described in this chapter were inhabited by non-Greek allies or subjects of Byzantium (Alans and Goths), and some of these towns were founded by these groups.

The second chapter deals not only with settlement monuments. Separate subchapters are also devoted to burial sites, among which Suuk-Su and Uzen-Bash can be singled out.

The third chapter ("A szaltovói kultúrkör krími variánsának kérdése a bizánci peremkultúrák tükrében") is devoted to the interactions of the Saltivo-Mayaki culture with Crimea and, similarly to the previous chapter, it includes several subchapters. In the first of them, the author elaborates on the problem of identifying the Crimean variant of the Saltivo-Mayaki culture, distinguishing in this regard several groups of archaeological sites: Eastern Crimean, Bosporan (on the Kerch Peninsula), south-eastern and central, South Crimean, south-western and north-eastern. In the second subchapter, special attention is directed towards the presence of the early Bulgarians in this territory. In this regard, the author singles out the Tau-Kipchak group of sites and concludes that the early Bulgarian materials in Crimea can be dated to the middle of the 8th century. The third subchapter uncovers the interaction of the Khazar Khaganate with the North-Eastern Black Sea region. Although the monograph focuses on Crimea, the inclusion of archaeological data from the Taman Peninsula, particularly of the cities of Phanagoria and Tmutarakan, broadens the contextual understanding.

The fourth subchapter describes the Abrau-Dyurso-II burial ground, a reference archaeological site of the North-Eastern Black Sea region, located near modern Novorossiysk. Archaeological materials from the burial ground indicate that the population that abandoned it interacted with Crimea (for example, there are finds of Bosporan staters). For Hungarian researchers, Abrau-Dyurso-II is of special interest because the fourth and final stage of its functioning (8th–9th centuries) is characterised by cremation burials. Some authors associate these cremation burials with groups of the Ugrian population that arrived here in the 8th century.⁴

The fifth subchapter is devoted to Byzantine provincial culture in light of the interaction with the Saltiv-Mayaki culture on the Crimean Peninsula. Finally, we have the sixth and seventh subchapters, which are not directly related to Crimea but provide a broader Eastern European context: on early Saltiv belt buckles with Byzantine features, many of which were also made in Crimea, and on Saltiv-Mayaki fortifications in the Don region during the 8th–10th centuries. The Saltiv-Mayaki fortresses in the Don region are also known to have Byzantine architectural features, which are most likely explained by the Byzantine influence on Crimea.

⁴ P. S. Uspensky's dissertation (2015) is devoted to the problems of cremation burials in the North-West Caucasus.

At the end of each chapter, there is a list of scientific literature, which can be used to delve deeper into the context of the issues addressed in each chapter. The 180-page-long monograph concludes with the plates of 100 illustrations, which constitute the major part of the book.

To summarise the results of our review, we would like to reiterate that this work is extremely important for Hungarian archaeology. And, realising that the Crimean Peninsula is nothing but an integral part of the general context of the Eurasian steppes, it is especially valuable that the author, despite the stated theme of Crimean archaeology, also considers the archaeology of the adjacent territories: the Taman Peninsula, the North-West Caucasus and even the Don region. Thus, Crimea is elegantly placed in this very context, which is very important for understanding the historical and archaeological situation in general. The monograph will be of interest to researchers with a historical and archaeological profile, students of relevant specialities and all Hungarian readers interested in the history and origin of their people, especially as it dives into issues tied to the early Hungarians.

Bibliography

- Bronevsky, V. B. (1822). *Obozrenie yuzhnogo berega Tavridy v 1815 godu* [A Review of the Southern Coast of Taurida in 1815]. *Tipografiya Gubernskogo pravleniia*.
- Gennadi, G. N. (1867). *Spisok sotchineny o Kryme* [List of Essays on Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities], 6, 623–644.
- Komar, O. V. (2018). *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции / A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei* [History and Archaeology of the Early Hungarians in the Age of Migration]. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia II – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5). Martin Opitz Kiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet & MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport.
<https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2018.5>
- Makarova, T. I., & Pletnyova, S. A. (Eds.). (2003). *Krym, Severo-Vostotchnoe Pritchernomor'e i Zakavkaz'e v èpokhu srednevekov'ja: IV–XIII veka* [Crimea, North-Eastern Black Sea Coast and Transcaucasia in the Middle Ages: IV–XIII Centuries]. (Arheologija SSSR [Archaeology of the USSR]). Nauka.
- Türk A. (2023). *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem* [From the Urals to the Carpathians. Archaeology and History of Early Hungarians]. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 30 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8 – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 30). Szegedi Középkorász Műhely.
<https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2023.8>

Uspensky, P. S. (2015). Krematsionnye pogrebeniya Severo-Zapadnogo Kavkaza VIII–XIII vv. kak istorichesky istotchnik [Cremation Burials of the North-West Caucasus of the VIII–XIII Centuries as a Historical Source][PhD dissertation].

From Humbaba to Medusa: A Historical and Iconographic Overview

Eliza Gujabidze

ELTE BTK Doctoral School of History, PhD student

Humbabától Meduszáig: Történeti és ikonográfiai áttekintés.

Absztrakt: Ez a tanulmány áttekintést nyújt a görög művészetre gyakorolt mezopotámiai hatásokról, különös tekintettel a *Gilgames-eposz*ból ismert Humbaba hatására a Gorgókra, elsősorban Meduszára. Konkrét leletek és történeti források, köztük vázák, maszkok, pecséthengerek és feliratok alapján a jelen munka azt vizsgálja, hogyan értelmezték és interpretálták a motívumokat és a szimbolikus ábrázolásokat a Mediterráneum keleti részén. Az elemzés kiemeli a narratív témák, a vizuális kompozíciók és a protektív szimbolika párhuzamait, utalva arra, hogy a görög adaptációk hipotetikusán inkább a keleti művészeti és mitológiai hagyományokból való szelektív átvételeket tükrözik, mint független találmányokat.

Abstract

This study provides an overview of Mesopotamian influences on Greek art, especially the influence of Humbaba imagery from the *Epic of Gilgamesh* on the Gorgons', particularly Medusa's. Based on specific examples of artefacts and historical sources, including vases, masks, cylinder seals and inscriptions, the present paper explores how motifs and symbolic representations were understood and interpreted across the Eastern Mediterranean. The analysis highlights parallels in narrative themes, visual compositions and protective symbolism, suggesting that Greek adaptations may hypothetically reflect selective borrowings from broader Eastern artistic and mythological traditions rather than independent invention.

1. Introduction

The primary aim of this paper¹ is to explore how the Mesopotamian figure of Humbaba might have influenced Greek conceptions and iconography of the Gorgons, particularly Medusa, through the transfer of cultural motifs across civilisations. These motifs likely spread via interconnected Mediterranean trade routes, migration and artistic exchange, facilitating the transmission of symbolic elements between cultures.

By examining the possible journey of Eastern iconography into Greek artistic traditions, this study highlights how motifs of protection and divine authority might have been reimagined to fit distinctly Greek forms. While the terrifying gaze of the Gorgon shares some similarities with Humbaba's apotropaic features, Greek representations appear to transform these elements to align with local contexts and meanings.

This paper does not aim to draw direct comparisons between the *Epic of Gilgamesh* and the Perseus–Gorgon myth. Instead, it focuses on how cultural motifs develop as they cross cultures. This process suggests a broader principle of storytelling: while characters and details change as they spread, core narrative structures and symbolic motifs remain similar across different cultures.

¹ I am grateful to my supervisor, Ádám Vér for his guidance and to Bendegúz B. Balázs for the proofreading.

2. Early Interactions and Historical Context

The earliest references to Greeks as Ionians (“Yauneans”)² appear in Akkadian cuneiform texts: Neo-Assyrian royal inscriptions and administrative records. These documents are primarily related to Assyrian kings, often recording battles and the political dynamics of city-states. Archaeological findings suggest that early interactions between Greeks and the Oriental world occurred much earlier (Dalley & Reyes, 1998, 94–103; Dezső & Vér, 2013). Still, those connections rapidly increased during the reign of Tiglath-Pileser III (744–727 BCE), whose large-scale campaigns from 743 BCE significantly tightened links with the Mediterranean region.³

Tiglath-Pileser III annexed most of the Phoenician coastal regions, and this expansion may have made it easier for the Neo-Assyrian Empire to establish both direct and indirect trade connections with the Greek islands. Moreover, Qurdi-Aššur-lāmur,⁴ Tiglath-Pileser III’s governor in Šimirra (a Phoenician city located in what is now Syria), mentions Greek raids on Phoenician cities, describing them as acts of piracy, providing early textual evidence of such activities.⁵

Sargon II (721–705 BCE) mentions Ionians living in the middle of the Western Sea⁶ and the attacks against them,⁷ since they had previously inflicted considerable harm on the island of Tyre and the province of Que (Cilicia), which at that time were Assyrian allies. It seems that the Neo-Assyrian Empire had certain obligations towards these territories. As a result, in 715 BCE, Ionians found themselves at a disadvantage in a battle against the united forces of Assyrians and Phoenicians. Sargon II’s strategic reforms and the coordinated efforts of the Assyrian–Phoenician forces rendered Ionian attacks less effective (Dezső & Vér, 2013, 335–336). It seems that, while some Greek groups engaged in acts of piracy, others maintained trade and cultural contact with the Phoenician ports under Assyrian control, indicating a complex dynamic of both conflict and exchange (Lanfranchi, 2000, 9–12).

Archaeological evidence from the Archaic period (8th–6th centuries BCE) reveals the presence of elite societies in Hellas, suggesting that these raids were fuelled by the need to collect valuable goods and resources to sustain and improve social status. The precondition of this period could be tracked during the Greek Dark Age (12th–11th centuries BCE) as Hellas faced an economic crisis marked by the breakdown of trade, agriculture and population (Kämmerer, 2011, 153–191). Perhaps, when Hellas began to recover, its elite communities gained power and wealth, which may have stemmed from

² On Yauna (Ionia) and the Yauneans (Ionians), see Radner & Vacek, 2022.

³ For the text edition of the related cuneiform source, see Tadmor & Yamada, 2011, no. 35, ii 18–24.

⁴ For more information on him, see Yamada, 2008; Rollinger, 2017; Na’aman, 2018.

⁵ Yamada, 2008. For the text edition of the related cuneiform source, see Luukko, 2012, no. 25.

⁶ For the text editions of the related cuneiform sources, see Luukko, 2012, no. 25; Frame, 2021, no. 1, 117b–120a; no. 8, 15–18; no. 9, 25; no. 13, 34; no. 43, 21; no. 76, 14.

⁷ For the text edition of the related cuneiform source, see Frame, 2021, no. 2, 436b–441a.

such pirate-like behaviour. It should also be mentioned that the Greeks may have attacked coastal regions due to their alliance with Phrygia, which opposed Assyria (Lanfranchi, 2000, 19–22, especially 21). All this highlights that approaching the Oriental environment was not difficult for Greek societies, and such raids only provided them with more exotic goods.

Another source of cultural influence may have been Yادنانا (modern Cyprus),⁸ as the island underwent significant Phoenician colonisation (Barnett, 1956, 87–97; Bourgiannis, 2018). This influence grew stronger under Sargon II, as evidenced by a stele erected in his honour around 707 BCE in Cyprus (Radner, 2010, 432; Cannavò, 2015, 180). Sargon II's royal inscriptions⁹ also mention seven kings of Cyprus who were obliged to bring gifts to the empire. Sennacherib's inscription on the Taylor Prism¹⁰ mentions Lulî, king of Sidon, who fled from the Assyrian army to Cyprus, suggesting that Cyprus was politically more or less independent. The connection between Cyprus and the East continued during the reign of Esarhaddon (680–669 BCE) as evidenced by his reference to Paphos and its king, who sent tributes to the Assyrian king.¹¹ These interactions emphasise the strong relations between Cyprus, Phoenicia and the Neo-Assyrian Empire.

Greek culture absorbed Eastern artistic motifs and elements (Richter, 1953, 28–45), which may have spread from Phoenicia to Cyprus, and from there to the broader Greek world, mostly during the Neo-Assyrian period when Assyrian influence over these regions was active and strong. The motifs often highlight specific thematic elements that are deeply rooted in the art history of Oriental culture, including heroic poses, contest scenes depicting human and/or animal figures—for example, heroes battling bulls. Other prominent motifs are sphinxes, griffins, demons, watering ceremonies, palm trees and palmettes, often alongside human figures shown in profile.

3. Humbaba and Medusa: Parallels and Symbolism

The Epic of Gilgamesh presents an interesting narrative about Gilgamesh's confrontation with Humbaba, also known as Huwawa, marking a pivotal moment in his heroic journey. Gilgamesh decides to face Humbaba, the guardian of the Cedar Forest, where Humbaba is portrayed as a supernatural being of immense power (George, 2003, 144), who is one of the more memorable characters in the epic, frightening others with his appearance and strength.

Medusa, on the other hand, is known from various Greek myths. Her most distinctive feature was her hair made of live snakes, which made her appearance so terrifying that anyone who looked at her turned to stone. Perseus's legendary triumph

⁸ During the Late Bronze Age, Cyprus was known as Alašiya. For further discussion on the kingdoms of Cyprus, see Radner, 2025.

⁹ For the text edition of the related cuneiform sources, see Frame, 2021, no. 1, 117b–120a; no. 8, 15–18.

¹⁰ For the text edition of the related cuneiform source, see Grayson & Novotny, 2012, no. 22, ii 38–40.

¹¹ For the text edition of the related cuneiform sources, see Leichty, 2011, no. 1, v 66; no. 5, 54–73a.

over the Gorgon can be (and often is) compared to Humbaba's defeat by Gilgamesh, as both stories involve heroes facing and overcoming dangerous creatures.

The supernatural domains of Humbaba and Medusa are characterised by unpredictability and mystery. Both figures embody a danger that cannot be even faced—a narrative motif they share, and one that was widely adapted in iconography, which will be explored in more detail later.

3.1. Humbaba in Written Tradition

To trace the exact origins of Humbaba's iconography and identify the sources from which it was derived, we must first examine the textual sources. The Gilgamesh epic primarily focuses on Gilgamesh's journey and accomplishments, but also provides information about Humbaba, emphasising his role as the guardian of the Cedar Forest. Humbaba's primary role in the epic is to create a challenge for Gilgamesh through his mere presence. Although Gilgamesh is often compared to the gods and does not struggle in a physical sense when confronting Humbaba, his true challenge lies in the realisation that such immense evil and power could exist within the same world he inhabits, which the hero must overcome to demonstrate his strength and growth.

The epic does not go into detail about Humbaba's physical appearance, including his facial features, but describes him as follows: "(...) whose shout is the flood-weapon, whose utterance is Fire, and whose breath is Death (...)" (Dalley, 1989, 61 and 63).

3.2. Medusa in Written Tradition

The figure of Medusa, one of the most interesting characters in Greek mythology, changed considerably across ancient literary sources. The first occurrence of the Gorgon¹² is in Homer's *Iliad* (V. 738–742; VIII. 348–349; XI. 36–37)¹³ and *Odyssey* (XI. 614–640).¹⁴ In both cases, the focus is on her head and its terrifying appearance, symbolising terror and divine power. In the *Iliad*, Athena's aegis bears the Gorgon's face (V. 738–742), while Hector's glare is compared to that monstrous visage (VIII. 348–349), and it also appears on Agamemnon's shield (XI. 36–37). In the *Odyssey* (XI. 614–640), the creature is presented as an awful and terrifying being.

In Hesiod's *Theogony* (270–294),¹⁵ the Gorgons are described as three sisters who live beyond Oceanus, near the edge of Nyx. Among them, only Medusa is mortal, which allows for her later encounter with Perseus and the myth of her slaying. Hesiod also recounts the moment of her death, after which Pegasus and Chrysaor sprang from her

¹² The name Γοργώ itself is derived from the Greek adjective γοργός, meaning 'grim, face or terror' (see West, 1990, 182).

¹³ For the text edition, see Murray, 1924–1928, I, 248–249, 362–363, 482–483 respectively.

¹⁴ For the text edition, see Murray, 1919, I, 444–447.

¹⁵ For the text edition, see Evelyn-White, 1914.

blood, showing how her death also becomes an act of creation, as the author links destruction and creation to the same mythic moment.

A later source, Apollodorus's *Bibliotheca* (II. 4: 2–3)¹⁶ gives more details on Perseus' adventure and the Gorgons. Besides their names (Stheno, Euryale and Medusa) and Medusa's mortality, it mentions that "the Gorgons had heads twined about with the scales of dragons, and great tusks like swine's, and brazen hands, and golden wings, by which they flew" (Frazer, 1921). In order for Perseus to defeat them, he receives divine equipment to assist him: Hermes's winged sandals, Athena's reflective shield and curved sword (*harpe*) as well as the *kibisis*, a magical bag in which he could carry Medusa's head that, even in death, retains its terrifying, deadly power.

The Roman poet Ovid, writing six centuries later, in *Metamorphoses* (IV. 770–803),¹⁷ reshapes the myth into a more dramatic and emotional story (Lowe, 2024, 110). Ovid's Medusa was once a beautiful woman who, after being violated by Poseidon in Athena's temple, was cursed by the goddess. Her hair turns into serpents, and her gaze becomes fatal to anyone who meets it. Ovid's retelling introduces a profound sense of pathos, recasting Medusa as both a tragic victim and a formidable mythical figure.

The story of Medusa and the Gorgons underwent numerous modifications over time. These changes reflect how ancient Greek storytellers worked to fit the myth logically and coherently into their larger narratives, adapting it to different genres, audiences and cultural needs. Across these accounts, Medusa changes from a symbol of fear into an individual with a story and emotions.

3.3. Humbaba in Iconography

Besides the information given on Humbaba in the examined textual source, there is a large collection of his representations, including, for instance, depictions on cylinder seals and face masks. His iconography appears to have remained consistent and persistent, following a steady course for several centuries. This suggests the possibility that, beyond the *Epic of Gilgamesh*, other written sources may once have existed that provided a deeper insight into Humbaba's role and the meaning of his iconography—details not mentioned in the narrative itself but seemingly known to ancient society. Humbaba's appearance may also have been shaped by religious beliefs, local traditions and mythological contexts, presenting him as more than just a figure in opposition to Gilgamesh. However, the depictions from earlier periods do not present him as a powerful being; rather, they emphasise his vulnerability and helplessness.

The earliest attempts to establish Humbaba's imagery may have originated in southern Mesopotamia, likely around the late 3rd millennium BCE (Graff, 2012, 23–24). Regarding Humbaba images, two groups can be distinguished: narrative and iconic (Graff, 2012, 16–21). Narrative images appear in combat scenes, in which Humbaba is

¹⁶ For the text edition, see Frazer, 1921.

¹⁷ For the text edition, see Innes, 1955, 115.

depicted in full-body form.¹⁸ In such scenes, he is often shown kneeling, captive and helpless. Humbaba's body is usually represented either naked or wearing a skirt, often with a stylised beard. Earlier delineations show him in profile, while Neo-Assyrian cylinder seals present him with a frontal gaze.

On the other hand, iconic images representing Humbaba's head and face and are also well established in artistic traditions. He is typically depicted with a wrinkled face and eyes wide-open.¹⁹ These features remain consistent even in highly stylised versions.²⁰ In abstract or artistic depictions, key characteristics persist, maintaining his distinctive appearance. However, cylinder seals from the Old Babylonian period depict Humbaba's head without wrinkles.²¹

3.4. Medusa in Iconography

The development of the Gorgon in Greek art has been examined by several scholars, tracing her transformation from a monstrous apotropaic figure to a more humanised one. The earliest Proto-Corinthian (720–625 BCE) and transitional (625–610 BCE) depictions share a number of characteristic features: an exaggerated mouth, spiral-shaped locks of hair and a disproportionately large head in relation to the body, all intended to create a striking and appropriate effect. The early Corinthian (610–580 BCE) examples are similar, with the only difference lying in the rendering of the locks (Payne, 1931, 81–84).

Regarding body position, a specific type of representation should be mentioned: the “Running Gorgon”, with two versions. One is characterised by a pronounced sense of movement and often portrayed with wings and a dynamically positioned body. In the early examples of this “Running Gorgon” (Payne, 1931, 80, 82 and 84, figs. 23e and 24c), Medusa's head is enormous and attached directly to the shoulders, without a visible neck. Over time, the form becomes increasingly humanised (Payne 1931, 84, 86–87, fig. 27d–e; pl. 43, 2, no. 1414). The other version is similar to the previous one in connection with Medusa's posture, but it resembles kneeling more closely, since the depicted scene is usually that of Perseus killing the Gorgon.

Concerning the Gorgon's development in Greek art, three main stylistic phases can be outlined: the “archaic type”, “middle type” and “beautiful type”. The “archaic type” is characterised by a grotesque face with tusks, a protruding tongue and serpents. In the “middle type”, the features become softer, less grotesque and more natural, while in the “beautiful type”, the Gorgon's face appears almost entirely human as seen in later Greek

¹⁸ For an early example on an Akkadian cylinder seal, see, for instance, Ornan, 2010, 416, fig. 12.

¹⁹ For iconic Humbaba images, see Woolley & Malloyan, 1976a, 81–87, 180, no. 197 and pl. 86 (BM 127443); Graff, 2012, 114, no. 143 (BM 128821).

²⁰ For an example, see Douglas van Buren, 1930, 219–220, no. 1070, fig. 271.

²¹ For Humbaba's head on Old Babylonian cylinder seals, see Collon 1986, nos. 288 (BM 89327), 389 (BM 113881), 390 (BM 129529), 451 (BM 134773).

and Roman art. This transformation could be interpreted as evidence of a genuine stylistic and conceptual development in Greek art (West, 1990, 183–185). Although Medusa's mythological narrative lacks a direct Oriental presence, its visual representation may have been influenced by Eastern artistic models (West, 1997, 454).

Overall, it is worth noting that the Gorgon's character appears to develop over time; however, her core iconographical features remain largely unchanged, most notably her eyes, which seem to be the most important and distinctive element of the figure. In artworks, the eyes remain consistent, as if ancient artists would not dare alter them; other features, such as the shape of the face, the size of the head and the hairstyle, could vary.

As mentioned earlier, Medusa originally had her own narrative context. From the beginning, she mainly served to frighten enemies; over time, her role in Greek mythology evolved: it became more complex and informative, moving beyond a purely fearsome figure to one with a richer narrative presence.

During the Archaic period (circa 800–480 BCE), Gorgon depictions were used in a variety of protective or apotropaic settings, including on pediment bases, homes, ships, coins and other artefacts. These gorgoneia are often notably round in shape, which may indicate that they were inspired by shield designs (Ogden, 2008, 36).

3.5. A Comparison of Humbaba and Medusa

A closer examination reveals that both Humbaba and the Gorgon were represented in two distinct forms: either as full-body figures or solely as heads. In the case of Medusa, the image was likely influenced by both the facial features and full-body depictions of Humbaba. It has been suggested that Greek artists adopted and transformed the image of Humbaba—particularly as it appeared in Neo-Assyrian depictions—which played a significant role in shaping Greek artistic conventions and inspiring the full-body representations of the Gorgon (Graff, 2012, 16).

Neo-Assyrian depictions of Humbaba correspond with earlier artworks from Mesopotamian regions, illustrating a recurring theme of a powerful figure being overtaken by heroes. Cylinder seals depicting Humbaba's death (Collon, 2001, 173–174, figs. 338 and 339) capture the moment of his defeat, emphasising his vulnerability. Humbaba is portrayed kneeling, with Enkidu stepping on his knee and Gilgamesh on his body—both gestures reinforcing his submission. This visual motif of the defeated figure physically restrained by the heroes, also appears, for example, on an olpe vase depicting Perseus killing Medusa (Bothmer, 1985, 150–152, no. 31). In this scene, Medusa, like Humbaba, is shown kneeling and trapped, symbolising vulnerability. This shared visual motif of submission underscores the defeated state attributed to both figures.

Both Greek and Eastern depictions use similar visual elements to highlight the helplessness of powerful figures when overcome by heroes, revealing a shared iconographical theme between Humbaba and Medusa. Although Greek artists began to

incorporate Oriental motifs in their work, they were unable to fully adapt them. Additionally, the context in which the Gorgon is represented lacks the narrative elements of the ancient literature that typically define such depictions. For instance, regarding the “Running Gorgon” style, Medusa is often depicted in motion with dynamic gestures, twisted postures and extended limbs, conveying terror, tension and the intensity of pursuit. If the kneeling scene of Medusa ultimately derives from Oriental prototypes, there is little reason to assume the Greeks would have altered it. The posture of kneeling or collapsing was already a universally intelligible visual sign of defeat and submission, effectively expressing weakness and loss of power across cultures. Rather than rejecting this borrowed motif, Greek artists absorbed and reinterpreted it, adapting the static, hierarchical compositions of the East into their own aesthetic of movement and drama.

By preserving the essential gesture but infusing it with fluidity and energy, they naturalised a foreign image within a distinctly Greek visual language. By comparing Humbaba’s iconography with the “Running Gorgon” style, we can see how ancient artists across cultures used visual strategies—kneeling, twisting or running postures to convey defeat, struggle and heroism, extending the narrative beyond textual sources and creating powerful visual storytelling.

This “Running Gorgon” motif is also found on a Cypriot cylinder seal (Graff, 2012, 206, fig. 5.1) and the western pediment of the Temple of Artemis at Corfu (Hopkins, 1934, 346). The demon on the former has long, ray-like hair and bird-like legs—it can represent either Gilgamesh and Humbaba or Perseus and Medusa, but the Corfu piece definitely depicts the latter pair.

The representation of the Gorgon in Greek art gradually adopted elements from the East, as these motifs slowly spread from East to West. This influence likely led to the creation of several different versions of the Gorgon’s body. Raaflaub (2017, 17–37) explains that when an external cultural influence enters a new society, it adapts to fit its context, often transforming significantly from its original form. For example, on the Eleusis Amphora, Medusa is depicted with an emphasis on feminine features rather than a monstrous form. In contrast, a relief pithos shows the Gorgon as a centaur, while other depictions show her with wings and straight hair. These variations highlight how the Gorgon’s image developed as Eastern motifs were incorporated into Greek art over time.

Besides these full-body depictions, Greek artists widely focused on the Gorgon’s head, which developed its own distinct iconography. As Hopkins (1934, 341–358) suggested, the design of Medusa’s head—particularly its snake motifs—genuinely originates with Greek artists and is interpreted as representing sea creatures, waves and other marine symbols. One key distinction between the Gorgon and Humbaba lies in their facial features. Medusa’s image often includes additional elements such as a

protruding tongue and a distinct row of teeth and hair, which are absent in the portrayal of Humbaba.

4. The Spread of Humbaba's Facial Iconography Overseas

Humbaba's face masks were widely present in the Oriental world, likely due to the popularity of the *Epic of Gilgamesh*, which existed in multiple versions and was spread across various cultures. Facial depictions with wrinkles, wide-open eyes and straight or curly hair appeared consistently in artistic production, with little variation. Objects depicting faces/heads with similar iconographical features can be found in different regions, especially outside Phoenician borders.

Significant examples of face masks were uncovered in the sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, excavated by British Museum archaeologists in the 20th century (Burr Carter, 1987). These terracotta masks, dating to the 7th–6th centuries BCE, were mould-made and life-sized. Guy Dickins (1929, 176–186) rendered masks from Orthia into seven types (A–G) and several subcategories. While a detailed discussion of each type is beyond our scope, some notable examples include masks depicting an elderly woman, warriors and Gorgons. These masks likely had symbolic meanings and may have served various functions: ritualistic, performative or protective.

The design of many of these masks reflects elements often associated with Humbaba's iconography, particularly the spiral wrinkles that cover the entire face, especially in grotesque types. Graff (2011, 177) studied similar face masks from across the Mediterranean, dating from the late 12th or early 11th centuries to the 5th or 4th centuries BCE. These include examples from Enkomi, the Phoenician cities of Amrit and Akhziv, Kauron, Cyprus and other Mediterranean regions. The purpose of such masks appears to be deeply rooted in symbolism, ritual practice or protective functions.

The widespread presence of face masks across different cultures suggests that they held significant meaning in specific contexts. Moscati (2001, 406–418) highlights the life-sized masks found at Gezer and Tell Qasile in Palestine, as well as those from the Artemis Orthia sanctuary in Sparta, and suggests that they may have been used for cultic purposes—possibly worn by priests or devotees during religious ceremonies. As Cullinan (1976, 21–24) points out, demonic imagery was well developed in Phoenician art, appearing in both masks and jewellery. These often featured wrinkled faces, broad noses, animal ears and horns, as can be seen in examples found at Amathus²² and the west side of Phoenician sites in Carthage²³ and Tharros.²⁴

Wrinkle-faced and grotesque motifs appear to originate in Mesopotamia, but as cultures increasingly interacted over time, tracing their exact development becomes complex. Masks from Phoenicia and the wider Mediterranean may not have been

²² See Murat et al., 1900, 112–113, no. 14 and fig. 164.

²³ See Graff, 2012, 208, fig. 5.5.

²⁴ See Graff, 2012, 211, fig. 5.11.

directly linked to Humbaba, yet the widespread presence of similar iconographical features suggests the possibility of shared cultural influences across these regions. It would be speculative to assume that such features developed independently in each location. Rather, it is more plausible that these areas were influenced by common Eastern or Oriental motifs, transmitted through trade, migration or other forms of cultural exchange. These interactions likely facilitated the diffusion of artistic styles and symbolic representations, particularly those depicting protective or supernatural beings. While certainty remains elusive, it could be suggested that the imagery of Humbaba's mask might have served as a model or inspiration for some of these later representations.

One notable exception is the set of face masks from Enkomi, which exhibit striking similarities to both Humbaba and Medusa imagery.²⁵ These facial or head representations closely resemble Humbaba's early iconography. As with the Gorgon, if we accept that Medusa was derived from Eastern motifs, her head or facial representations differ iconographically from Humbaba's, but symbolically convey a similar narrative—particularly in the context of protective imagery and mythological storytelling.

A useful comparative example is the depiction of Medusa on Ajax's shield on the Boulogne amphora,²⁶ tied to the narrative of his suicide.²⁷ The image of the Gorgon's head reflects a dual symbolism: while Medusa's death at the hands of Perseus signifies the defeat of terror, the same image appears on shields and protective items to symbolise strength and apotropaic power. This duality is not contradictory itself but demonstrates how Greek artists adapted ancient symbols of destruction into culturally specific representations. In doing so, they transformed Eastern motifs—such as the fearsome face of Humbaba—into distinctly Greek forms, such as the head of Medusa or the Gorgons, which developed into complex mythological symbols in their own right.

5. Conclusions

By analysing specific examples selected from a larger group, I have aimed to highlight the key details that connect Humbaba and Medusa. The transformation of Humbaba's image from early Mesopotamian depictions to later Greek interpretations reveal a clear influence of Eastern motifs on Greek mythology and art. Through trade and cultural exchange, these were adapted and integrated into Greek tradition, influencing the visual and symbolic representation of Medusa in Greek art. This connection suggests two possible phases of cultural interaction: the first may have been the earlier transmission

²⁵ See Graff 2012, 177, fig. 5.14 (Π11526 and Π1152 [Archaeological Museum, Heraklion]).

²⁶ Vase dated to the 6th century BCE (see Moore, 1980, pl. 53, fig. 13).

²⁷ A famous episode of the Trojan War is when Ajax commits suicide out of shame and despair after realising that, in his delusional rage, he has slaughtered animals instead of his enemies and chooses death to preserve his remaining honour.

of ideas during the initial phases of Phoenician–Cypriot and Phoenician–Greek contacts. The second involves a more direct influence during the Neo-Assyrian period, when cultural exchange among regions became more intensive.

The rise of Humbaba's character, driven by the popularity of the *Epic of Gilgamesh*, likely contributed to the spread of the symbolic representation of his face in art, including face masks. Although the Gorgon's face masks may not share the same iconographical features as Humbaba's, they maintain a similar symbolic meaning: both are symbols of protection and fear. This connection highlights how the core ideas and motifs—rather than specific visual representations—spread across different cultures. The spread of these motifs, seen in the development of various demonic face masks in regions of the Mediterranean, reflects the influence of cultural transmission. As these motifs developed, they took on new forms, maybe even new ideas and purposes. In the case of both Humbaba and the Gorgon, we see how motifs associated with their facial features continued to influence various artistic traditions, despite differences in their wider iconography.

Bibliography

- Barnett, R. D. (1956). Phoenicia and the Ivory Trade. *Archaeology*, 9(2), 87–97. <http://www.jstor.org/stable/41663364>
- Bothmer, D. von (1985). *The Amasis Painter and His World: Vase-Painting in Sixth-Century B.C. Athens*. The J. Paul Getty Museum & Thames and Hudson.
- Bourgiannis, G. (2018). The Phoenician Presence in the Aegean During the Early Iron Age: Trade, Settlement and Cultural Interaction. *Rivista di Studi Fenici*, 46, 43–88.
- Burr Carter, J. (1987). The Masks of Ortheia. *American Journal of Archaeology*, 91(3), 355–383. <https://doi.org/10.2307/505359>
- Cannavò, A. (2015). Cyprus and the Near East in the Neo-Assyrian Period. In *Kyprios Charakter: History, Archaeology & Numismatics of Ancient Cyprus*. kyprioscharacter.eie.gr/en/t/AL
- Collon, D. (2001). *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals V: Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods*. (Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals 5). British Museum Press.
- Collon, D. 1986. *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals III: Isin-Larsa and Old Babylonian Periods*. (Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals 3) London: British Museum Publications.
- Dalley, S. (1989). *Myths from Mesopotamia. Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. (The World's Classics). Oxford University Press.

- Dalley, S., & Reyes, A. T. (1998). Mesopotamian Contact and Influence in the Greek World: 1. To the Persian Conquest. In S. Dalley (ed.), *The Legacy of Mesopotamia*. Oxford University Press, 85–106.
- Dezső, T., & Vér, Á. (2013). Assyrians and Greeks: The nature of contacts in the 9th–7th centuries BC. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 53(4), 325–359. <https://doi.org/10.1556/aant.53.2013.4.1>
- Dickins, G. (1929). The Masks. In Dawkins, R. M. (ed.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta: Excavated and Described by Members of the British School at Athens, 1906–1910* (pp. 163–186). (The Society for the Promotion of Hellenic Studies. Supplementary Paper 5). Macmillan.
- Douglas van Buren, E. (1930). *Clay Figurines of Babylonia and Assyria*. Yale University Press.
- Evelyn-White, H.-G. (transl.). (1914). *Theogony*. In Hesiod: *The Homeric Hymns and Homeric*. Harvard University Press & William Heinemann. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0130>
- Frame, G. (2021). The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721–705 BC). (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 2). Eisenbrauns.
- Frazer, J. G. (transl.). (1921). *Apollodorus: The library*. I–II. Harvard University Press & William Heinemann. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0022>
- George, A. R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition, and Cuneiform Texts*. I–II. Oxford University Press.
- Graff, S. (2012). *Humbaba/Huwawa* [PhD dissertation]. New York University.
- Grayson, A. K., & Novotny, J. (2012). The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1). Eisenbrauns.
- Hopkins, C. (1934). Assyrian Elements in the Perseus-Gorgon Story. *American Journal of Archaeology* 38(3), 341–358. <https://doi.org/10.2307/498901>
- Innes, M. M. (transl.). (1955). *Ovid: Metamorphoses*. (Penguin Classics.) Penguin Books.
- Kämmerer, Th. R. (ed.). (2011). *Identities and Societies in the Ancient East-Mediterranean Regions: Comparative Approaches*. Henning Graf Reventlow Memorial Volume. (Alter Orient und Altes Testament 390/1). Ugarit-Verlag.
- Lanfranchi, G. B. (2000). The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8th and 7th Centuries BC. In S. Aro & R. M. Whiting (eds.), *The Heirs of Assyria: Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Turku, Finland, October 8–11, 1998* (pp. 7–34). The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Leichty, E. (2011). The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC). (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 4). Eisenbrauns.

- Lowe, D. (2024). Art Horror: The Gorgons and Medusa. In D. Felton (ed.), *The Oxford Handbook of Monsters in Classical Myth* (pp. 106–119). Oxford University Press.
- Luukko, M. (2012). The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud. (State Archives of Assyria 19). The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Moore, M. B. (1980). Exekias and Telamonian Ajax. *American Journal of Archaeology*, 84(4), 417–434. <https://doi.org/10.2307/504070>
- Moscatti, S. (2001). *The Phoenicians*. I. B. Taurus.
- Murray, A. T. (1919). *Homer: The Odyssey*. I–II. (Loeb Classical Library). Heinemann & Macmillan.
- Murray, A. T. (1924–1928). *Homer: The Iliad*. I–II. (Loeb Classical Library). Heinemann & Macmillan.
- Na'aman, N. (2018). Qurdi-Aššur-lamur as Governor in Phoenicia and South Syria. *Nouvelles Assyriologiques Brèves Utilitaires*, (1), 42–45, no. 26.
- Ogden, D. 2008. *Perseus*. (Gods and Heroes of the Ancient World). Routledge.
- Ornan, T. (2010). Humbaba, the Bull of Heaven and the Contribution of Images to the Reconstruction of the Gilgameš Epic. In H. U. Steymans (ed.), *Gilgamesch: Ikonographie eines Helden / Gilgamesh: Epic and Iconography* (pp. 229–260). (Orbis Biblicus et Orientalis 245). Academic Press & Vandenhoeck & Ruprecht.
- Payne, H. (1931). *Necrocorinthia: A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*. Clarendon Press. <https://doi.org/10.11588/diglit.8577>
- Raaflaub, K. A. (2017). Zeus and Prometheus: Greek Adaptations of Ancient Near Eastern Myths. In B. Halpern & K. S. Sacks (eds.), *Cultural Contact and Appropriation in the Axial-Age Mediterranean World: A Periplos* (pp. 17–37). (Culture and History of the Ancient Near East 86). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004194557_003
- Radner, K. (2010). The Stele of Sargon II of Assyria at Kition: A Focus for an Emerging Cypriot Identity? In R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang & I. Madreiter (eds.), *Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts* (pp. 429–449). Harrassowitz Verlag.
- Radner, K. (2025). *The Many Kingdoms of Cyprus*. Assyrian Empire Builders. University College London. <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/aebp/Essentials/Countries/Cyprus/>
- Radner, K., & Vacek, A. (2022). The Settlement of Yauna, 'Ionian' Identity and the Greek Presence on the Syrian Coast in the Second Half of the Eighth Century BC: A Reassessment of Two Letters from the Nimrud Correspondence. *The Journal of Hellenic Studies*, 142, 65–99. <https://doi.org/10.1017/S007542692200012X>
- Richter, G. M. A. (1953). *Handbook of the Greek Collection*. Harvard University Press.
- Rollinger, R. (2017). Assyria in Classical Sources'. In E. Frahm (ed.), *A Companion to Assyria* (pp. 570–583). Wiley Blackwell.

- Tadmor, H., & Yamada, Sh. (2011). The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria. (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period I). Eisenbrauns.
- West, D. R. (1990). Some Cults of Greek Goddesses and Female Daemons of Oriental Origin: Especially in Relation to the Mythology of Goddesses and Demons in the Semitic world [PhD dissertation]. University of Glasgow.
- West, M. L. (1997). The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth. Clarendon Press.
- Woolley, C. L., & Mallowan, M. E. L. (1976). Ur Excavations. VII: Old Babylonian Period. (Ur Excavations 7). British Museum Publications Ltd.
- Yamada, Sh. (2008). Qurdi-Assur-Lamur: His Letters and Career. In M. Cogan & D. Khan (eds.), *Treasures on Camels' Humps: Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al* (pp. 296–311). The Hebrew University & Magnes Press.

One Language, Many Voices: Interactions between Eastern and Western Armenians in Budapest

Inessa Arustamyan

PPKE BTK Doctoral School of History, PhD student

Egy nyelv, megannyi hang: Interakciók keleti és nyugati örmények között Budapesten.

Absztrakt: Ez a munka egy mikroszintű szociolingvisztikai tanulmány, amelynek célja annak feltárása, hogy az örmény nyelvváltozatok milyen összetett módon nemcsak hogy egymás mellett léteznek, de a mindennapi interakciók során dinamikusan hatnak egymásra. A kutatás félig strukturált, narratív diskurzuson, valamint budapesti örmény és örmény diaszpórabeli hallgatókkal készített kérdőívek alapján készült. A kutatás tárgya a Libanonból, Szíriából, valamint az Örmény Köztársaságból és az Arcáh Köztársaságból (Hegyi-Karabah Köztársaság) származó, Magyarországon, Budapesten élő és tanuló örmény hallgatók nyelvhasználata. A tanulmány rávilágít azokra a különleges kihívásokra, amelyekkel a keleti és nyugati örmények szembesülnek, amikor az örmény nyelv mellett gyakran használnak arabot és orosz is, és kapcsolatba kerülnek az akadémiai és kulturális hagyományokkal. Lexikológiai elemzés segítségével a tanulmány bemutatja, hogy a nyelvi interakció hogyan haladja meg a pusztá kommunikációt, és hogyan szolgál a kulturális kifejezés és csere csatornájaként.

A tanulmány megírása nagy inspirációt jelentett számomra, mert a diákok nyelvi környezethez való viszonyának elemzése mellett a saját perspektívámat is be tudtam hozni. Nem csupán külső megfigyelőként közelítettem meg a témát, hanem egy kicsit más kulturális háttérrel és dialektussal rendelkező közösség tagjaként.

Abstract

This work is a micro-level sociolinguistic study aimed at revealing the complex ways in which Armenian linguistic variants not only coexist but also dynamically influence one another through daily interactions. This research is based on semi-structured, narrative discourse and questionnaires conducted with Armenian and Armenian-diaspora students in Budapest. The object of the research is the language use of Armenian students from Lebanon and Syria, as well as from the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh/Arc'ax (Nagorno-Karabakh Republic), who are living and studying in Budapest, Hungary. The study elucidates the unique challenges encountered by speakers of Eastern and Western Armenians as they engage with academic and cultural traditions, frequently using Arabic and Russian alongside Armenian. Through lexicological analysis, the paper shows how language interaction goes beyond mere communication, serving as a channel for cultural expression and exchange.

Writing this paper was especially meaningful to me because, beyond analyzing how students perceived and responded to this linguistic environment, I also was able to contribute my own perspective. Rather than merely being an external observer, I approached the study as an insider, a member of this community who comes from a slightly different cultural region and dialectal background.

1. Introduction

Budapest offers a distinctive context for examining interactions between Eastern and Western Armenian (EA and WA) speakers. As a city with a historically multicultural character, it has long functioned as a meeting point for various diasporic communities, including Armenians, whose presence in Hungary dates back centuries. Today,

Budapest continues to contribute to this diversity, hosting a growing population of Armenian students—those from the diaspora, from the Republic of Armenia, and from Nagorno Karabakh/Artsakh. This environment facilitates natural linguistic and cultural exchanges, making it an ideal location for exploring how Armenian linguistic variants coexist, influence one another, and evolve within diasporic settings.

The Armenians who arrived in Hungary were part of larger migratory waves. The first wave comprises the descendants of Armenians who migrated from Transylvania to Hungary during the 19th and early 20th centuries. The settlement of Armenians in Transylvania took place in the 17th century, where their language and culture were significantly influenced by the region's political and constitutional changes (Kovács, 2018, 82). Following this settlement, Armenians gradually lost their language and, to some extent, their religious identity, particularly among Armenian Catholics of the Armenian rite (Kovács, 2019, 124). From the early 19th century onward—as Armenians gained the freedom to relocate not only within Transylvania but throughout Hungary—their local connection also disappeared step by step (Tamáska, 2018, 32).

The second wave of Armenian migrants settling in Hungary can be attributed to two distinct migratory waves: the first following the Armenian genocide of 1915, and the second resulting from the economic and political challenges in post-Soviet Armenia (Matevosyan, 2016, 172).

Consequently, these historical migration patterns have resulted in the formation of two distinct Armenian communities in Hungary. The first group is rooted in the Transylvanian diaspora, perceiving Transylvania as its homeland, and lacking proficiency in the Armenian language. I would argue that this group demonstrates a significant disconnect from the language, as Armenian is no longer spoken among them. The second group emerged from the adversities of the Armenian genocide and the sociopolitical challenges of post-Soviet Armenia, for whom Armenia is regarded as the homeland, and the knowledge of the Armenian language is significant.

While language preservation is a cornerstone of Armenian diasporic identity, the case of the Transylvanian Armenians in Hungary represents a unique exception. Due to early settlement and deep assimilation into Hungarian society, they had completely lost the Armenian language by the early 20th century. In contrast, more recent Armenian migrants have maintained their linguistic heritage, making Budapest an unusual case where the Armenian language is preserved not by the historical diaspora but by newcomers. However, the long-term sustainability of Armenian language preservation among these migrants remains uncertain, as there are no structured community programs or educational initiatives in place to support Armenian language maintenance. As a result, children born into this community in Budapest are increasingly assimilated into Hungarian society, with limited opportunities to learn Armenian or develop a strong connection to their linguistic heritage. It is very rare to find families in which the children in the household can speak Armenian.

Despite a general sense of separation, both groups today represent the Armenian community in Hungary, albeit through different organizations and ideologies. However, it is noteworthy that the new wave of Armenian students in Budapest does not appear to recognize this division and can easily engage with both groups in both Armenian and broken Hungarian. It is also worth noting that as part of the university curriculum, Hungarian language instruction is a mandatory requirement for these Armenian students.

Given these dynamics, this study focuses on Armenian students in Budapest, examining their linguistic interaction. Particular attention is paid to how speakers of EA and WA construct communication, and how these linguistic variants coexist and influence one another in the diasporic setting.

2. Research Topic

Eastern Armenian and Western Armenian represent two manifestations of a single national language, having developed as distinct yet interconnected dialects, each influenced by unique factors. These dialects facilitate both written and oral communication among the Armenian-speaking populace.

The aim of this work is to examine how EA and WA interact in parallel; how students from Lebanon, Syria, the Republic of Armenia, and Artsakh communicate with each other through their dialects; and how they expand their interactions and mutually benefit from the peculiarities of the language, especially the vocabulary.

The division of the new or modern Armenian language into two branches—Eastern and Western—has, besides historical circumstances (Ačaryan, 1951, 435), linguistic causes, as the dialectal bases of the two literary languages are different. EA is based on the Araratian, or *-nuł /-um/*, branch, while WA is based on the Constantinopolitan dialect, or *-lq /-kə/* branch (Avetisyan, 2007, 9). Moreover, the other variant under discussion, which is the largest living dialect of the *-um* branch, is the Łarabał or Arc'ax dialect (or extreme North-Eastern intergroup) (Martirosyan, 2019, 228)—one of the most well-known and widespread dialects of the Armenian language. It was primarily spoken in the Republic of Artsakh until the 2023 eviction and, subsequently, by Artsakh Armenians worldwide.

These students live together and attend common cultural events within the Armenian community. Most of them study in Budapest at the Department of Armenian Studies at Pázmány Péter Catholic University and share a dormitory. The Department, established in 2016, belongs to the Institute of History, and it offers undergraduate (BA), master's (MA), and doctoral programs, with instruction conducted in English (Vámosy, 2024). Students have this opportunity through the Scholarship Programme for Christian Young People (SCYP), provided by the Hungarian Government's Hungary Helps Agency. Thus, dormitory and joint study programs are unique linguistic

platforms—a “*specific micro-environment*”—where Western and Eastern Armenians, in foreign surroundings, use the Armenian language.

WA serves as the primary language of communication among diaspora Armenians. Specifically, students from Syria, particularly Damascus, speak Standard Western Armenian (SWA) as their native language (Dolatian, 2024, 655). In contrast, Eastern Armenian—not the Standard but the Ararat dialect (Martirosyan, 2019, 223)—is the predominant language of communication among students from the Republic of Armenia and Artsakh. In Artsakh, while the primary mode of communication was the Łarabał/Arc‘ax dialect, literary Armenian was also employed as (and continues to be) the mother tongue, as it functioned as the official language of the region. Thus, despite being two branches of a common language, EA and WA have not only orthographic but also phonetic-pronunciational, morphological, and syntactic differences representing speech variations (Spolsky, 1998, 9), which can lead to misunderstandings. Therefore, this study examines how EA and WA interact in daily communication among Armenian students living in Budapest and what linguistic adaptations and challenges emerge in this specific micro-environment.

To address the research question, I conducted two online questionnaires in English among students who participated voluntarily.¹ As an insider in this student community for many years, and having participated in daily interactions in Armenian—whether in my native Arc‘ax dialect, the Yerevan dialect, or my non-fluent WA—I was able to gain a better understanding of their perceptions of these linguistic dynamics. This research does not seek to distinguish between the two literary languages or highlight their differences. Instead, it aims to elucidate, through interviews, questionnaires, and personal interactions with students from the regions, how these language variants interrelate within the same environment and how students perceive this coexistence.

3. Classification

¹ These questionnaires were designed and distributed via Google Forms for this study. One was addressed to speakers of Eastern Armenian and Arc‘ax dialect, and the other to speakers of Western Armenian. Both questionnaires were available in English from January to March 2025, and each contained approximately 23 questions, including both closed- and open-ended items. The surveys explored participants’ linguistic background, language use at home and in everyday communication, and attitudes toward the use and mixing of EA and WA (with Russian or Arabic, respectively). Participation was voluntary, and respondents provided informed consent before completing the forms. Although the questionnaires were not anonymous, all participants’ responses are cited anonymously in this article. In total, 30 students filled out the questionnaires, and their responses were used exclusively for this small-scale sociolinguistic study. For reference, participants from the first questionnaire are cited as EA respondents (students from the Republic of Armenia and Artsakh), and those from the second as WA respondents (diaspora Armenians).

To comprehend the linguistic dynamics among Armenian students from diverse backgrounds, it is essential to analyze both phonological and morphological variations between EA, WA, and the Arc'ax dialect. Phonological classification facilitates the examination of differences in the consonant system across these dialects, which influence pronunciation and intelligibility. This is particularly significant for students engaged in daily interactions, where phonetic shifts can impact communication. Morphological classification, conversely, clarifies structural differences, such as the formation of the present tense, reflecting more profound grammatical divergences. By employing both approaches, this study not only identifies linguistic distinctions but also elucidates how these variations shape language use, adaptation, and cultural and lexical exchange within the same environment.

3.1. Phonological Classification

Phonological classification allows the comparison of dialects for various purposes. In this study, it is supposed to compare pronunciation variations in the consonant system that can cause difficulties in communication and comprehension. Consequently, it helps to identify potential areas of misunderstanding and facilitates communication across dialect boundaries. To illustrate the phonological distinctions between consonants in EA, including the Arc'ax dialect, and WA, this study employs explanatory tables as an effective methodological approach.

Eastern Armenian	Western Armenian		
	initial	internal	final
b/g/d	p'/k'/t'	p'/k'/t'	p'/k'/t'
p/k/t	b/g/d	b/g/d	b/g/d
p'/k'/t'	p'/k'/t'	p'/k'/t'	p'/k'/t'

Table 1: WA plosive consonants compared to EA

Eastern Armenian	Arc'ax		
	initial	internal	final
b/g/d	p/k/t	p/k/t'	p/k/t'
p/k/t	p/k/t	p/k/t/	p/k/t
p'/k'/t'	p'/k'/t'	p'/k'/t'	p'/k'/t'

Table 2: Plosive consonants in the Arc'ax dialect compared to EA (based on Davt'yan, 1966, 53–63)

Tables 1 and 2 illustrate the differences between the Arc'ax, EA, and WA dialects, which belong to two separate branches (-նւմ /-um/ and -կը /-kə/). Concerning the differences between EA and WA, it should be noted that the voiced b/g/d in WA are usually

pronounced as the aspirated $p'/k'/t'$, while aspirated consonants in WA do not experience a change. As for voiceless consonants, they are usually pronounced as voiced consonants in WA. Regarding the differences between the consonant system of the Arc'ax dialect and that of the literary EA, it should be noted that in the Arc'ax dialect, voiced consonants tend to turn into voiceless and aspirated consonants, while voiceless and aspirated consonants do not undergo changes.

It should be clarified that tables 1 and 2 present the basic principles of consonant shift, which are not unambiguous, as numerous words do not follow these patterns. They serve to illustrate the primary distinctions between plosive consonants that can lead to misinterpretation among students of EA and WA.

Eastern Armenian	Western Armenian	Arc'ax
$b - p - p'$	$p' - b - p'$	$p - p - p'$
$g - k - k'$	$k' - g - k'$	$k - k - k'$
$d - t - t'$	$t' - d - t'$	$t - t - t'$
$j - c - c'$	$c' - j - c'$	$c - c - c'$
$\check{j} - \check{c} - \check{c}'$	$\check{c}' - \check{j} - \check{c}'$	$\check{c} - \check{c} - \check{c}'$

Table 3: Plosive and affricative consonants in EA, WA, and the Arc'ax dialect

The phonological variations among EA, WA, and the Arc'ax dialect pose considerable challenges to mutual intelligibility, particularly in the realization of plosive consonants and affricates (table 3). EA voiced plosives ($b/g/d$) undergo distinct transformations in WA and Arc'ax: the former converts them to aspirated voiceless consonants ($p'/k'/t'$), whereas the latter renders them as plain voiceless consonants ($p/k/t$), whilst a series of voiceless aspirates remain stable everywhere, for example, EA *barev* (բարև 'hello'), WA *p'arev* (փարև), and Arc'ax *parev* (պարև).

A parallel phenomenon occurs with affricates, where WA introduces aspiration and Arc'ax neutralizes voicing, for example, EA *jyun* (ձյուն 'snow'), WA *c'yun* (ցյուն), and Arc'ax *cün* (ծւն).

These systematic phonological shifts result in pronounced differences that can hinder effective communication between speakers of these dialects, as words sharing common etymological roots may exhibit markedly different phonetic realizations across dialectal boundaries. As mentioned above, such differences occur primarily in several consonants between EA, WA, and the Arc'ax dialect, except for a few other rules related to the positioning and sound change of these consonants, which are not discussed in this article. In any case, these patterns are the basics for understanding the degree of dialectal differentiation among students and the phonetic "obstacles" they face.

3.2. Morphological Classification

Morphological differences can significantly affect speech intelligibility between speakers of various dialects. Understanding these differences is key to effective communication, as variations in word formation, verb conjugation, or case usage may lead to misinterpretations or difficulties in comprehending intended meanings. The morphological classification within the framework of the Armenian language and its dialects—primarily developed by Ačāryan and Łaribyan—is based on the formation of the present indicative. In EA and Arc‘ax, it is formed with a participle (originally, the dative-locative case) and a copula, while in WA, it utilizes the *kə* present formative particle with a finite verb (Martirosyan, 2019, 169).

	Eastern Armenian	Western Armenian	Arc‘ax
Sg.	kardum em	kə kardam	kart‘um əm//um
	kardum es	kə kardas	kart‘um əs
	kardum ē	kə karday	kart‘um a
Pl.	kardum enk‘	kə kardank‘	kart‘um ənk‘
	kardum ek‘	kə kardak‘	kart‘um ək‘
	kardum en	kə kardan	kart‘um ən

Table 4: Present indicative paradigm of kardal ‘to read’ in EA, WA, and the Arc‘ax dialect (Avetisyan, 2007, 168–173; Davt‘yan, 1966, 155–157)

Table 4 provides the conjugation of the present indicative tense of the verb “to read” in EA, WA, and the Arc‘ax dialect. In EA, the verb has the structure *kardum* + auxiliary verb, while in WA, the construction includes the preverbal particle *kə* followed by the verb root. The Arc‘ax dialect resembles EA only in the phonetic distinction of the auxiliary verb (*e > ə*).

This example is particularly significant because in a questionnaire, an Armenian student from Damascus claimed: “I use verbs with -um ending”, indicating that even in the indicative present tense, some speakers have begun to substitute the *kə* particle with the -um particle. Thus, the -լը /-kə/ branch can be conceptualized as encompassing all Western dialects that do not recognize the participle -նւմ /-um/ and form the present indicative and imperfect tense with the *kə* particle. Consequently, the -um branch comprises seven dialects, including the Łarabał dialect (Ačāryan, 1951, 324–356).

For some Middle Eastern students, this is already a familiar phenomenon, as they lived in Yerevan before moving to Budapest and got used to it. Nevertheless, this linguistic shift is not unidirectional: EA and Arc‘ax Armenian speakers also occasionally adopt structures characteristic of WA, particularly in contexts where speakers of different dialects interact.

An interesting grammatical particle has also emerged in mutual communication, used by some Eastern Armenians to express the meaning of the present continuous tense in colloquial WA—namely, the լոք /-kor/ particle, which was adopted into

Armenian from Turkish (Malxaseanc', 1944, 476; Avetisyan 2007, 173); for example, *kə kardam kor* 'I am reading'.

This phenomenon suggests a dynamic process of mutual adaptation rather than a unidirectional convergence. Instead of indicating a threat to dialectal distinctiveness, these linguistic adjustments represent a *communicative strategy* aimed at enhancing *mutual intelligibility*. Thereby they reinforce the adaptability of Armenian dialects while maintaining their strong linguistic and cultural foundations.

4. Joint Academic Experience, Cultural Events, and Language Dynamics

In a sociolinguistic description, it is necessary to deal with activities which are, in some recognizable way, bounded or integral. From the standpoint of our framework, bounded activities such as the academic environment, cultural events, study trips, and shared dormitory are essential and may be regarded as speech situations (Hymes, 1972, 56). Joint academic experiences play a crucial role in enhancing the understanding and collaboration among students from different Armenian communities. Shared classes and study trips give Armenian students opportunities to integrate more effectively with one another, providing platforms for sharing scientific knowledge, fostering dialogue, and creating a unified academic community. By incorporating these collaborative academic experiences into the broader context of cultural events and linguistic dynamics, it offers a comprehensive framework for understanding, evaluating, and addressing the complexity of the Armenian linguistic community.

During community meetings and events, the interaction between students from different EA and WA communities unfolds into a fascinating exchange of unique cultures in which language plays a key role. As one student from the Republic of Armenia mentioned:

"Cultural events and joint academic experiences are a way to know another group of Armenians for who they are. I never thought that we would be so different, and it is an important experience for me to observe how they think, how they explain their thoughts, how they make jokes and so on." (EA questionnaire respondent, January–March 2025)

The interactions and linguistic dynamics observed during these encounters provide a valuable perspective for the study of sociolinguistics—the examination of language within its social context. It is interesting how members of a speech community recognize and respond to subtle differences in language use. To deepen this understanding, findings from the conducted online surveys provided further insights into how students experience and navigate communication difficulties.

One student from the Republic of Armenia noted:

"It is not so difficult, but sometimes they need to repeat their sentences or speak in English. I'm confident that I won't encounter significant issues with Western

Armenian in the future, as my fondness for it surpasses even that of Eastern Armenian.” (EA questionnaire respondent, January–March 2025)

Similarly, a student from Damascus shared:

“Occasionally, when I use Western Armenian, others have difficulty understanding me. Likewise, I struggle to understand individuals speaking Eastern Armenian because certain words carry different meanings in both language variants. Furthermore, when students from Artsakh converse rapidly, I often find myself unable to follow their speech.” (WA questionnaire respondent, January–March 2025)

Another student from Artsakh emphasized the impact of linguistic differences, stating, “Sometimes language interferes with our communication, the reason is misunderstanding of words” (EA questionnaire respondent, January–March 2025).

Differences within the Armenian language, particularly between EA and WA, can result in communication challenges. However, shared linguistic exposure in a multilingual environment facilitates adaptation and convergence over time. Yet, the continual interaction between people representing these linguistic variations serves as a dynamic mechanism of adaptation and better understanding. As evidence to this, a student from Damascus stated: “In the first year, it was difficult to communicate with students from Armenia because I didn’t use to listen to much Eastern Armenian before, but year by year I understand substantially better” (WA questionnaire respondent, January–March 2025). Another student from Artsakh wrote: “I studied Western Armenian at university in Artsakh, it was difficult to memorize, but now I feel it helps me in understanding” (EA questionnaire respondent, January–March 2025).

This is quite a natural reality for students, since they were all born and raised in different environments and speak different dialects. Naturally, having initially heard a dialectal variant that differs in both sound and vocabulary, it is certainly difficult for them to immediately enter this language environment and adapt to it. But it is all a matter of time, because with constant communication, they find ways to interact more easily. Besides, they do not learn a new language, as it is still Armenian, only with slight differences. In contrast, communication between students from different regions—such as Lebanon, Syria, the Republic of Armenia and Artsakh—is more dynamic when all parties use EA, though it can be just as effective when Middle Eastern Armenians speak their own dialect when communicating with Eastern Armenians.

The case of the Arc‘ax dialect is more complex, as it can also be incomprehensible to students from the Republic of Armenia. The difficulty mainly lies in vocabulary, sentence structure, and other linguistic features, so communication almost always takes place in non-standard EA. A student from the Republic of Armenia noted: “They have

so many words that they use in their Barbar^[2] which I have never heard of, this is the only thing I can mention" (EA questionnaire respondent, January–March 2025). Some students living with Artsakh students claim that, over time, they "got used to" the Arc'ax dialect and began to understand whole sentences, sometimes even trying to use some words from the dialect.

For Middle Eastern Armenians, understanding Artsakh students is another challenge. When asked whether they experience difficulties communicating with Artsakh students, most responded honestly and directly with "yes". A student from Aleppo explained: "Yes, it is tough for me to understand the Artsakh people, especially when they speak fast. They have a different dialect, which can make communication difficult" (WA questionnaire respondent, January–March 2025). Similarly, a student from Damascus added: "The Arc'ax dialect sounds very different to my ears, even though I lived in Armenia for nearly 4 years" (WA questionnaire respondent, January–March 2025).

When I first moved to Budapest, I met many Middle Eastern Armenians, and although I had studied WA at Artsakh University, it was my first time hearing the language spoken in its natural form. Initially, I found it challenging to decide whether to speak EA or attempt my basic WA, especially since I unconsciously used Russian words in my EA. However, over time, I became more familiar with their speech, and they got accustomed to mine, until there were no longer any barriers to communication. As one student from Aleppo mentioned: "I think we've gotten used to each other's way of speaking" (WA questionnaire respondent, January–March 2025). Now, I enjoy learning new expressions from them and attempting to converse in their style, while also introducing them to words from my Arc'ax dialect.

5. Borrowings as a Linguistic Exchange

Language contact and interaction among Armenian students from diverse backgrounds—Lebanon, Syria, the Republic of Armenia, and the Republic of Artsakh—create an active linguistic environment in which lexical borrowing emerges as notable feature of communication. Sociolinguistics investigates how language choice and variation are influenced by factors such as identity, community, and cultural history. Thus, the incorporation of Russian loanwords by Eastern Armenians and Arabic loanwords by Syrian and Lebanese Armenians demonstrates not only linguistic diversity but also the historical and social influences that have shaped their respective speech communities. For Eastern Armenians, Russian loanwords stem from the Soviet influence in Armenia and historical ties between Armenia and Russia, while Arabic

² In Armenian linguistics, barbar (dialect) designates a regional variant of the Armenian language characterized by distinctive phonetic, morphological, and lexical features, while remaining mutually intelligible with the standard form.

terms in WA are rooted in centuries of interaction with Arabic-speaking communities in the Middle East.

It is also noteworthy that Western Armenians increasingly use Russian loanwords after interacting with peers from the Republic of Armenia and Artsakh, while speakers of the latter region, in turn, readily adopt Arabic words, especially in the process of intercommunication. This linguistic exchange highlights the transformative impact of constant cross-dialect interaction, demonstrating how people not only enrich their linguistic vocabulary over time but also deepen their understanding of the unique features specific to each dialect in this diverse linguistic community. Furthermore, Western Armenians corroborate the claim that acquiring Russian vocabulary often facilitates more comprehensible communication with Eastern Armenians, employing these terms exclusively in interactions with the latter group. As a Lebanese Armenian student noted: “Comprehension would be incomplete without this linguistic adaptation, as the majority of Armenians in Armenia communicate in this manner, analogous to our incorporation of Arabic terms in discourse” (WA questionnaire respondent, January–March 2025).

The following section provides a lexical overview of words borrowed by Armenian students from one another in Budapest, categorized according to their source languages. However, this overview does not analyze the linguistic origins, etymology, or phonetic adaptations of these borrowings; rather, it presents them as components of natural linguistic exchange occurring within everyday student interactions.

Tables 5 and 6 show EA (including Arc‘ax) and Russian words and expressions, respectively, that Western Armenians have begun to incorporate into their daily communication, borrowed from students of the Republic of Armenia and Artsakh.

Eastern Armenian and Arc‘ax	Transliteration	English
ախպեր	axper	brother
արա	ara	boy
այսպէս, այդպէս	aypes, aydpes	like this/that
էլի	ēli	again
լի/լիքը	li/lik‘ə	a lot
խի	xi	why
խորոված	xorovac	barbeque
ծխել	cxel	to smoke
հայավարի	hayavari	like an Armenian
հանրակացարան	hanrakac‘aran	dormitory
մաղադանոս	maładanos	parsley
ո՞նց էս	o‘nc‘es	How are you?
սաղ լա՞վ ա	sał la‘va	Is everything okay?
ճըղուպուր	čəłupur	walnut
փող	p‘oł	money

Table 5: EA and Arc‘ax words that Western Armenians have been incorporated into their speech circle

Russian	Transliteration	English
брат	brat	brother
вообще	voobše	in general
лекция	lekcîâ	lecture
ликвид	likvid	fail
мороженое	moroženoe	ice cream
на всякий	na vsâkij	just in case
презентация	prezentaciâ	presentation
помидор	pomidor	tomato
пока	poka	goodbye
привет	privet	hello, hey
просто	prosto	just
регистрация	registraciâ	register
спасибо	spasibo	Thank you.
картошка	kartoška	potato
холодильник	holodil'nik	refrigerator

Table 6: Russian words that Western Armenians have incorporated into their speech circle

Tables 7 and 8 present WA and Arabic lexical items, including verbs, that have been incorporated into the everyday communication of EA speakers, influenced by interactions with students from Lebanon and Syria.

Western Armenian	Transliteration	English
ադիկա	atiga	that, that one
անուշ	anush	jam
ապսպրել	apsprel	order
ասիկա	asiga	this, this one
ասկէ	asgē	starting from here
գիտնալ	kidnal	to know
զոց	kots'	closed
եգուր	ekur	come
ըլլալ	ëllal	to be
լման	lman	full
կոնակ	grnag	back
հագնիլ	haknil	get dressed
չէ նէ	ch'ē nē	otherwise
պտույտ	bduyd	walk, ride
սուղ	sugh	expensive
քուկդ	k'ugt	yours
օդակայան	ōtagayan	airport

Table 7: WA words that Eastern Armenians have been incorporated into their speech circle

Arabic	Transliteration	English
أَهْلًا	ahlan	Hello.
حَبِيبِي	ḥabībī	my dear/ darling / beloved
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ	al-ḥamdu lillāh	Thank God!
خَلَصْ	ḵalaṣ	Enough!
مَكْتَبَةٌ	maktaba	library
مَرْحَبًا	marḥaban	welcome
مَسَاءً اَلْخَيْرِ	masā' al-ḵayr	Good evening.
صَبَاحُ اَلْخَيْرِ	ṣabāḥ al-ḵayr	Good morning.
شَبَاب	ṣabāb	boys/grown up
شُكْرًا	šukran	thanks
يَلَّا	yallā	let's go
عَفْوًا	'afwan	you are welcome

Table 8: Arabic words that Eastern Armenians have incorporated into their speech circle

The presence of Russian loanwords among Eastern Armenians and Arabic loanwords among Western Armenians reflects their distinct linguistic histories, while the mutual borrowings between these groups in Budapest highlight the dynamic nature of language contact. Moreover, the passive or active vocabulary adoption by both sides serves as a tool to fulfill communicative needs. Within the Armenian diaspora, students from diverse regions bring their distinct linguistic backgrounds into shared spaces, including academic settings, where language mixing becomes an integral aspect of communication. This dynamic interaction fosters a micro-environment in which linguistic exchange occurs, reinforcing social bonds and highlighting the evolving nature of language as both a practical tool for communication and a marker of identity.

6. Global Diaspora Connection: Armenian Diaspora Unity and Language as an Identity Marker

The gatherings of students from different regions contribute to a sense of unity among the Armenian diasporas. Despite linguistic variations, the common bond of being Armenian prevails as well. A student from the Republic of Armenia mentioned:

“Cultural interaction is important because it fosters understanding, mutual respect, and the exchange of ideas, contributing to a more interconnected and harmonious global society. It helps to understand the Western Armenian (spyurk'ahay) culture and[,] in our case, the Arabic cultural background of the Diaspora Armenian students in particular. For them[,] it is a chance to explore the Soviet Russian heritage we carry.” (EA questionnaire respondent, January–March 2025)

A student from Damascus mentioned: “It makes me know about Eastern Armenian more, and it is an entirely new experience for me”, and “It's interesting to know both

Armenian languages and learn to talk and communicate with one another using both” (WA questionnaire respondent, January–March 2025).

Collaborative events, shared academic experiences, and regular interactions play a significant role in facilitating linguistic and cultural exchange among Armenian students. These interactions provide opportunities for students to familiarize themselves with the linguistic and cultural nuances of their compatriots, promoting the exchange of traditions and customs. For instance, as a consequence of this engagement, EA speakers develop an appreciation for WA music, which, in turn, contributes to their comprehension and acquisition of the WA dialect. Similarly, WA speakers demonstrate an increasing interest in EA culture, which further enhances their linguistic exposure and generates new dimensions of linguistic variation.

Language plays a crucial role in shaping both individual and collective identity, especially within diaspora communities. For Armenian students, the language they speak is not just a means of communication but a fundamental aspect of their cultural and personal identity. Their dialects reflect their regional roots, family heritage, and socio-cultural experiences. Language is inherently important, but it has been imbued with extra symbolic value in the process of nation-state building (Karapetyan, 2021), where it becomes a tool for preserving cultural heritage and reinforcing national unity. This process underscores what I refer to as the language-and-identity concept, which emphasizes the inherent emotional and spiritual connection between an individual and their native language, or, in some cases, the language of their immediate ancestors (Myhill, 1999, 34). This connection is not merely a communicative function but also a central element of one’s identity, enabling individuals to maintain a sense of belonging and continuity within the diaspora.

In the questionnaire, I asked the students: “How important is language to your identity?” One student from Aleppo responded: “Language is a big part of who I am. It’s how I connect with my family, friends, and my community. It helps to keep my tradition alive, and feel at home, no matter where I am” (WA questionnaire respondent, January–March 2025). Another student from the Republic of Armenia wrote: “It’s important, especially now that I’m far from Armenia. Hearing Armenian spoken on the street makes me happier—it makes me feel that it’s important for me” (EA questionnaire respondent, January–March 2025). An Artsakh student noted: “After the fall of Nagorno-Karabakh, the Artsakh dialect has become one of the most important markers of my identity, if not the most important. It connects me with my roots, my people, and the memory of Artsakh” (EA questionnaire respondent, January–March 2025).

For Armenian students, their language—whether WA, EA, or regional dialects like the Arc’ax dialect—serves as a vital link to their cultural roots, heritage, and sense of belonging.

Similarly, findings from the questionnaire conducted among students reveal that language use reflects these deep-rooted connections to identity. Western Armenians

predominantly use WA rather than Arabic in their family settings, while Eastern Armenians primarily communicate in EA, occasionally incorporating Russian elements. For students from the Republic of Artsakh, the Arc'ax dialect holds significant value, not only as a reflection of regional identity but also as a carrier of specific socio-cultural characteristics. These linguistic distinctions, however, do not impede mutual exchange; rather, they promote a dynamic process of heritage language negotiation (Valdés, 2001, 37), through which students share and adapt linguistic features across dialectal boundaries. This exchange further reinforces the idea that language is both a marker of identity and a tool for fostering solidarity among diverse Armenian communities.

7. Conclusion

This research demonstrates that these individuals originated from and developed within diverse societies, each characterized by distinct traditions and linguistic environments. Upon arriving in Budapest, the students encountered a novel milieu among Armenians, albeit with different linguistic backgrounds: the Armenians of Artsakh, the Armenians of the diaspora, mostly from the Middle East, and the Armenians of the Republic of Armenia, as they identify themselves, each presenting their own dialectal variations. Initially, comprehension among these groups posed a significant challenge, as evidenced by the difficulties experienced by Armenians from the Republic of Armenia in understanding the dialectal lexicon of Arc'ax, as well as the distinctive speech patterns of WA. However, this impediment was temporary, as increased interaction, explanation, and mutual listening facilitated improved comprehension, a phenomenon that can be considered natural in such circumstances.

This situation indicates that, although these linguistic communities are geographically separated, Armenian identity remains the unifying force. The shared linguistic foundation allows these linguistic variations to coexist within a single community, dynamically complementing one another without interference. Despite the phonological and morphological differences between WA and EA, these are not seen as problems to be solved, but rather as natural results of the separate development of the two literary languages. The most important thing the students do is *not to “resolve”* these differences but to embrace both WA and EA, acknowledging their distinctive characteristics and dialects, while viewing themselves as part of a unified Armenian community, rather than a divided one.

Mutual interest in each other's languages and cultural backgrounds fosters a unique bond, with language operating as a powerful bridge that connects people raised in different linguistic environments. The students' commitment to preserving and using their dialects—whether WA, EA, or the Arc'ax dialect—reflects the importance of language as a crucial element of their identity. Through cultural events and the

academic environment, this analysis provides an insight into how language functions not only as a means of communication but also as a space for cultural expression and exchange, helping us understand the sociolinguistics of language interactions specific to the global Armenian experience.

Bibliography

- Ačaryan, H. H. (1951). *Hayoc' Lezvi Patmut'yun* [History of the Armenian Language]. II. State Press of Armenia (Haypethrat).
- Davt'yan, K. S. (1996). *Lernayin Łarabali Barbařayin K'artez* [Dialect Map of the Mountainous Karabakh Region]. Yerevan Academy Press.
- Dolatian, H. (ed.) (2024). *Adjarian's Armenian Dialectology, Translation and commentary*. Language Science Press. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14008766>
- Hymes, D. (1972). Models of Interaction of Language and Social Life. In J. J. Gumperz & D. Hymes (eds.), *Direction in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication* (pp. 35–71). Holt, Rinehart and Winston.
- Karapetyan, S. (2021). Language and identity in the Armenian diaspora [Web talk]. AGBU. <https://agbu.org/webtalks/language-identity-armenian-diaspora>
- Kovács, B. (2018). A Transylvanian Perspective of the Armenian Genocide: Magardici Bodurian's Hungarian Novel *Vörös hold* [Red Moon] (1931). In I. Ötvös & Zs. Keresztfalvi (eds.), *The First International Conference on Nation under Genocide* (pp. 82–89). Szent István Társulat.
- Kovács B. (2019). Örmények Magyarországon a két világháború között: Kapcsolatok és önszerveződés. In M. Botos & B. Kovács (eds.), *Az emlékezet száz éve: Így látja az utókor az örmény népirtást* (pp. 123–146). L'Harmattan.
- Malxaseanc', S. (1944). *Hayerēn bac'atrankan bařaran* [Explanatory Dictionary of the Armenian Language]. State Press of Armenia (Haypethrat).
- Matevosyan, H. A. (2016). Incompatible Identities: The Armenian Diasporic Communities in Hungary. In S. Troebst & B. Kovács (eds.), *Armenier im östlichen Europa / Armenians in Eastern Europe. III* (pp. 170–178). Böhlau Verlag Köln.
- Martirosyan, H. K. (2013). The place of Armenian in the Indo-European language family: The relationship with Greek and Indo-Iranian. *Journal of Language Relationship*, 10, 85–138. <https://www.jolr.ru>
- Martirosyan, H. K. (2019). The Armenian Dialects: Archaisms and Innovations. *Bulletin of Armenian Studies*, 5, 164–258.
- Myhill, J. (1999). Identity, Territoriality, and Minority Language Survival. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 20(1), 34–50. <https://doi.org/10.1080/01434639908666368>
- Spolsky, B. (1998). *Sociolinguistics*. Oxford University Press.

- Tamáska, M. (2018). Armenian Townscapes in Transylvania. (Armenier im östlichen Europa / Armenians in Eastern Europe, 6.) Böhlau Verlag Köln.
- Valdés, G. (2001). Heritage Language Students: Profiles and Possibilities. In J. K. Peyton & D. A. Ranard & S. McGinnis (eds.), *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource* (pp. 37–77). Delta Systems.
- Vámosy E. (2024, April 10). Az első keresztény államról – Találkozás Kovács Bálint armenológussal. Magyar Kurír. <https://www.magyarkurir.hu/hirek/az-elso-keresztény-allamrol-talalkozas-kovacs-balint-armenologussal>

Images and Perceptions of Armenia in Armenian Diaspora Films

Marianna Manasyan

PPKE BTK Doctoral School of History, PhD student

Képek és percepciók Örményországról az örmény diaszpóra filmjeiben.

Absztrakt: Ez a tanulmány azt vizsgálja, a diaszpórábeli örmény filmkészítők hogyan alakították az Örményországról alkotott képet és percepciókat három fő időszakban: a szovjet korszakban, a posztsovjét átmenet idején, valamint a kortárs időszakban. A diaszpórábeli filmek részletes elemzése révén a kutatás rámutat arra, a szovjet érában – közvetlen örményországi tapasztalatok nélkül kialakított – elképzelt és szimbolikus ábrázolások hogyan alakultak át a függetlenség elnyerését követően reálisabb, heterogénebb és kritikusabb reprezentációkká. A szovjet korszak diaszpórábeli filmjei a traumát, a veszteséget és az elképzelt szülőföldet hangsúlyozták, míg a posztsovjét és kortárs alkotások a kiábrándulás, a gazdasági nehézségek, az elfojtott trauma és a széttöredezett identitás narratíváit helyezték előtérbe. Kiemelt figyelmet kap, hogy az olyan filmesek, mint Atom Egoyan, Gariné Torossian és Michael Hagopian Örményországot nem csupán földrajzi hazaként, hanem az emlékezet, a kultúra és a folyamatos tárgyalás komplex konstrukciójaként ábrázolják. Az elemzés hangsúlyozza, hogy a diaszpórábeli örmény filmek kettős szerepet töltenek be: egyszerre őrzik a szétszóródott nemzeti identitást és tárják fel Örményország ellentmondásait, illetve folyamatosan változó valóságát a globális kulturális kontextusban.

Abstract

This study examines the images and perceptions of Armenia constructed by Armenian diasporic filmmakers across three major periods: the Soviet era, post-Soviet transition, and contemporary times. Through a close analysis of diasporic films, the research highlights how representations shifted from imagined and symbolic portrayals during the Soviet era—formed without direct access to Armenia—to more realistic, heterogeneous, and critical depictions following Armenia's independence. Soviet-period diasporic cinema emphasized themes of trauma, loss, and imagined homeland, while post-Soviet and contemporary films introduced narratives of disillusionment, economic struggle, concealed trauma, and fragmented identity. Special focus is given to how filmmakers like Atom Egoyan, Gariné Torossian, and Michael Hagopian conceptualize Armenia not solely as a geographical homeland but as a complex construct of memory, culture, and ongoing negotiation. The analysis underscores that Armenian diaspora cinema plays a dual role: preserving a dispersed national identity while exposing the contradictions and evolving realities of Armenia within the global cultural context.

1. Introduction

Images and perceptions of Armenia are unavoidably distinct and heterogeneous. There are many reasons for this. However, the most influential aspect is the dispersion of Armenians to various corners of the world. What we now call the Armenian diaspora has taken on a more significant role than it used to have. In fact, the Armenian diaspora opened a new space for images of Armenians and perceptions of Armenia. These have been expressed in different fields and in different ways.

It is important to consider the Soviet Union and Soviet Armenia when categorizing the various images and representations pertaining to Armenia. The Soviet Union

emerged as a result of the October Revolution of 1917. With the Red Army's capture of Yerevan on December 2, 1920, the Armenian Soviet Socialist Republic was founded (Türk et al., 2022, 155). This was the condition of Eastern Armenia. A referendum held on September 21, 1991, ratified the Republic of Armenia's independence. The Soviet Union's dissolution on December 26, 1991, led to its recognition.

The western part of Armenia was under the rule of the Ottoman Empire from the 16th century. The Ottoman Empire organized the massacres of Western Armenians (in what is now Eastern Turkey) in 1915; about 1.5 million Armenians were killed, and many others found refuge in various parts of the world (Kévorkian, 2011). The formation of the Armenian diaspora was largely a result of the Armenian Catastrophe. Today, the main diaspora communities are in the Middle East, Western Europe, and North America, with additional communities in South America, Australia, and Eastern Europe. This research focuses primarily on the Armenian diaspora in the West.

The analysis concentrates on the filmic representation of Armenia, particularly in cinematographic works. It explores the images and perceptions of Armenia based on films made by Armenian diaspora filmmakers. The necessity of such analysis arises from the fact that little attention has been paid to Armenian diaspora films. This research further contributes to learning about national films and cultures by examining films that depict the national experience from a diasporic perspective. It uncovers that there is no singular, uniform Armenian culture. Armenian culture is a mixture that includes elements originating from Armenians with quite distinct experiences. The experiences of Armenians outside of Armenia make ground for multiculturalism; the images of Armenia are always represented in combination with some other cultural elements.

The distinct character of images in Armenian diaspora films raises necessity for allocating the films according to their periods of release; here, the Soviet and post-Soviet factors are essential. The significance lies in the fact that Soviet perceptions of Armenian diasporic filmmakers are based on imagined and unrealistic assumptions, largely due to the prohibition on these filmmakers traveling to Armenia. Meanwhile, post-Soviet images are real, proficient, and reasonable; they come from singular and direct perceptions, that is, from the filmmaker himself/herself. Thus, this research aims to uncover the distinct images and perceptions of Armenia created by various Armenian diaspora filmmakers during different time periods and through different ways of relating to Armenia. The main sources for analysis are the films themselves.

The research concludes that the emergence of diasporic cinema brought Armenian cinema onto the global platform. Regardless of whether the images were unreal (Soviet period) or realistic (post-Soviet), the thesis marks the uniqueness of each and gives reasonable interpretations of most perceptions. Contemporary diasporic films reaffirm the post-Soviet awkward images that continue to persist and either add new ones or reveal recently problematic aspects.

2. National vs. Diasporic: Debates around the Nature of National and Diasporic Cinemas

The distinction between national and diasporic cinemas is complex and often contradictory. Defining boundaries between these categories proves challenging, much like the broader difficulty of distinguishing between national and diasporic identities themselves. Diasporic cinema can be understood as a synthesis of the national and the foreign, representing a cultural production created outside the territorial homeland. This chapter explores the core components of both national and diasporic cinemas, arguing that each plays a significant role in global culture. Diasporic cinema, through its continuous reference to the homeland, introduces national narratives to a global platform, while the visibility of diasporic cinema often relies on the recognition of national cinema.

Diaspora, by its very nature, is often rooted in trauma, rupture, and forced displacement (Naficy, 2001, 14). The Armenian Catastrophe—the genocide—is the foundational trauma that catalyzed the formation of the Armenian diaspora. Early 20th-century Armenian diasporic artists drew on this traumatic event, while artists in Soviet Armenia were restricted in representing genocide, as Soviet ideology suppressed nationalistic themes. Thus, Armenian representations diverged dramatically between the homeland and the diaspora: while diaspora artists maintained nationalistic memories, those within Soviet Armenia were compelled to adapt to ideological constraints. This divergence highlights an important point: during the Soviet era, diasporic representations were often more openly nationalistic, serving as a crucial means of preserving Armenian identity when it was suppressed within the homeland. Visual representations, particularly in cinema, thus became vital in preserving national memory and identity outside the physical borders of Armenia.

Understanding diasporic cinema requires first engaging with the concept of national cinema. However, “national cinema” itself resists a singular, universally accepted definition (Higson, 1989, 36–37). Often used prescriptively rather than descriptively, the term is more about ideological construction than about reflecting the lived cinematic experiences of audiences (Higson, 1989, 37). Some definitions suggest that national cinema includes works by filmmakers of a given nationality focusing on their heritage, while others allow for films created by foreigners about a nation. Thus, national cinema is less a rigid category than a dynamic, contested field.

Andrew Higson argues that national cinema should be defined by its coherence, unity, distinct identity, and consistent thematic concerns. Additionally, the concept has historically served as a strategy of cultural and economic resistance—a way for smaller nations to assert autonomy against dominant global industries (Higson, 1989, 37). In contrast, diasporic cinema is less restricted, reflecting a hybridized experience that incorporates multiple cultural identities.

The diasporic encounter with foreign cultures is a central dynamic in diasporic filmmaking. Regardless of the host culture's attitude toward newcomers, diasporic films inherently reflect global cultural interactions. Identity remains crucial, but the combination of homeland memories and host-country influences positions diasporic cinema firmly within a global cultural framework. While national cinema tends to reflect a singular, dominant identity shaped by internal cultural and political forces (Conti, 2012, 2), it cannot be purely homogeneous; diasporic elements inevitably diversify the national cinematic landscape. Meanwhile, diasporic cinema constructs diverse identities not through singularity but through the blending of multiple cultural experiences.

Hamid Naficy, in his book entitled *An Accented Cinema: Exilic and Diasporic Filmmaking*, describes diasporic films as “accented cinema,” emphasizing the personal displacement of filmmakers and their artisanal production methods. He writes: “The accent emanates not so much from the accented speech of the diegetic characters as from the displacement of the filmmakers and their artisanal production modes” (Naficy, 2001, 4). However, while Naficy focuses heavily on the filmmaker's individual displacement, this chapter argues that the collective representations—the characters, narratives, and visual imagery—are equally, if not more, significant in defining diasporic cinema.

Laura Marks offers a different perspective by describing diasporic cinema as “intercultural cinema.” According to Marks, intercultural cinema mediates at least two cultural orientations and cannot be exclusively claimed by one (Marks, 2000, 6). This is particularly relevant to Armenian diasporic cinema, where representations often weave together Armenian cultural elements with those of the host society, creating new, hybridized cultural expressions.

Armenian diasporic cinema is thus remarkably diverse. Filmmakers engage with the idea of “return,” both imaginary and physical, as many diasporic artists were unable to access Soviet Armenia. Their cinematic visions of the homeland were mediated through memory, imagination, and second-hand accounts. Nevertheless, the diaspora's creative distance allowed for freer explorations of Armenian identity, blending it with the multicultural realities of their new environments. Atom Egoyan's *Calendar* (1993) is a prime example, contrasting Armenian religious and cultural sites with scenes from Toronto, revealing a layered, multicultural identity.

Higson's “consumption” strategy (Higson, 1989, 36–46) further complements this discussion by emphasizing the global reception and consumption of national and diasporic films. While Naficy concentrates on the filmmaker's personal experience and textual accent, Higson and Marks advocate broader frameworks: Marks focuses on sensory recombination and intercultural mediation, and Higson on global market dynamics. Their broader perspectives situate diasporic cinema as a key component of global cinematic culture.

Marks also introduces the concept of “haptic visuality,” where cinema evokes the senses of touch, smell, and taste, recalling memories that words alone cannot capture (Marks, 2000, 110). Yet diasporic memory is inherently hybridized; memories of home are inflected with the foreign experiences of exile, making diasporic films intricate combinations of national and foreign elements. As Marks contends, the sensory encounter of different cultures results in new ways of embodying and relating to the world (Marks, 2000, 23). These multisensory combinations counter the artificial simulations of experience prevalent in contemporary global media, thereby reinforcing the authentic cultural hybridity of diasporic cinema.

Ultimately, diasporic cinema transcends national cinema by integrating diverse identities and participating in global culture. It complicates notions of national identity and territorial belonging while simultaneously refreshing and strengthening national cinemas. Diasporic cinema thus becomes a vital political and cultural tool, enriching both the homeland and global audiences with its heterogeneous visions. National and diasporic cinemas are therefore interconnected rather than mutually exclusive. Diasporic cinema derives much of its richness from the blending of origin and foreign cultures, allowing both national and diasporic narratives to contribute to global cinematic discourse.

2.1. The Perception of Armenia in Diasporic Films during the Soviet Period

Representation of Armenia and Armenians has always been significant for the cultural delineation of Armenia and the worldwide outbreak of the Armenian issue. For a long period of time, the focus of the diasporic Armenian films was the Armenian genocide. However, the pivotal aspects that make the theme possible and resonate with the Armenian fate have been less observed. Armenian diasporic films have been understood from a single, fixed identification perspective, and Armenian diasporic cinema discourse has remained inside a linear theorization (Bayramian, 2019, 2).

This research formally analyzes the ways various Armenian diasporic subjects, who originate from various Armenian diasporas, negotiate, struggle, and express their homeland. By doing this, the diversity of the Armenian diaspora’s identity and means of attaching to the homeland are brought to light. In fact, the negotiations and intersections that occur within other aspects of the subjects’ identities help them relate to the Armenian homeland in the diaspora (Bayramian, 2019, 2). This chapter argues that the suggested negotiations and intersections between diaspora representatives with Armenia created an imagined relation to Armenia.

This imagined reflection of Armenia starts with *Ravished Armenia*, a commercial film with a humanitarian context released in 1919 on the Armenian genocide. The film tells the story of Aurora Mardiganian, who plays herself. Oscar Apfel became the first director to shoot a feature film about Armenia in New York. However, it remains contradictory whether the film can be included within the list of Armenian diasporic

films, as the director is not Armenian. Nevertheless, the fact that *Ravished Armenia* is the first with the pivotal Armenia representation is undeniable. Aurora is a specific depiction of Armenia of a particular period (the post-genocide); she embodies “Ravished Armenia” itself. The film serves as a basis for the Armenian diaspora filmmaking community to emerge and develop further in the future.

The representation of Armenia has acquired heterogeneous and distinct characteristics both in the homeland and, specifically, abroad. In the case of homeland experience, the representation becomes possibly more reasonable and realistic, while early diasporic representation is more imagined and fictitious. The filmmaker’s experience and perceptions from distance—that is, outside of Armenia—are particularly influential in the Soviet period, when most filmmakers did not have the opportunity to express themselves as Armenians in their homeland; instead, what they merely knew about Armenia was that it is a place of their origin. This factor made the image more complex, but at the same time, brought new notions and perceptions into being. This chapter acknowledges the special interest in uncovering the aspects and elements on which each filmmaker relies while representing Armenia. The initiative of the chapter is the exploration of the aspects that shape Armenia during the Soviet period through the eyes of Armenian diaspora filmmakers.

To represent his image of homeland, diaspora filmmaker Michael Hagopian—born in Kharpert, Ottoman Empire and later settled in Fresno, California—in his documentary *Where Are My People* (1965), leads the film with the rhetorical question “Where are my people?”, building the content around this question. Hagopian decided to start with the narration of vital events in the life of Armenians through maps (fig. 1.1), pictures, and other didactic tools (fig. 1.2).

Figure 1.1: Changes of Armenian territory within distinct centuries

Figure 1.2: Noah's Ark on Mount Ararat

The film acknowledges that the previous successes become meaningless under the veil of the present disastrous reality:

“What happened can happen today or tomorrow. Who can resurrect them; who can feel the horror of their deaths? New generations cannot understand the injustice of yesterday, yet the older generations remain silent as new crimes are committed against humanity.” (26:46–27:15)

The truth is that neither success nor failure is fully transformable. The future generation inherits the consequences of their predecessors and continues to experience them. The film uncloses the fact that each Armenian generation, and even each victim, has its own challenges, horror, and trauma that are non-transferable. Here, Armenia is separated into generations and, more distantly, within individuals. Thus, the cinematic representation of Armenia is complex: it cannot be captured from a single perspective; it is distinct, heterogeneous, and unique to each individual.

This heterogeneity forms the distinct aspects of Armenian identity. The individuality of the formation of the image of Armenia is present in many diaspora films. A French Armenian playwright and filmmaker, Henri Verneuil, in his autobiographical film *Mayrig* (1991), continues to sustain the grief of genocide by creating his personal image of Armenia. The film indicates that the Catastrophe became an inseparable part of each survivor's life, together with the stamp *apatride* (in French), *anhayrenik* (in Armenian) (fig. 2), which means ‘stateless, without a homeland.’ Other survivors bear the marks of a stamp on their bodies (Apkar, with a limp from permanent damage in one foot) that will always remind them of the path they followed. These physical and document stamps are the images that Armenia acquired after the Catastrophe.

Figure 2: Stamp *apatride*, meaning 'stateless, without citizenship'

Furthermore, the film formulates another image of Armenia. It embodies the figure of the mother in three characters—Azat's real mother and his two aunts. This factor emphasizes the strong familial ties within Armenian families. The sacrificial figure of the family is remarkable. All Armenian parents are represented as self-sacrificing characters. The film shows the imperishable place that mothers occupy in the lives of Armenian children. Verneuil thus perceives Armenia specifically through the Armenian mother, family, and its values. Verneuil's autobiography, *Mayrig*, could be treated as the microhistory of the Armenian community of early-20th-century Marseilles (Mkrtchyan, 2021, 6).

Another microhistory of the Armenian Catastrophe is the film *Komitas* (1989) by Don Askarian. Don Askarian was born in Nagorno-Karabakh and later moved to Moscow. Komitas was an Armenian composer, priest, musicologist, singer, and eyewitness to the Armenian genocide. The filmmaker chooses an iconic image of Armenia and its sufferings through the representation of the Armenian genius composer Komitas. The lines "Let us go home together. To Sevan, to Etchmiadsin" (28:59–31:54) emphasize that the image of Armenia for Armenian diaspora, which has never been to Armenia, sometimes become places and figures that show only a partial image of it.

Another imagined image related to Armenia is the revengeful spirit of the Armenian man, seemingly stemming from *fidais* ('freedom fighters'). The development of self-defensive and, in addition, revolutionary ideologies within *fidais* in Armenia can be found in the film *Sons of Sassoun* (1975) by Sarky Mouradian, who was a filmmaker, television host, and music composer born in Beirut. Due to the *fidais*' powerful, fearless, and faithful characteristics, Armenia obtains powerful and moral images. The victim's identity becomes somehow mitigated through the *fidais*' characteristics. In addition, it is mitigated this time through a parallel with the Turkish image (fig. 3), which is depicted as fearful and unconfident. In this film, the Turks are those who exaggerate their deeds and falsify the truth.

Figure 3: Fearful Turkish sultan punished by an Armenian *fidai*

The flexibility of the problem-solving image of an Armenian like the *fidais* lies also in the documentary film *The Forty Days of Musa Dagh* (1982) by Sarky Mouradian. Mouradian includes an eyewitness account of an American journalist as proof of the happenings. He shows the abandoned character of Armenia. The film raises the assumption that if there had been support from foreign countries, as was the case with Musa Dagh, who received help from France, many more Armenians could have survived. Abandonment remains the image of Armenia that Mouradian builds in *The Forty Days of Musa Dagh*.

The destructive policy of the Ottoman Empire caused not only the eradication of Armenians from their homeland but also aroused confusion for identity distinction as a result of resettlement in different corners of the world. *California Armenians: The First Generation* (1989) by Michael Hagopian represents the migrations of Armenians from their homeland before the Armenian genocide. The film concentrates on the diasporic life of Armenians in Fresno, California (fig. 4.1). It marks the reasons that made the Armenians leave their country and seek refuge, resulting in a dispersed image of Armenia.

Figure 4.1: Armenian family from Marzavan, Turkey, that settled in California

In Fresno, Armenians felt as if they were in Armenia. The climate and fruits are considered as the main elements that coincide with those in Armenia. All these factors emphasize Armenians' attachment to their cultural life and indicate that their perception of Armenia is not always tied to territory but to these cultural occupations (fig. 4.2). The film shows how Armenians assimilated, developed, and transformed from craftsmen into merchants, major landowners, and industrialists. Independence and, in a sense, the formation of a small Armenia in places where Armenians settle are significant factors. Some Armenians even get rid of the surname suffix *-ian*, behaving as if they side with anti-Armenian sentiment. The love for the climate of Fresno, the cultural occupations, and the abandonment of Armenian surnames show that Armenia is not perceived through a specific territory but through the feeling of something Armenian. Hagopian suggests that Armenia is not an irreplaceable place, and locations where groups of Armenians gather can turn into "Armenia." This explains the dispersed image of Armenia.

Figure 4.2: Occupation of Armenians called *normarts* ('newcomers') in Fresno

Another similar experience with different complications is represented in the feature film *Next of Kin* (1984) by Canadian Armenian filmmaker Atom Egoyan. This film depicts an Armenian family that immigrated to Canada and, having no money, gave up their son Bedros for adoption. They lived with their daughter, with whom they had constant disputes. Peter Foster, a 23-year-old young man, comes to this family pretending to be their son Bedros. The acknowledgment of Armenia becomes possible through the eyes of a foreigner. The conservative elements of Armenians are evident in the family gatherings.

Despite the disputes and difficulties within the family, the Armenian family is represented as a place where a person is treated as expected. In fact, Egoyan depicts Armenia in this film through the Armenian family. In other words, the image of Armenia is not necessarily tied to the geographical territory of Armenia but to its

characters and values, the preservation of which, in most cases, becomes the responsibility of Armenian families anywhere.

Expanding from the family frame to the boarder Armenian community, the character of Armenia is depicted in the feature film *The Pink Elephant* (1985) by Ara Madzounian, born in Beirut, Lebanon. In this film, the Armenian community, with its traumatized identity, represents the image of Armenia and Armenians. Both *Next of Kin* and *The Pink Elephant* encompass the core elements of the cultural representation of Armenia. While *Next of Kin* presents the perception of Armenia within the framework of family paradigms, *The Pink Elephant* delineates the understanding of Armenia through distinct individuals outside the family, while simultaneously formulating a broad conception of the family as a nation. Thus, the scope of cultural representation in *The Pink Elephant* is broader than that of *Next of Kin*.

In a broader context, the film *An Armenian Journey* (1988) by Theodore Bogosian explores the multiple ways in which a survivor perceives the image of Western and Eastern Armenia. It tells the story of Maria Davis, an Armenian genocide survivor whose family was killed before her eyes. *An Armenian Journey* is extraordinary in that it represents life in Eastern and Western Armenia almost simultaneously. This film perceives Armenia through the survivor (fig. 5), the Armenian spirit, and, more specifically, the Armenian nation. The film portrays Armenia as the wholeness of its Western and Eastern parts. The creation of a connection between Western and Eastern Armenians is remarkable: Eastern Armenia serves as the place for analyzing existing evidence, while Western Armenia functions as the place of recovery and awakening.

Figure 5: Photo of young Maria Davis

The complex, individual-based image of Armenia is obviously the long-term characteristic that prevails in most films. What filmmakers represent are self-formed, imagined images of Armenia, not real Armenia. Mostly, the films focus on something Armenian or on elements that determine Armenianness, such as Armenian trauma, the Armenian mother, Armenian families, Armenian communities, *fidais*, Komitas, but not Armenia itself. The above-mentioned elements are the cornerstones that make the images of Armenia imagined and heterogeneous.

2.2. Post-Soviet Perceptions of Armenia in Diasporic Films

Before the post-Soviet period, almost all nationalistic Armenian fictional and non-fiction films were produced thousands of miles away from Armenia. The understanding of the Armenian filmmakers' multigenerational diasporic rupture and relationship with their ancestral motherland becomes clearer thanks to their independent and personal homecoming films (Bilici, 2016, ii). The face-to-face acquaintance with Armenia in post-Soviet films helps transform an unwelcoming place back into a place of origin. Thus, the collapse of the Soviet Union opens more space for the recent perception of Armenia. While the Soviet period rarely gave a chance to diasporic representatives to appear in Armenia and apprehend its reality, post-Soviet Armenia opened the gates wider for further realistic acknowledgment.

In most cases, Armenia becomes a place of self-determination, that is, a place of self-acknowledgement, specifically in the case of diasporic filmmakers. The consequences of this self-analysis form recent perceptions. The films discussed here represent remnants of the Soviet period, which are not entirely surmountable even today. This chapter aims to uncover the aspects that have become pivotal for distinct, realistic representations of Armenia.

Most post-Soviet diasporic filmmakers are representatives of experimental cinema. One of them is Gariné Torossian, a Canadian filmmaker, who formulates her perception of the homeland in *Stone, Time, Touch* (2007) through a unique representation. The film features three distinct women, each with a particular role: Kamee Abrahamian, the visitor; Arsinée Khanjian, who has visited Armenia many times and speaks about her relationship to it; and Torossian herself, the observer, who was just taking pictures.

The puzzle that the film attempts to assemble is unique. It represents Armenia from multiple perspectives, with distinct occupations, distinct lifestyles, forms of labor, worries, modes of creativity, memories, and experiences. Armenia is a place marked by limitations, struggles, challenges, and the legacy of genocide survivors, but also a place where spirituality exists, humanity prevails, and the possibility of rebirth persists. In representing the ruined parts of Armenia (38:42–38:58), the film suggests the possible connection of the ruins. The stones, pieces, and relics make and keep Armenia Armenian.

Unlike the stones of Armenia that serve as a point of connection for Torossian, the well-known filmmaker Atom Egoyan highlights a sense of separation in relation to Armenia—one that is quite personal. In his feature film *Calendar* (1993), the first scene shows a car approaching a church, accompanied by traditional music. Mount Ararat, positioned before the moving car and preceded by an endless herd of sheep, functions as a symbol of separation; it gives a fragmented and elusive image of Armenia. It is an Armenia that has lost half of itself and continues to look at the point of rupture—Ararat—as the marker of its separation from Western Armenia.

The main actors in the film are the photographer, his translator (wife), and the driver. Through the driver's interpretations of the churches, Armenia acquires a spiritual image. Armenians devoted the most prominent locations to the construction of churches. Meanwhile, shifting values have altered the imagined perception of Armenia. It is no longer the place that diaspora Armenians were taught to envision in their childhood. Beyond the churches, other contemporary images of Armenia contribute to a growing sense of separation and partition between Armenia and representatives of the Armenian diaspora.

Another point about post-Soviet Armenia is that it is a place where cheating is normal and not rare, especially cheating tourists. (29:17–29:28) Most taxi drivers ask for more money than needed, and tourists are not safe in this respect. Thus, in *Calendar*, the realistic image of Armenia is connective, separative, deceitful, religious, and so on. The embodiment of realistic, heterogeneous images of Armenia resonates in another masterpiece of Gariné Torossian, *Girl from Moush* (1993). This film features Torossian's early endeavors to understand Armenia. The exclamations for Sayat Nova, Ararat, Lake Sevan, Komitas, Ejmiatsin, Yerevan, and beloved Armenia form the prompts of the significances that first come to mind in the process of creating images of Armenia (4:35–4:45).

Mount Ararat is another symbolic image of Armenia that indicates both the unification and the partition of Western and Eastern Armenia. The name of the mountain also became the title of a film by diasporic filmmaker Atom Egoyan. It is an extraordinary work with a distinctive artistic approach, structured as a film within a film. *Ararat* (2002) includes a depiction of Edward Saroyan's filmmaking about the genocide. Another iconic image in *Ararat* is the photograph of Arshile Gorky with his mother, presented by an Armenian art history professor (fig. 6.1). Her lecture shows the image of an Armenian who uses art as a way of consolation.

Figure 6.1: Ani, the art historian, lecturing on Arshile Gorky

As the movie is a film within a film, the other space represents the image of a ravaged Armenia (fig. 6.2). Armenia is a topic that is always on the lips of an Armenian. It continues to be the burden that its generations carry everywhere they go. Armenia is a

country that has lost its western part and has been left without any tangible proof of remembrance of the losses. The hatred toward Armenians was so great that the Turks did not even give them a chance to have places of remembrance.

Figure 6.2: Pictures of a ravaged Armenia

Ararat delves into the representation of many Armenian diaspora characters, thus perceiving Armenia through various signifiers, as well as an overarching, complexly connected story of flashbacks, mediated footage, and alternative sub-narratives. The touchable signifiers that formulate an image become the hands of Gorky's mother. Both Gorky and art historian Ani find the hands to be a possible connective image with Armenia. Armenia needs the tangible image, which comes out of its traumatized generation's necessity.

An Armenian Homecoming (2008) by Ani Manoukian King-Underwood is a pilgrimage and detective film that aims to mitigate the lust for a tangible Armenia. The uniqueness of the film relies on the fact that it has a returning initiative to Western Armenia. The earlier films mentioned mostly returned to Eastern Armenia. The film builds the shifting image of Armenia. It shows how rich, fruitful Armenia turned into a ravaged, traumatized, migrant land. The return of two sisters and the first sight of the surroundings of Western Armenia seem to create an impression that there is no longer any image of Armenia in the place where their family used to live. Western Armenia, in this footage, emphasizes the lost-at-first-sight image of Armenia. Finally, this image is to be altered, and the sisters find their apartment, which has turned into an art museum. The revealing of hidden images of their stone house, in chain form, unfolds other characters of Armenian appearance.

My Son Shall Be Armenian (2004) by Hagop Goudsuzian is another homecoming film to Eastern Armenia, even though it was not the initial destination. Goudsuzian's concern is to let his son live without the burden of genocide. Armenia needs to get rid of the image of the burdensome memory. The generations of survivors no longer want to perceive their homeland under the burden of duty toward it. The group of people with whom the filmmaker chooses to travel, in the search for reconciliation regarding the Armenia genocide, is all bearers of that duty. Syria bars the Armenian group from being

in the desert where Armenian deportees walked. Consequently, the group comes to Armenia to walk beside their ancestors, carrying the memories of living witnesses (12:15–12:21). Now, Armenia is perceived as a mythified country that needs demystification (14:06–14:10, 14:26–14:36). However, the Armenian image acquires reinvigorating and inspiring characteristics.

The mortal image of Armenia in *My Son Shall Be Armenian* is the survivors of genocide living in Eastern Armenia. At some points, the reattaining of the lost becomes possible. This was the case with Nor Marash (27:25–27:57). Armenia acquires a consoling image thanks to rebuilding and naming some cities after their Western Armenian counterparts. As a consistent carrier of a consoling image, Armenia also possesses some objects from Western Armenian cities, such as those from Kaysaria (soil, photographs, clothing) (28:51–29:37). The filmmaker himself states that a healed image of Armenia can only be possible if all nations of the world, and Turkey itself, recognize the Armenian genocide (1:17:48–1:18:05). Thus, the film embarks on all the possible and impossible, desirable and undesirable, mystified and demystified, healed and unhealed images that Armenia, in its wholeness, has or needs to have.

Hence, the complex images of Armenia have become realistic in the post-Soviet perceptions of Armenia. The components forming these realistic images of Armenia include the connective, separative, deceitful, religious, traumatized, concealing, inheritable suffering, and defective characteristics revealed in the post-Soviet films. The positive side of the emerging Armenian image is the possibilities it suggests for diasporic people, such as healing, regretting not having shared and asking for details from ancestors, consolidating, and rebuilding some Western Armenian cities in Eastern Armenia. In addition, the new era provides opportunities not only for a return to Eastern but also to Western Armenia, where the previously hidden, rich, and fruitful Armenian images are now found ravaged, traumatized, and migrant images.

2.3. Armenia in Contemporary Diasporic Films

The contemporary works of Armenian diaspora filmmakers demonstrate that Armenia continues to maintain its deficient images, even adding to or uncovering its recent negative characteristics. The films that I analyze next enlarge the scope of the explosion of Armenian images. These works portray the condition of Armenia—its neglected and painful corners. They are unique in the sense that, unlike earlier films, in most cases, there are no perceptions presented by the filmmakers. This practice of perception is almost entirely left to the audience. Thus, this chapter takes the initiative not only to unfold the images of Armenia but also to unearth the perceptions that contemporary films generate.

The films emphasize that although Armenia has been out of Soviet control for a long time, the country, unfortunately, has not managed to overcome the anomalies it possessed. The deficient character of Armenian society is still present which resonates

in the film *140 Drums* (2012) by Oksana Mirzoyan. Oksana Mirzoyan is an Armenian American artist engaged in narrative filmmaking as a writer, director, and producer. This film by Mirzoyan represents an Armenian family in which the father has no job and no money; consequently, the family has no food (fig. 7). Hence, we see how the family's poor conditions lead one of its members to become a robber. This is the point at which we may assume why robbery became so frequent and widespread in Armenia. Mirzoyan views Armenia as a remnant and consequence of the Soviet period. She insists on its destructive impact, which has led Armenia to its current condition.

Figure 7: Empty refrigerator of an Armenian family

Tamara Stepanian, a filmmaker born in Armenia who later moved to Lebanon, expands to expose the still-existing consequences of the destructive impacts of the Soviet period, as shown in *The Village of Women* (2019). The director represents the life of Armenian women. She depicts an Armenian village called Lichk, where the women are responsible for the plow and the harvest; they even drive the tractors (fig. 8). The lack of men in the village manifests itself as a natural phenomenon. The women have adapted to the conditions, working together to find solutions. Except for a few elderly men, every male villager spends nine months of the year working in Russia. Armenia does not have any employment. Migration of men became the solution to the issue of unemployment that Mirzoyan revealed.

Figure 8: Armenian woman laboring in the village of Lichk

Grandma's Tattoos (2011) by Suzanne Khardalian continues to accrue the still-burdensome images of Armenia. Khardalian's motivation for this documentary was her grandmother. Central to the film are the grandmother's tattoos, which symbolize the call of the homeland. Khardalian discovered a photograph of her grandmother bearing black tattoos (fig. 9). These tattoos initially disgusted Khardalian, and she was afraid of her grandmother. It was only later that she learned that the tattoos were marks of slavery imposed during the Armenian Catastrophe. There was no article on the fate of women. One feature of the Armenian mentality affected the concealment of the image of women: Armenian male pride, which prohibited any reference to violence against women. Armenia is a place where truth is concealed, and deceit is preferred because of shame. The realistic image of Armenia is more like a box full of secrets. Khardalian dives into this box to find out that her grandmother was raped. Khardalian's representation is unique, as she put aside the fear stemming from the "shameful" stain of her family (44:53–45:03). This reveals the traumatized, concealed, shameful, and deceived image of Armenia.

Figure 9: Photo of Khardalian's grandmother with tattoos

Marlene Edoyan is a Canadian Armenian filmmaker with a background in film and media studies. Her film *Figure of Armen* (2012) is a documentary which brings to the surface the unspoken and concealed images of Armenia. The unique images the film uncovers are those of Javakhk, which is now under the rule of Georgia, and of the unrecognized Republic of Nagorno-Karabakh. The title itself justifies the content, as the film uncovers the hidden and untold figures of Armenia. The film mostly focuses on the village life of Armenians in Armenia, Javakhk, and Nagorno-Karabakh. The key component found in these various corners of Armenia is the figure of the Armenian as a migrant: "What is there in Armenia? I am happy to be closer to my family members, but life is difficult here." (04:14–04:34). In an Armenian city, Alaverdi, a man reveals that only 5% of the population is involved in copper production in the country, while the others are either unemployed or work abroad (24:32–24:43).

The bellicose image of Armenia is specifically found in the region of Nagorno-Karabakh. Karabakh is a conflict-ridden region between Azerbaijan and Armenia. It is a place that always requires struggle. The Armenian nation constantly fights for Karabakh: “The future of Armenia starts with Karabakh” (36:10–36:20). The Armenian image is reflected in the close yet simultaneously distant image of Karabakh. Another neglected image of Armenia, which the film touches upon, is Samtskhe-Javakheti (Javakhk) in Georgia. The indifferent treatment of Armenia toward its residents in distinct parts of Javakhk is evident. Meanwhile, a villager in Javakhk claims: “Only Yerevan cannot represent Armenia. Armenia cannot be without Javakhk. Otherwise, Armenia would be missing an important element.” (49:30–50:00). The film shows that Armenia surrenders significant components of its image. The Armenian government does not treat its neighboring diasporic people—that is, Javakhk people—in a proper way.

Armenian Rhapsody (2012) is a road movie by the directors Cassiana Der Haroutiounian, Cesar Gananian, and Gary Gananian. The film is extraordinary because of its unpredictable transitions and the way it explores multiple topics, weaving new images of Armenia. In this film, viewers encounter the contradictory aspects of the Armenian image. Armenia appears welcoming yet uncaring, self-sacrificing yet unrewarding, faithful yet superstitious. The superstitious side of Armenia is revealed when a woman predicts the future from a cup of coffee (fig. 10). The movie ends with joyful notes; however, it is not a happy ending, as the wedding underscores the ongoing migration of Armenians.

Figure 10: Woman turning a coffee cup to predict the future

Nare Mkrtychyan is a filmmaker born in Armenia, raised in Los Angeles. She combines both American filmmaking techniques and the international, independent spirit. Her film *The Other Side of Home* (2016) is the only film in this research collection that presents the experience of a Turkish Armenian, which shapes the halved image of Armenia. The filmmaker meets a woman named Maya, who claims: “I am a Turkish person who discovered I have Armenian heritage” (06:38–06:58). Maya’s great-grandmother was

Armenian. She was rescued by Maya's great-grandfather, and they immediately fell in love. The great-grandmother was 13 or 14 and had to convert (fig. 11). The film brings to the surface hidden and somehow halved images of Armenia. Maya and similar people are the roots and basis of such an image. Maya travels to Armenia to participate in the commemoration of the 100th anniversary of the Armenian genocide: "I am worried about this trip because now it is personal. I could go anywhere; it is a totally different thing than being there with the conflict. I mean, I am the conflict." (12:37–12:57). Armenian identity left some of its bearers with an enduring conflict over their halved identity.

Figure 11: Armenian who converted to Islam

Consequently, the contemporary representation of Armenia in films after 2010 reaffirms that the country continues to carry its painful and problematic images; indeed, new negative depictions have emerged, such as the portrayal of superstitious Armenia, despite its identity as a faithful nation. Armenia remains a country grappling with economic challenges, migration, trauma, and deceit. At times, the burden of being Armenian compels its residents to adapt flexibly to any changes. Armenia provides limited support to both its Eastern residents and its resettled Western Armenians. It serves as a commemorative place for diaspora Armenians but remains an unfulfilled claimant. Nevertheless, Armenia also embodies a restorative image, seeking to repair what was broken for Western Armenians. Moreover, for the first time, a film includes previously untold aspects of Armenia—namely, Nagorno-Karabakh and Javakhk. Migrants are no longer exclusively young men departing for work; they also include women marrying abroad. Armenia has thus acquired an image in which living abroad is perceived as more prestigious than living in the homeland.

3. Conclusion

Based on the results of the analysis, Armenian diasporic cinema is part of global culture, which, through its reference to the homeland, brings the national cinema close to the global platform as well. The nuanced observation of the two cinemas shows that the national and diasporic cinemas together comprise distinct identities. The diversity of national cinema is partly due to the diaspora. More specifically, national cinema is not singular, as the notion of national cinema is applied prescriptively rather than descriptively, indicating what the national cinema ought to be rather than representing the real cinematic experiences of audiences. The heterogeneity of diasporic cinema is due to the inclusion of both the culture of origin and the foreign culture. Through these foreign elements, diasporic cinema, together with national cinema, becomes part of international cultural production. They are components of global culture and global cinema.

Further analysis of Armenian diaspora cinema retreated from linear identification of Armenian diaspora films, sought various directions and focused on distinct diasporic filmmakers to uncover Armenia in their films.

Chapter 2.1 established the initiative to expose the Soviet images of Armenia. It began with the first attempts at visual representation of the destroyed character of Armenia and reached the confrontation between its Eastern and Western parts. Various filmmakers rely on distinct aspects when representing Armenia. In fact, what filmmakers represent are self-formed, imagined images of Armenia and not the real Armenia. The concentration was mainly on something Armenian or on determining Armenianness—an Armenian mother, Armenian families, Armenian communities, *fidais*, Komitas, survivors, etc.—but not Armenia itself. These elements are the components that made the Soviet images of Armenia imagined and unrealistic.

Chapter 2.2 delineates how the post-Soviet period's images obtained a realistic conceptualization because diasporic filmmakers were allowed to come to Armenia. The films reveal that the complex imagery of post-Soviet Armenia is shaped by themes of connection, division, deception, spirituality, trauma, concealment, inherited pain, and flaws. Meanwhile, the positive side of the emerging Armenian image lies in the possibilities it suggests for diasporic people, such as healing, consolidation, and rebuilding of some Western Armenian cities in Eastern Armenia.

Chapter 2.3 analyzes the contemporary images of Armenia in films after 2010, showing that Armenia still retains its painful, problematic images while acquiring new negative ones, such as superstitions. There are also other defective aspects: Armenia is a country with economic problems, migrants, trauma, and deceit. Armenia is not supportive either towards its Eastern residents or towards resettled Western Armenians. Nevertheless, Armenia also bears a reparative image in relation to restoring what was broken for Western Armenians. For the first time, one of the films includes

untold figures of Armenia, more specifically, Nagorno-Karabakh and Javakhhk, each with its own distinct imagery.

Thus, the emergence of diasporic cinema brought Armenian filmmaking onto the global stage, not only due to the inability to preserve a purely national identity but also through the recognition that maintaining such purity was futile. Diasporic filmmakers' interactions with Armenia gave rise to new ideas. The complex traits of Armenian imagery found more nuanced interpretations. Furthermore, the division between Soviet and post-Soviet Armenian diaspora cinema enabled a conceptualization of Soviet era imagined images versus post-Soviet realistic portrayals of Armenia. Additionally, contemporary diasporic films continue to reaffirm the awkward post-Soviet images that persist, either expanding upon them or uncovering new problematic aspects.

Primary Sources: Films

1. *140 Drums*. (2012). Directed by Oksana Mirzoyan.
2. *An Armenian Homecoming*. (2008). Directed by Ani Manoukian King-Underwood.
3. *An Armenian Journey*. (1988). Directed by Ted Bogosian.
4. *Ararat*. (2002). Directed by Atom Egoyan.
5. *Armenian Rhapsody*. (2012). Directed by Cassiana Der Haroutiounian, Cesar Gananian, and Gary Gananian.
6. *Calendar*. (1993). Directed by Atom Egoyan.
7. *California Armenians: The First Generation*. (1965). Written by J. Michael Hagopian.
8. *Figure of Armen*. (2012). Directed by Marlene Edoyan.
9. *Forty Days of Musa Dagh*. (1982). Directed by Sarky Mouradian.
10. *Girl from Moush*. (1993). Directed by Gariné Torossian.
11. *Grandma's Tattoos*. (2011). Directed by Suzanne Khardalian.
12. *Komitas*. (1988). Directed by Don Askarian.
13. *Mayrig*. (1991). Directed by Henri Verneuil.
14. *My Son Shall Be Armenian*. (2004). Directed by Hagop Goudsuzian.
15. *Next of Kin*. (1984). Directed by Atom Egoyan.
16. *Ravished Armenia*. (1919). Directed by Oscar Apfel.
17. *Sons of Sassoun*. (1975). Directed by Sarky Mouradian.
18. *Stone, Time, Touch*. (2007). Directed by Gariné Torossian.
19. *The Other Side of Home*. (2016). Directed by Nare Mkrtchyan.
20. *The Pink Elephant*. (1988). Directed by Ara Madzounian.
21. *Village of Women*. (2019). Directed by Tamara Stepanyan.
22. *Where are my People?*. (1965). Written and produced by J. Michael Hagopian.

Bibliography

- Bayramian, Sh. P. (2019). Exploring Armenian Diasporic Cinema from the “Third Space” [MA thesis]. University of Amsterdam.
- Bilici, K. (2016). Post-Exilic Armenian “Homecoming” Films: Working-through the Traumatic Postmemory of 1915 [MA thesis]. Carleton University.
<https://doi.org/10.22215/etd/2016-11740>
- Choi, J. (2011). National Cinema: An Anachronistic Delirium? *Journal of Korean Studies*, 16(2), 173–191. <https://doi.org/10.1353/jks.2011.0012>
- Conti, L. (2012). National Cinema, Kinatay. *Film 106*.
- Higson, A. (1989). The Concept of National Cinema. *Screen*, 30(4), 36–47.
<https://doi.org/10.1093/screen/30.4.36>
- Kévorkian, R. (2011). *The Armenian Genocide: A Complete History*. Bloomsbury Publishing.
- Marks, L. U. (2000). *The Skin of the Film: Intercultural Cinema, Embodiment, and the Senses*. Duke University Press <https://doi.org/10.1215/9780822381372>
- Mkrtchyan, M. (2021). Communicating Memories Through Autobiography: A Semiotic analysis of *Mayrig* by Henri Verneuil [MA thesis]. University of Tartu.
- Naficy, H. (2001). *An Accented Cinema; Exilic and Diasporic Filmmaking*. Princeton University Press.
- Türk, M. S., Darı, A. B., & Avcı, Ö. (2022). Communism Propaganda in Soviet Armenia. *Review of Armenian Studies*, (45), 151–175.

A *per* mint utópia?

Smitnya Alíz Csilla

PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

The Trial as a Utopia?

Abstract: Fredric Jameson interpreted the concept of utopia not merely as a literary genre but as a fundamental human desire that carries the promise of transforming the social order. For instance, he read *1984* as a dystopia that critiques the practice of socialism, yet also expresses utopian longings for order and justice. In this study, I argue that based on Jameson's definition, Franz Kafka's novel *The Trial* also allows for a utopian reading. The absurdity and inhumanity of bureaucracy in the novel evoke a dystopia, but behind its existence lies a utopian aspiration to create order and meaning. Josef K.'s futile desires for redemption and genuine human connection symbolize the unattainable perfection of utopia while also emphasizing the importance of striving toward it. On the level of authorial intent, Kafka's portrayal critiques the lack of transparency and justice in systems of power, while on the level of reader interpretation, the outcome of the story raises the possibility of alternatives. This new reading interprets *The Trial* as a symbolic representation of utopian desire.

Absztrakt

Fredric Jameson az utópia fogalmát nem csupán irodalmi műfajként, hanem az emberiség alapvető vágyaként értelmezte, amely a társadalmi rend átalakításának ígéretét hordozza. Az *1984*-et például antiutópiaként olvasta, amely a szocializmus gyakorlatának kritikája, ugyanakkor utópikus vágyakat is megjelenít a rend és az igazságosság iránt. Jelen tanulmányban azt állítom, Jameson definíciója alapján Franz Kafka *A per* című regénye szintén utópikus olvasatot tesz lehetővé. A regényben a bürokrácia abszurditása és embertelensége disztópiát idéz, de létezése mögött ott rejlik az utópikus törekvés a rend és az értelem megteremtésére. Jozef K. hiábavaló vágyai a megváltásra és a valódi emberi kapcsolatokra az utópia soha el nem érhető tökéletességét szimbolizálják, miközben hangsúlyozzák a törekvés fontosságát. A szerzői szándék szintjén Kafka ábrázolása a hatalom átláthatóságának és igazságosságának hiányát kritizálja, míg az olvasói értelmezés szintjén a történet végkimenetele alternatívák lehetőségét veti fel. Ez az új olvasat *A per* az utópikus vágy szimbolikus megjelenítéseként értelmezi.

1. Bevezetés

A konvencionális irodalomtudományi megközelítésből nézve az utópia egy szépirodalmi műfaj, amely a szerző korának valódi társadalmát hasonlítja össze az elképzelt, ideális társadalommal, rámutatva a valódi társadalom hibáira, és így implicit módon javaslatokat téve arra, miként javítsuk ki azokat a hibákat (Sargent, 2010, 22–25). Az utópia e természete abból ered, hogy a szerzőnek gyakran egy alternatív történelemfelfogása van, ami innovatív következtetéseket eredményez (Suvin, 1979, 51–78).

Az utópia főhőse minden esetben valamiféle utazásban vesz részt, és vagy időben, vagy térben kalauzolja el az olvasót egy alternatív társadalomba. Ez lehet egy, a világtól elzárt kis sziget, egy dicső (gyakran idealizált) múltbéli kor vagy egy elképzelt jövő. A főhős az út során különböző megpróbáltatásokkal néz szembe, majd pedig olyan

dolgokkal találkozunk, amelyek a hétköznapi életből nézve hihetetlennek tűnnek (Parrinder, 2010, 155–158). Az utazó általában kap egy helyi kísérőt maga mellé, aki elmagyarázza neki a társadalmuk politikai, gazdasági és vallási elemeit. Ezt követően az utazó gyakran visszatér a saját társadalmába, ahol mindenki számára hírül viszi, hogy léteznek jobb, alternatív módjai is a társadalom megszervezésének.

Az utópia műfajában egy paktum jön létre a szerző és az olvasó között: a szerző egy olyan társadalomról beszél, amelyről az olvasó tudja, nem létezik, és ezért cserébe az olvasó úgy tesz, mintha elhinné, hogy az létezik. Mivel természetesen egy radikálisan másfajta társadalom bemutatása hihetetlen lenne, így a szerző általában gondoskodik arról, hogy a valóból az elképzelt társadalomba történő átmenet fokozatos legyen. Először gyakran olyan tárgyakat, épületeket mutat be az elképzelt társadalomban, amelyek jelen vannak a valódi társadalomban is, az elképzelt társadalomban azonban gyakran más funkciót töltenek be, mint a valódiban (Vieira, 2010, 7–8).

Ezzel a hagyományos nézettel helyezkedik szembe az irodalomkritikus, Fredric Jameson, aki a 2005-ben megjelent *Archeologies of the Future* című könyvében egy innovatív utópia-fogalmat mutat be. Jameson szerint az utópia nem csupán egy tervrajz egy jobb társadalomhoz, hanem a szerző saját egyéni vágyait fejezi ki arra vonatkozóan, hogy létezzen egy jobb társadalom. Ilyen módon az utópia túllép a szépirodalmi kereteken és az emberiség azon ősi vágyának egy kifejezőmódjává válik, amely egy jobb világ felé irányul (Jameson, 2005, 72–83). Jameson azt írja, a science fictiont a valóságelv szabályozza, azaz a fizikai világ, a racionalitás, illetve a tudomány és a társadalom korlátai, ezzel szemben a fantaszt az öröme, azaz a vágyak korlátok nélküli teljesülése, a csodával határos események és az érzelmek előtérbe helyezése (Jameson, 2005, 74–76). Ez a fajta megállapítás kritizálható azzal, hogy az olyan science fiction-toposzok, mint például a fénysebességnél gyorsabban haladó űrhajók cseppet sem racionálisabb elképzelések a mágianál. Ha azonban elfogadjuk Jameson érvelését, akkor azt lehet megállapítani, hogy az utópia valójában a science fiction és a fantasy keveréke: a science fictionhöz hasonlóan valamilyen szinten tiszteletben tartja a fizika és a világ törvényeit, azaz a valóságot, és nem lép át a metafizika világába, ahogy a fantasy (például a mágiaival). Az utópia mögött megbúvó vágy viszont mégis a fantaszt tükrözi, például a fantasyhez hasonlóan gyakran az utópiákban sincsenek már betegségek, ezt azonban nem bájjalokkal vagy mágiaival érik el, hanem egész egyszerűen racionálisnak mondható módon adnak egy magyarázatot a saját világuk törvényei alapján, például, hogy az orvostudomány, a köztisztaság és az egészségtudatosság olyan szintre fejlődött, hogy a betegségek már elképzelhetetlenek.

Úgy vélem, ha Jameson utópia-definícióját vesszük alapul, akkor „utópia” címszó alatt a jól ismert utópikus műveken túl (például Morus: *Utópia*, Campanella: *Napállam*, Bellamy: *Visszapillantás*) elkönnyelhetjük az emberi kreativitás termékeinek egy szélesebb spektrumát is, úgy mint a filozófiai értekezéseket (például Platón *Állam* című dialógusát), a különböző vallások azon hitét, miszerint valahol, a létezés valamely síkján

van egy, a miénknél szebb világ (például a mennyország a kereszténységben, a Valhalla a germán mitológiában), de akár az olyan kocsmai beszélgetéseket is, mint „jó lenne, ha a miniszterelnök úr más intézkedéseket hozna”. Jameson elméletének egyik előfutára egy korábbi gondolkodó, Karl Mannheim gondolata lehet, aki bizonyos politikai ideológiákat tekintett utópikusnak. Azt állította, a politikai ideológiák két csoportra oszthatók: az ideológiákra, amelyek a meglévő rendszer keretében gondolkoznak és azt kívánják módosítani, menedzselni, illetve az utópiákra, amelyek meg kívánják haladni a keretrendszert és arra nyújtanak alternatívát (Mannheim, 1936, 346). Másik előzménye a szintén Mannheimre építő Ernst Bloch német marxista filozófus gondolata, aki úgy érvelt, az utópia nem egy eszkélista fantazmagória, hanem egy, a jelenben gyökerező potenciálisan megvalósítható gondolat. Úgy írta le, hogy „noch-nicht-Sein”, azaz ’még nem létező’. A most, a jelenben létező valóság az eredeti állapot („urgrund”) és a végcél („endziel”) közötti állapot, az utópia pedig egy ősi vágy a végcélba való eljutásra (Levy, 1990, 3–12.)

Peter Fitting azzal egészítette ki Jameson definícióját, hogy Jameson nem egy kész társadalmi tervként, hanem egy dialektikusként, kritikai gyakorlatként értelmezi az utópiát. Jameson számára az utópia legfőbb funkciója nem az ideális társadalmak részletes leírása, hanem az, hogy szembesítse az olvasót a jelen ideológia korlátaival és alternatív jövők elképzelésére ösztönözzön. Fitting rámutat arra, hogy Jameson szerint az utópikus irodalom akkor működik a legjobban, ha nem kész válaszokat, hanem gondolkodásra készítő ellentmondásokat kínál. Fitting összegzése alapján Jameson hozzájárulása elsősorban abban áll, hogy az utópiát nem célként, hanem gondolkodási eszközként definiálja (Fitting, 1998, 8–17).

Andrew Milner érvelése szerint Jameson definíciója alapján akár még egy olyan híres disztópikus mű, mint Orwell 1984 című regénye is olvasható utópiaként. Érvelése szerint az 1984 a totalitárius rendszerek baloldali kritikáját adja, és amelynek utópisztikus nyitottságát az utolsó fejezet, az „Újbeszélről” szóló függelék, is alátámasztja. (Ebben a szerző azt sugallja, a disztópikus állam, amelyet a regényben bemutatnak, már a múlt része és nem létezik.) Milner rámutat Orwell szocialista hátterére, és ezzel is alátámasztja azt, hogy a mű valójában az utópikus képzelet egy másik, történelmi alternatívákban gondolkodó formáját képviseli (Milner, 2018, 438–455).

Azt állítom, az itt ismertetett Jameson-féle definíció alapján Frank Kafka *A per* című regénye is utópiának nevezhető. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a szövegértelmezés lehetséges szintjein (a „szoros olvasás”, azaz a „close reading” eszközével élve a szöveg szintjén, a szerző és a világa szintjén, illetve az olvasói értelmezés szintjén) bemutassam ezt az új, lehetséges olvasatot, illetve azt vizsgálom, miként lehet Kafka művét e fogalomrendszer fényében értelmezni – nem mint kész alternatívát, hanem mint a rend és értelem iránti megváltó vágy irodalmi manifestációját.

2. Utópia a szöveg szintjén

Egy szöveg egyik értelmezési módja az úgynevezett szoros olvasás. Úgy gondolom, ezen a szinten teljes mértékben megmutatkozik a regény utópikus jellege.

A regényben a főhőst, Josef K.-t egy embertelen bürokratikus gépezet perbe fogja és kegyetlenül bánik vele az eljárás során. Maga az a tény, hogy a főhőst csak K.-ként említik, és a vezetéknevét sem tudjuk meg soha, ennek a gépezetnek azt a törekvését bizonyítja, hogy bedarálja az egyént. A regény első sora, amely összefoglalja a regény történetét, gyakorlatilag szállóigévé vált: „Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” (Kafka, 2013, 6). Ezenfelül az egész eljárás abszurd: a főhős sosem tudja meg azt sem, hogy egyáltalán mivel vádolják, és hogy milyen hatóság folytatja az eljárást ellene. A szövegben Jozef K. egy ponton a bürokratáknak szegezi ezeket a kérdéseket:

„Másképp viszont – folytatta K., s most mindnyájukhoz fordult, sőt szeretne volna, ha azok ott hárman a fényképek helyett szintén rá figyelnének –, másképp viszont nagyon fontos sem lehet ez az ügy. Erre abból következtetek, hogy vádolnak ugyan, de én nem lelem magamban a legcsekélyebb olyan vétket sem, amely miatt vádolhatnának. Hanem ez is mellékes, a fő kérdés az, hogy ki vádol? Milyen hatóság folytatja az eljárást? Önök hivatalos személyek? Egyikük sincs egyenruhában, hacsak – s itt Franzhoz fordult – a maga ruháját nem nevezzük egyenruhának, de hát az inkább útiöltöny. Ezekre a kérdésekre kérek világos választ, és meggyőződésem, hogy ha ezt tisztázzuk, a legszívélyesebben búcsúzhathunk el egymástól.” (Kafka, 2013, 13–14)

Erre a következő választ kapja:

„A felügyelő az asztalra csapta a gyufásdobozt. – Ön nagyon téved – mondta. – Ezek az urak itt, velem együtt, egészen mellékes szereplők az ön ügyében, sőt mi úgyszólván mit sem tudunk az ügyéről. Lehetnének a legszabályosabb egyenruhában, az ön ügye attól sem állna rosszabbul. Még azt sem mondhatom önnek, hogy bevádolták, vagy inkább: nem tudom, van-e ön ellen vád. Letartóztattuk, ez rendben van, egyebet nem tudok. Az örök talán valami másról fecsegték, de hát az akkor csak fecsegés volt. Ha pedig most nem is válaszolok a kérdéseire, azért ajánlom: ne annyira ránk gondoljon és arra, hogy mi történik majd önnel, gondolkozzék inkább többet önmagán. És ne csapjon ekkora lármát ártatlansága érzetében, ez zavaró, pedig ön egyébként nem kelt éppen rossz hatást. Általában: beszéljen tartózkodóbban; ha az imént csak pár szót szól, viselkedéséből akkor is kiolvashattuk volna szinte mindazt, amit mondott; egyébként nem is vált túlságosan a javára.” (Kafka, 2013, 14)

A hatalomnak ez a fajta hozzáállása a regény során később sem változik:

„Tulajdonképpen nem rossz álláspont, de elhibázott dolog lenne ebből arra következtetni, hogy ennél a bíróságnál a vádlott számára fölöslegese az ügyvédek. Ellenkezőleg, nincs még egy bíróság, ahol oly nagy szükség lenne rájuk,

mint itt. Az eljárás ugyanis általában titkos, nemcsak a nyilvánosság, de a vádlott számára is. Természetesen csak annyira, amennyire lehet, de hát ez igen nagy mértékben lehetséges. A bírósági iratokba ugyanis a vádlott sem tekinthet bele, s a kihallgatásokból nagyon nehéz az alapjukul szolgáló iratokra következtetni, különösen a vádlottnak, hisz az elfoglalt, és annyi gondja van, hogy elkalandozik a figyelme.” (Kafka, 2013, 94)

A bürokraták, akik perbe fogják őt, arrogánsak és türelmetlenek vele szemben, sőt azt is sugallják, az általuk megalkotott törvény fölött is állnak, azzal, ahogyan meglopják őt:

„Majd megérti még, milyen igaz mindez – mondta Franz, s ugyanakkor elindult K. felé a másik férfival együtt. Kivált ez az utóbbi jóval magasabb volt K.-nál, és sűrűn vállon veregette. Mindketten megvizsgálták K. hálóingét, s azt mondták, hogy most kénytelen lesz sokkal rosszabb inget felvenni, ők azonban megőrzik ezt az ingét s egyéb fehérneműjét is, és ha ügye kedvezően végződik, visszaadják. – Jobb, ha ránk bízsa a holmiját s nem a raktárra – mondták –, mert a raktárban gyakori a sikkasztás, különben is ott bizonyos idő múlva minden holmit eladnak, akár véget ért az illető eljárás, akár nem. És milyen sokáig tartanak az ilyesfajta perek, különösen az utóbbi időben! Végül persze megkapná a raktártól a térítést, de ez a térítés először is már magában véve is kevés, mert eladáskor nem az ajánlat összege, hanem a megvesztegetés összege dönt, aztán meg az ilyen visszatérítések tapasztalat szerint egyre csökkennek, ha kézzől kézre s évről évre továbbadódnak. (Kafka, 2013, 7–8)

Továbbá:

„Ez lehetetlen; ezt még maga a legfőbb bíró sem tudná elérni. Ezért próbálják meg az örök a letartóztatott testéről lelopni a ruhát, ezért törnek be felügyelők idegen lakásokba, ezért aláznak meg, kihallgatás helyett, gyűlések színe előtt, ártatlanokat. Az örök csak a raktárakról meséltek, ahová az őrizetbe vettek tulajdonát viszik; szeretném egyszer látni ezeket a raktártelepeket, ahol a letartóztatottak fáradtságos munkával szerzett tulajdona rohad, ha ugyan el nem lopják tolvaj raktárosok.” (Kafka, 2013, 40)

Bár tény, hogy mindez egy disztópikusan működő, tekintélyelvű állam képét mutatja, a felszín alatt azonban ott van az a vágy is, hogy lehetne ez jobb és működhetne másképpen is, azaz a Jameson-féle utópikus vágy is tetten érhető a szöveg mélyebb rétegében. Ez Josef K. személyében nyilvánul meg: a főhős nem hajlandó beletörődni a sorsába és elfogadni ezt az igazságtalan helyzetet, a regény többi szereplőjének „jótanácsai” ellenére sem. K. kitart amellett, hogy neki van igaza az egész helyzet abszurditását és igazságtalanságát illetően. A regény során, ahol csak tudja, folyamatosan keresi az igazságot és a megváltást. Valódi emberi kapcsolatokra vágyik, valakire, aki meghallgatja őt és a pártját fogja. Bízunk abban, a rendszer működhet jobban, és van esélye arra, hogy megnyerje a perét.

Jozef K. ilyen fajta viselkedése több ponton is megnyilvánul a regényben. A második fejezetben történik meg az első kihallgatása, amely során az olyan tanácsok ellenére, miszerint maradjon passzív és ne provokálja a bíróságot, egy szenvedélyes beszédet ad elő a saját védelmében:

„Hallgassanak meg: mintegy tíz napja tartóztattak le, a letartóztatás tényén csak nevettek, de ez most nem tartozik ide. Kora reggel az ágyamban rontottak rám, talán – azok után, amit a vizsgálóbíró mondott, ez sem lehetetlen – parancsot kaptak, hogy vegyenek őrizetbe valami szobafestőt, aki éppoly ártatlan, mint én, de engem választottak. A szomszédos szobába betelepedett két durva őr. Ha veszedelmes rabló lennék, akkor sem járhattak volna el körültekintőbben. Ráadásul ez a két őr erkölcsi érzékét vesztett csürhefajzat volt; telefecsegték a füleket, azt akarták, hogy vesztégessem meg őket, fondorlatosan ki akarták csalni tőlem fehérneműmet és ruháimat, pénzt kértek, hogy állítólag reggelit hozzanak nekem, miután a szemem láttára szemérmetlenül befalták a saját reggelimet. Ez sem volt elég [...]” (Kafka, 2013, 37–38)

A hetedik fejezetben a főhős azt a tanácsot kapja, keresse fel a Titorelli nevű festőt, aki igen jártas a bíróság működésében. Hosszas beszélgetésük során K. folyamatosan kérdésekkel bombázza őt, valamiféle reményt keresve arra vonatkozóan, hogy az igazság győzedelmeskedhet. A teljesség igénye nélkül példák a szövegből: „Az is elég – mondta K. –, vagy hallott tán felmentésekről a régebbi időkből?” (Kafka, 2013, 123); „Pusztá legendák nem változtatnak a véleményemen – mondta K. – Nyilván a bíróság előtt sem lehet ezekre a legendákra hivatkozni?” (Kafka, 2013, 124); „A festő tekintetében szemrehányás bujkált, hogy K. ilyen kezességgel akarja megterhelni. – Igazán baráti tett volna – mondta K. – És a bíró hinne önnek, és mégsem mentene föl végleg?” (Kafka, 2013, 126); „Akkor persze vége a szabad életnek. – És a per újrakezdődik? – kérdezte K. szinte hitetlenül.” (Kafka, 2013, 127); „De vajon – kérdezte K., mintha meg akarná előzni a festő valamiféle leleplezéseit – nem nehezebb-e megszerezni a második felmentést, mint az első?” (Kafka, 2013, 127).

A nyolcadik fejezetben, miután K. úgy ítéli meg, az ügyvédje haszontalan a számára, felmond neki, és a regény többi szereplőjének figyelmeztetése ellenére a saját kezébe kívánja venni az ügyét: „Ön ma valami határozott szándékkal jött hozzám? – Azzal – mondta K., és kezével kissé beárnyékolta a gyertyát, hogy jobban lássa az ügyvédet –, hogy meg akarom mondani önnek, a mai naptól fogva megvonom öntől képviselőmet.” (Kafka, 2013, 147–148).

Még a regény vége felé, a kilencedik fejezetben is ragaszkodik K. a saját igazához, amikor is a pap ismerteti vele a példázatot, amelyet közösen megbeszélnek, és K. ezt a következtetést vonja le: „Lehangoló nézet – mondta K. – A hazugságot avatják világrenddé.” (Kafka, 2013, 175).

Jameson egy másik fogalma, a „cognitive mapping” ('kognitív feltérképezés') is beleilleszthető ebbe az értelmezésbe. Az elmélet szerint a „kognitív feltérképezés” a szubjektum azon (gyakran sikertelen) törekvése, hogy a körülötte lévő világot vagy rendszert feltérképezze, és a saját helyét megtalálja abban. Azért szükséges ez a törekvés, mert ezek a rendszerek, illetve nagyobb egységek végtelenül komplexek (Jameson, 1991, 1–54). Jozef K. folyamatosan a rációt keresi az irracionális, abszurd módon működő rendszerben, és minden eszközt megragad arra, hogy irányítása alá vonja azt, annak ellenére, hogy a többi szereplő figyelmezteti ennek lehetetlenségére. A főhős egy nagyobb, emelkedettebb szerepet kíván magának kiharcolni egy olyan gigászi rendszerben, amelyhez képest ő eltörpül, és amelyben a feje fölött döntenek az életének minden aspektusáról.

Egy közelmúltbeli politikai olvasat szerint Kafka *A per* című regénye a modern politikai szubjektivitás válságának allegóriájaként értelmezhető. A tanulmány Joseph K. tapasztalatát – azt a tényt, hogy a törvény hozzáférhetetlen, a „permanens megoldás” utáni reménytelen vágyakozást, valamint az igazság–törvény–hatalom hármasságába való beleragadását – a modernitás szerkezeti problémáival kapcsolja össze, nevezetesen a szerzőség és az autoritás válságával, valamint a szuverenitás belső ellentmondásaival. A szerző megállapítása szerint a triász minden eleme (igazságosság, törvény, hatalom) egymásra van utalva, mégis igyekszik tagadni ezt a kölcsönös függést, ami az *aporia* ('kiúttalanság') állapotához vezet (Smith, 2008, 8–30). Ez az értelmezés egybevághat Fredric Jameson utópiáról szóló elméletével, amely szerint az utópia nem egy jövőbeli ideális világ konkrét víziója, hanem az aktuális társadalmi rend belső ellentmondásai által kiváltott vágy. Joseph K. perének végkimenetele – az igazságos rend és a koherens jelentés utáni beteljesületlen vágyakozás – tehát nem pusztán disztópikus élmény, hanem az utópikus törekvés szimbolikus formája, amely a jelen abszurdításában rejlik. Ebben az értelmezésben tehát Josef K. egy Jameson-féle utópikus hős, aki a rendszer megváltoztatására törekszik egy felsőbb idea (az igazság) jegyében.

3. Utópia a szerző és a szerző világa szintjén

Egy szövegnek egy másik lehetséges értelmezési módja a szerző, annak életrajza, illetve az őt körülvevő világ tükrében való elemzés.

A szerző, Franz Kafka, az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgára volt. A Habsburg Birodalom egy tekintélyelvű, forradalmakat vérbe fojtó és egy ideig neoabszolutista elveken működő állam volt, amelynek élén a császár állt. Bár az 1867-es kiegyezéssel ez a rendszer valamilyen szinten fellazult, még azt követően is egy korlátozottan demokratikus és az uralkodónak komoly privilégiumokat biztosító rendszerről beszélhetünk, amelyben az informális hierarchiák tekintélye továbbra is élt, illetve a származási és etnikai diszkrimináció igen súlyos volt, amit Kafka német nyelvű cseh zsidóként többszörösen is megtapasztalhatott.

A Jameson-féle definíció alapján a szövegértelmezés ezen szintjén maga Franz Kafka válik utópikus szerzővé. Lehet úgy spekulálni, hogy *A per* című regényével azt a korabeli társadalmat kívánta kritizálni, amelyben született és élt. A műve egy vádirat az Osztrák–Magyar Monarchia, a hatalom átláthatatlansága és az igazságosság hiánya ellen. Ezt a fajta érvelést az a tény is alátámasztja, hogy a Kafka-életrajzok szerint a saját korában Kafka egyfajta „ellenkulturális” karakternek volt tekinthető: olyan, a korban (és kimondottan a konzervatív Monarchiában) meghökkentőnek számító dolgok foglalkoztatták, mint a nudizmus, a vegetarianizmus, illetve az öltözködés, a tánc és a sport új módjai (Robertson, 1994, 107–137).

Egy másik érdekes életrajzi adat, amely altámaszthatja azt a fajta érvelést, hogy Kafkában utópikus gondolatok kavarohtak a mű megírása során az az, hogy röviddel a regény megírása előtt olvasta Platón *Állam* című dialógusát, amely Jameson definíciója alapján – mint egy filozófiai értékezés az ideális államról – beilleszthető az utópikus hagyományba (Stringfellow, 1995, 173–205).

Shana N. Creaney szerint K. karaktere Platón barlang hasonlatának modern megfelelőjeként jelenik meg. A regény elején tudatlan és önhitt, nem is sejt, milyen rejtett mechanizmusok irányítják a törvény működését. Ahogy a történet kibontakozik, K. filozófiai útra lép, amely során egyre rejtélyesebb és elnyomóbb bírósági struktúrákkal szembesül. Ez a haladás párhuzamba állítható Platón felvilágosodás-fogalmával, ahol az igazság felismerése fájdalmas és zavarba ejtő lehet. A Kafka által leírt bírósági rendszer tükrözi Platón ideális államának hierarchikus felépítését: az igazság birtokában lévő őrök (bírák), az őket segítő „segédosztály” (például hivatalnokok, örök), valamint a termelő réteg, vagyis az átlagemberek, akik közé K. is tartozik (Creaney, 2019, 2–27).

Kafka a művel tehát eltúlozva, az abszurd humor eszközével élve mutatja be a korabeli emberek valóságát, és egyúttal implicit módon felhívást is intéz a polgártársaihoz, hogy képzeljenek el alternatívákat és ne fogadják el a dolgokat úgy, ahogy vannak.

4. Utópia az olvasói értelmezés szintjén

A szövegértelmezés azon módja, hogy az olvasónak milyen gondolatok és érzelmek jutnak eszébe a regény olvasása közben bár a legszubjektívebb értelmezési mód, mégis azt gondolom, az utópikus olvasat ezen a szinten is tetten érhető.

Úgy gondolom, különösen a regény vége az, ami felveti az utópikus értelmezést, ugyanis a főhős, Jozef K. meghal; a bürokrata maguk végeznek vele a saját kezükkel. Ez kétségtelenül távol áll az utópikus értelmezéstől, az olvasóban azonban felvetheti az alternatívák elképzelésének lehetőségét: „Ha máshogy alakulnak a dolgok a regényben, lehet, hogy K. megússza a halálbüntetést?” „Lehetett volna más a vége a regénynek?”

A szerző az abszurd helyzetek és K. makacs ellenállásának bemutatásával egy (utópikusnak is nevezhető) gondolatot ültet el az olvasó fejében: a társadalmat a

rációnak és a józan észnek kellene irányítania. Ezt a gondolatot éppen azáltal teszi hangsúlyossá, hogy megmutatja, mi történik akkor, ha az irracionalitás veszi át az uralmat (Stringfellow, 1995, 178). Ez az elképzelés jól illeszkedik az utópieelmélet azon tételéhez, amely szerint a szatíra az utópiák elengedhetetlen kelléke. Robert C. Elliott például az utópiát az ókori Saturnalia ünnepéhez hasonlítja, egy olyan eseményhez, ahol egy napra a világ a feje tetejére áll, a szolgák az uraikkal egyenlővé válnak és felidézik a rég elveszett aranykort. Hasonlóképp, az utópiák is radikálisan más társadalmakat mutatnak be: olyanokat, ahol a fennálló rend megkérdőjeleződik. Ugyanakkor, ahogyan a Saturnaliában is ott rejlik a játékosság és az irónia, úgy az utópiában is gyakran megjelenik a gúnyos hangvétel – mintha csak azt sugallná, mindez nem több, mint egy játékos elképzelés, nem pedig valódi alternatíva (Elliott, 2013, 11–24). Ilyen tekintetben az olvasó maga válik utópikus gondolkodóvá a regény olvasása közben.

5. Összegzés

Franz Kafka *A per* című regénye hagyományos olvasatban és az utópia hagyományos definícióját figyelembe véve kétségtelenül inkább a disztópia műfajához áll közelebb, és nem az utópiához. Fredric Jameson innovatív utópia-definíciója azonban az utópiát nem kizárólag szépirodalmi műfajként, hanem emberi vágyként értelmezi, amelynek csupán egy lehetséges megnyilatkozása a szépirodalom. Ilyen értelmezésben még az olyan tekintélyelvű, kegyetlen világokat leíró művek, mint amilyen *A per* is, értelmezhetők utópikusként, hiszen a disztópikus állammal szemben ott van a főhős (jelen esetben Jozef K.), aki küzd ellene, és így utópikus hőssé válik. Felmerülhet a szerzői szándék megfejtésének igénye is, amely alapján lehet úgy érvelni, a szerző a regényével a saját társadalmát, államát, a korabeli Osztrák–Magyar Monarchiát kritizálta, és ezzel implicit módon azt a gondolatot is sugallta, hogy a társadalom megváltoztatható és jobbá tehető, így tehát maga Kafka is utópikus szerzővé válik. Végezetül pedig az olvasói értelmezés szintjén az olvasóban felmerülhetnek olyan gondolatok, hogy a regény cselekményének végkimenetele nemcsak tragikus lehetett volna: ha a regény cselekménye valamely ponton máshogy alakul, akkor Jozef K. talán megúszhatta volna a halálbüntetést. Ilyen módon tehát az olvasó maga is utópikus gondolkodóvá válhat a mű olvasása és értelmezése közben.

Irodalomjegyzék

- Creaney, S. (2019). A Consideration of Kafka's Platonic Influences in *The Trial*. [MA-diplomamunka] City University of New York.
- Elliott, R. C. (2013). Saturnalia, Satire, and Utopia. *The Shape of Utopia: Studies in a Literary Genre* (pp. 3–24). (Alahine Utopian Studies 10). Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-0353-0448-0>
- Fitting, P. (1998). The Concept of Utopia in the Work of Fredric Jameson. *Utopian Studies*, 9(2), 8–17. <http://www.jstor.org/stable/20719758>
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv12100qm>
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. Verso.
- Kafka, F. (2013). A per (ford. Szabó Ede). Fapadoskonyv.hu.
- Levy, Z. (1990). Utopia and Reality in the Philosophy of Ernst Bloch. *Utopian Studies*, 1(2), 3–12. <http://www.jstor.org/stable/20718997>
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. (ford. Louis Wirth & Edward Shils). Harcourt, Brace & Co.
- Milner, A. (2018). Archaeologies of the future: Jameson's Utopia or Orwell's dystopia? In *Again, Dangerous Visions: Essays in Cultural Materialism* (pp. 438–455). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004314153_025
- Parrinder, P. (2010). Utopia and Romance. In G. Claeys (ed.), *The Cambridge Companion to Utopian Literature* (pp. 154–173). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521886659.007>
- Robertson, R. (1994). In Search of the Historical Kafka: A Selective Review of Research, 1980–92. *The Modern Language Review*, 89(1), 107–137. <https://doi.org/10.2307/3733156>
- Sargent, L. T. (2010). *Utopianism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199573400.001.0001>
- Smith, G. M. (2008). Reading Kafka's *Trial* Politically: Justice–Law–Power. *Contemporary Political Theory*, 7(1), 8–30. <https://doi.org/10.1057/palgrave.cpt.9300330>
- Stringfellow, F. (1995). Kafka's *Trial*: Between The Republic and Psychoanalysis. *Cardozo Studies in Law and Literature*, 7(2), 173–205. <https://doi.org/10.2307/743520>
- Suvin, D. (1979). Defining the Literary Genre of Utopia: Some Historical Semantics, Some Genology, a Proposal, and a Plea. In *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre* (pp. 51–62) Yale University Press.
- Vieira, F. (2010). The Concept of Utopia. In G. Claeys (ed.), *The Cambridge Companion to Utopian Literature* (pp. 3–27). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521886659.001>

Globális balett, lokális jelentések: Az *Excelsior* korabeli fogadtatása Bécsben és Budapesten

Ujvári Hedvig

PPKE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, egyetemi docens

Global Ballet, Local Signification: The Contemporary Reception of Excelsior in Vienna and Budapest.

Abstract: In the second half of the 19th century, the intertwining of ballet and melodrama in Italy gave rise to a new cultural discourse. This study focuses on *Excelsior*, a ballet by Luigi Manzotti that premiered in 1881, which allegorically staged the ideals of technological progress and globalization. It is argued that *Excelsior* shaped the discourse of dance across both local and global dimensions, with particular emphasis on the representation of national and non-Western identities. Drawing on qualitative analysis, the research examines the press reception of the ballet in Vienna and Budapest, revealing how local socio-political contexts influenced the adaptation and semantic layers of the performance. By engaging with both the narrative and visual features of the ballet, the study contributes to understanding *Excelsior* as a case of cultural transfer, highlighting how its social and political significance was transformed in distinct regional contexts.

Absztrakt

A 19. század második felében Olaszországban a balett és a melldráma műfaji összefonódása új kulturális diskurzust teremtett. A tanulmány Luigi Manzotti *Excelsior* című művét vizsgálja, amely 1881-ben debütált, és allegorikusan ábrázolta a technikai fejlődés és a globalizáció eszméit. A kutatás hipotézise szerint az *Excelsior* a tánc diskurzusát lokális és globális dimenziókban egyaránt formálta, különös figyelmet fordítva a nemzeti és a nem nyugati identitások reprezentációjára. A tanulmány kvalitatív kutatás keretében a korabeli bécsi és budapesti sajtóreceptiót elemzi, feltárva, miként befolyásolták a helyi társadalmi és politikai kontextusok az előadás adaptációját és jelentésrétegeit. A balett narratív és vizuális sajátosságait is érintve a vizsgálódás hozzájárul az *Excelsior* kulturális transzferként való értelmezéséhez, és rávilágít arra, hogyan módosult a mű társadalmi és politikai jelentősége az eltérő regionális közegben.

1. Az *Excelsior* és a *ballo grande* kulturális diskurzusa a 19. század második felében

A 19. század második felében Olaszországban jelentős változás zajlott a színházi előadások formanyelvében, műfaji szerkezetében és színpadi megjelenítésében. A különböző műfajok – köztük a melldráma és a nagy balett (*ballo grande*) – nemcsak egymás mellett léteztek, hanem gyakran szorosan összefonódtak. Az olasz egység létrejöttét követően az utóbbi fokozatosan átvette a melldráma korábbi központi szerepét, amely addig az olasz nemzeti identitás egyik fő hordozója volt. A műfaj a 19. század utolsó harmadában rendkívüli népszerűsége tette, egyre nagyobb nyitottságot mutatott a modern színházi formák iránt. Az egyszerű narratív keretek között mozgó előadásokat nagyszabású látványelemek, valamint didaktikus szándék jellemezte (Adamo, 2014, 164).

A *ballo grande* tánctechnikailag is hibrid műfajként jelent meg: az akadémikus balettelemek mellett akrobatikus mozgásformák, karaktertáncok, pantomimszerű jelenetek, valamint népszerű színházi eszközök – például állatok és tömegjelenetek – kaptak helyet. A látványos szcenográfia követelményei szükségessé tették a nagy létszámú szereplőgárda alkalmazását (Williams, 2019, 255).

E műfaj egyik meghatározó példája Luigi Manzotti (1835–1905) *Excelsior* című műve, amely 1881-ben debütált. Az *Excelsior* szerkezeti megoldásai – a hagyományos narratív struktúrák és a látványos színpadi effektusok összhangja – normaként szolgáltak a műfaj későbbi fejlődésében is. A drámai világítás, a figyelemfelkeltő jelmezek, az akrobatikus jelenetek és az élő állatok bevonása mind a mű látványvilágának szerves részét képezték.

Manzotti jelentős szerepet játszott nemcsak az olasz *ballo grande* műfaji kánonjának kialakításában, hanem az európai koreográfia fejlődésében is. Az *Excelsior* népszerűsége vetekedett Verdi operáival; Manzottit a „koreográfia hercegének” tartották kortársai (Adamo, 2014, 149–150). Az előadás rövid időn belül eljutott a londoni Alhambra Theaterbe, a párizsi Éden-Théâtre-be és Oroszországba is, nemzetközi hatása így figyelemre méltó.

1. ábra: A Fény (forrás: Theatermuseum, Wien,
<https://collection.theatermuseum.at/objekte/verweis-auf-stuecktitel-excelsior-546492>)

Az *Excelsior* újszerűségét részben a táncos testek térbeli komponálása adta: a táncosok nem annyira egyéni mozdulataikkal, mint inkább a tömegformációk részeként hozták létre a vizuális hatást. A koreográfia absztrakt és allegorikus motívumokat keltett életre, amelyekben a szereplők absztrakt fogalmak – például a Fény (1. ábra), a

Civilizáció – megszemélyesítőiként jelentek meg. A scenográfia szorosan összefonódott a tánccal, erősítve a színpadi látvány komplexitását (Adamo, 2014, 166).

Az *Excelsior* a 19. századi olasz színházi kultúra átmeneti műfaji helyzetét is tükrözte. A balett gyakran az operák között vagy azok kiegészítéseként jelent meg, így szükségessé vált, hogy az előadások egyértelmű allegorikus struktúrákat és magyarázó szövegeket alkalmazzanak. A közönség figyelmét a látvány és a látottak jelentése irányította; a művek nemcsak esztétikai, hanem ideológiai üzenetet is közvetítettek. Az *Excelsior* librettójában közölt magyarázatok az előadások során szinte használati utasításként működtek és segítettek a publikum orientálásában. Az ilyen típusú színházi előadások alkalmával a közönség nemcsak szemlélte a látványt, hanem értelmezni is igyekezett azt (Adamo, 2014, 166).

A 19. század második felében a balett műfaja általánosan is az absztrakció és a technikai virtuozitás irányába mozdult el, háttérbe szorítva a hagyományos történetmesélést. Az *Excelsior* e tendenciák egyik kiemelkedő példája lett: grandiózus színpadi megoldásai és a különböző nemzeteket megjelenítő táncok révén a technológiai fejlődés és a civilizáció eszméit közvetítette, miközben a kulturális sokféleség és a nemzetközi párbeszéd értékeit is megjelenítette. A darab egyszerre szimbolizálta a kultúrák közötti együttműködést és hangsúlyozta a nyugati civilizáció vezető szerepét. Manzotti koreográfiája a különböző kulturális diskurzusok újraértelmezésével és integrálásával a nemzeti identitás és a modern globális tudat kettős kifejeződését tette lehetővé. Az *Excelsior* így vált a 19. század végi internacionalizmus és technikai haladás szimbolikus műalkotásává, amely a Szezi-csatorna-jelenet, a Mont Cenis-alagút és a Fény apoteózisa révén a civilizáció globális terjedésének eszményét közvetítette (Adamo, 2014, 170).

2. A „technofil” balett

Az *Excelsior* nem csupán művészeti produkció volt, hanem jelentős kulturális és ideológiai eszközként szolgált, amely tükrözte az olasz társadalom és kultúra átalakulását a 19. század végén. A balett szoros kapcsolatban állt az 1881. évi milánói kiállítással, amely Olaszország nemzeti identitásának és technológiai vívmányainak bemutatására adott lehetőséget.¹ A darab a társadalmi és politikai változásokat ünnepelte, összekapcsolva az ipari forradalom előrehaladását és a modernitás eszméit, miközben egy optimista jövőt képzelt el, ahol a haladás legyőzi a múlt elmaradottságát és a társadalom új irányba halad.

Ez az üzenet szoros összefüggésben állt a kor történelmi és társadalmi váltoásaival. Az olasz nemzet formálódása, a tudományos és technikai újítások előtérbe kerülése a milánói expo révén lehetővé tette, hogy Olaszország ne csupán kulturális, hanem tudományos és ipari téren is megmutathassa az eredményeit. Az

¹ A történelmi háttérhez lásd Boaglio, 2014; Pete, 2018.

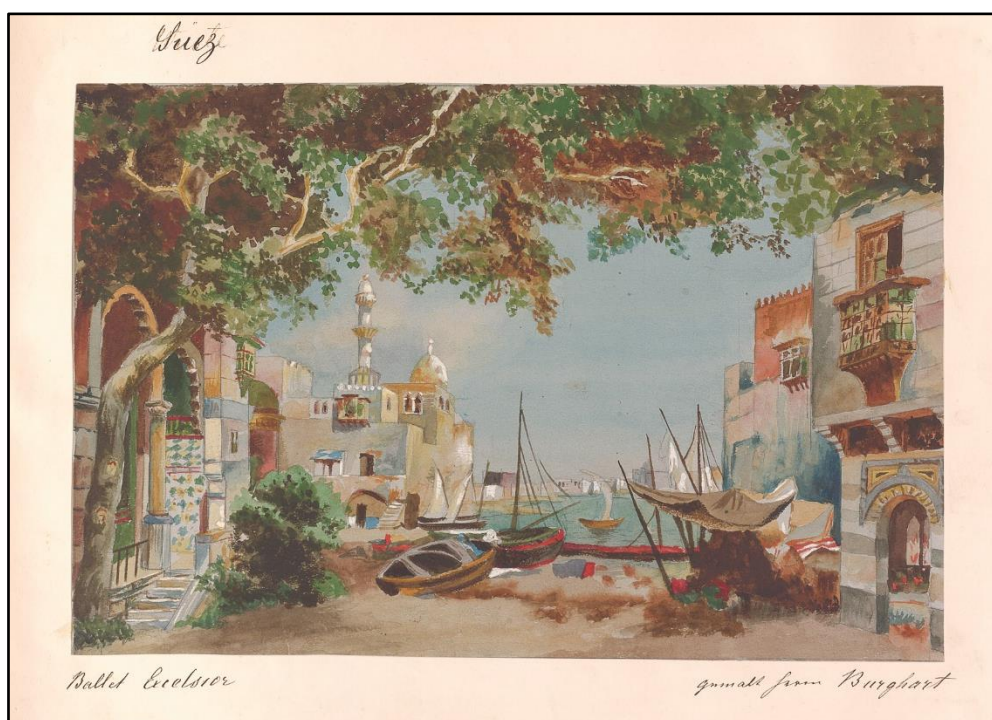
Excelsior tehát nemcsak művészeti szinten, hanem társadalmi és politikai szempontból is fontos szerepet játszott mint a modern fejlődés és a nemzeti eszmék megjelenítője (Adamo, 2014, 143–157; Nikiforova et al. 2017; Williams, 2019, 251–256; Hilari, 2022).

A balett alapja egy allegóriákban és szimbólumokban gazdag történet.² A cselekmény kezdetén a Sötétség szelleme mint a hagyományos értékek és elmaradottság szimbóluma láncra veri a Haladást, amely a modern tudományos és technikai vívmányokat képviseli. A Sötétség ebben a formában nem csupán egy misztikus alak, hanem a múlt, a tudatlanság, a hagyományos, elavult gondolkodás és a társadalmi konzervativizmus megtestesítője is. A Haladás ezzel szemben a jövőt képviseli, amelyet a tudomány, az ipari forradalom és a technológiai innovációk fémjeleznek. A mű egyik központi üzenete, hogy a múlt erői – bár látszólag minden erejükkel igyekeznek megállítani a fejlődést – végül elbuknak, és a Fény, a modernitás elhozza az új világot.

A balett egyik fontos jelenetében, a tudomány palotájában az ipari forradalom legnagyobb vívmányai, mint Alessandro Volta elektromos kísérletei és a távíró, a haladás erejét jelenítik meg. A tudomány és a technológia ebben a kontextusban nem csupán a fejlődés eszköze, hanem az új társadalmi rend alapvető építőköve is. A Sötétség szelleme próbálja elnyomni a Fényt, de az addig ismeretlen technikai találmányok, amelyek egyre inkább megjelennek a balett színpadán, erősítik a jövőbe vetett hitet és a fejlődés győzelmét. Ez a motívum erőteljesen kapcsolódik az ipari forradalomhoz, amely új utakat nyitott a gazdasági növekedés, a társadalmi mobilitás és a kulturális fejlődés számára.

A Fény mint a modern civilizáció szimbóluma a balett során folyamatosan legyőzi a múlt elmaradott erőit. A darab folytatásában a Fény diadala a tudományos újítások, mint a gőzhajó és a távíró, által van jelen, amelyek új lehetőségeket és kapcsolatokat teremtenek a világ különböző részei között. Az ipari forradalom szelleme tehát nemcsak a gazdasági változásokhoz kötődik, hanem társadalmi és politikai áramlatokat is generál, amelyek mind egy új világrend irányába mutatnak.

² A balett megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=tIqjn7apVBw> vagy <https://www.youtube.com/watch?v=W4ltvrtboEk&t=570s>. A bécsi bemutató alapjául szolgáló librettó pedig itt érhető el: https://libretti.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00059442_00001.html?prox=true&phone=true&ngram=true&fulltext=excelsior&mode=simple&context=excelsior.

2. ábra: A Szezi-csatorna, Hermann Burghart színpadképe Bécsben, 1885-ből
(forrás: Theatermuseum, Wien, <https://collection.theatermuseum.at/objekte/excelsior-1104529>)

A balett a tudományos újítások ünneplése mellett a nemzetek közötti együttműködést és a globális összefonódásokat is kiemelten kezeli. A mű egyik izgalmas pillanata a Szezi-csatorna (2. ábra) megnyitása, amely a nemzetközi kereskedelem és az európai civilizáció új formáinak szimbóluma, mivel az európai hatalmak közötti politikai és gazdasági összefonódásokat jelképezi. A balett e jelenetében az ipari fejlődés nemcsak az eddig ismeretlen technológiai vívmányok, hanem az új társadalmi struktúrák és nemzetközi kapcsolatok szempontjából is jelentős szerepet kap.

A németországbeli Weser folyó szintén szereplője a balettnak. A folyó szimbolizálja az új közlekedési lehetőségeket és a gőzhajózás fejlődését, amely átalakította a kereskedelmet és befolyással volt az ipari növekedésre.

A Mont Cenis-hágónál játszódó jelenet az ipari forradalom mérnöki csodáját eleveníti meg az alagút megépítése révén. Ez a hatalmas építkezés a technikai fejlődés és az ipari vívmányok szimbóluma, amely az emberi találékonyság és kitartás győzelmét ünnepli. Az alagút magában rejt a földrajzi és társadalmi határok átlépésének lehetőségét, illetve az új korszakot, amelyet az ipari és mérnöki újítások formálnak. A létrejötté a nemzetek közötti együttműködés és a tudományos haladás erejét is jelképezi.

A balett e szakasza a globalizáció korai jeleit is bemutatja, ahol a különböző kultúrák és társadalmak közötti kölcsönhatások egy új, harmonikus együttélés lehetőségét vázolják fel. A mű ideológiai üzenete egyértelmű: a fejlődés nemcsak a

technikai találmányok, hanem az emberek közötti kapcsolatok átalakulása is, amely lehetővé teszi a nemzetek közötti együttműködést és az új társadalmi rendet.

3. ábra: Csoportkép (forrás: Theatermuseum, Wien, <https://collection.theatermuseum.at/objekte/excelsior-546367>)

A darab fináléja – a Sötétség és a Fény összecsapása – a múlt és a jövő, a hagyomány és a modernitás, valamint a technikai elmaradottság és a fejlődés közötti harcot szimbolizálja. Az *Excelsior* világos üzenetet közvetít: a Fény, a tudomány és a civilizáció jelképe, végül diadalmaskodik, és a világ egy új, boldog jövő felé halad. A balett a modern ipari társadalmat ünnepli, ahol a technológiai és tudományos újítások nemcsak a gazdasági fejlődést, de egy összekapcsolt, globális világ megszületését is lehetővé teszik. Nem pusztán szórakoztató látványosságként működött, hanem ideológiai eszközként is: hozzájárult a modern olasz társadalom és kultúra formálásához, miközben egy optimista, haladásalapú jövőképet közvetített (3. ábra).

Az 1881. évi milánói kiállítás, amely az ipari forradalom vívmányait és Olaszország új nemzeti identitását ünnepelte, szoros kapcsolatban állt az *Excelsior*tal. A kiállításon bemutatott technológiai újítások Olaszország modernizációját és nemzetközi szerepét erősítették, miközben a nemzeti identitás formálásában is kulcsszerepet játszottak (Adamo, 2014; Williams, 2019).

3. Úton a siker felé: Manzotti és Marengo együttműködése

A zenekari művészként hegedűn és fagoton játszó Romualdo Giovanni Battista Marengo (1841–1907), a milánói Teatro alla Scala koncertmestere a *Sieba* (1878) című balettenéjének sikere után csak zeneszerzéssel foglalkozott; elsősorban balett-

kompozíciói révén vált ismertté.³ A nagy áttörést a koreográfus Luigi Manzottival (1835–1905), a *ballo grande* mesterével való zenei együttműködés hozta meg. Ahogy erre korábban már történt utalás, a műfaj sajátossága, hogy mély, komoly jelentéssel bíró történelmi és allegorikus témákat használ fel, s ehhez hatalmas szereplőgárda, kidolgozott *mise en scène*, valamint elsőprő látvány társul. A skandináv témára komponált *Sieba* után kooperációjukat egy sikersorozattal koronázták meg, mely az *Excelsior* (1881) vette kezdetét, majd az *Amor* (1886) és a *Sport* (1897) folytatódott.

A balettek a kor pozitív vívmányait, a társadalmi haladást és a humanitárius eszméket dicsőítették; sikerük jóval túlmutatott Milánón. A trilógián belül kiemelkedik az *Excelsior*, amely az emberi civilizáció apoteózisát ábrázolja és a testvériség eszméjét hirdeti. A bemutatón 508 szereplő állt színpadon; az első évadban 103-szor játszották. A Scala társulata 1889-ben elvitte a balettet az újonnan épült párizsi Éden-Théâtre-be is. A darabot a világ számtalan jelentős színháza tűzte műsorára. Sikerének titka a koreográfiai akciókban, a jól megírt, dallamos, lendületes zenében, valamint „a formai invencióban és a ritmikai dinamizmus elsőprő érzékében” rejlett (Marenco, 2012, ix). Zenéje „fürge és élénk, ritkán szentimentális és gyakran a lírai izgalom tomboló érzését váltja ki” (Marenco, 2012, ix).

A balett előzményének tekinthető Manzotti *Galileo Galilei* című, 1873-ban Rómában bemutatott kompozíciója (zene: Leopoldo Angeli), amely már a Fényt és a Tudományt tematizálta. Öt évvel később indult a hosszú és gyümölcsöző együttműködése Marencóval, valamint Alfredo Edel (1856–1912) jelmeztervezővel. A *Sieba* már előrevetítette a későbbi látványelemeket kolosszális hajók, templomok, a Valhalla és tömegjelenetek formájában. A balettet hamarosan nagy sikerrel mutatták be Milánóban, Nápolyban, Velencében, majd eljutott Franciaországba is. A Wagner-operák hatását mutató *Sieba* nemcsak egy sikeres együttműködés kezdetét jelentette Manzotti és Marenco között, hanem a Manzottira jellemző fantasztikus színpadi ábrázolásmód első megjelenését is (Marenco, 2012, xi).⁴

³ Az életrajzi adatokhoz lásd: https://www.treccani.it/enciclopedia/romualdo-giovanni-battista-marenco_%28Dizionario-Biografico%29/.

⁴ Cselekménye: Harold király, Thule uralkodója ellen minisztere, Kafur és a kalóz Holerut összeesküvést sző. Wotan a fiatal királynak egy varázskardot küld, amely Sieba valkűr révén jut el hozzá. A gonosz Surtur – egy rosszindulatú és Wotannal szemben ellenségesen viselkedő isten – eléri, hogy Sieba szerelembe essen Harolddal, és ő a valkűrök törvényei ellenére viszonzszeresse őt. A csatátéren a kalózok Kafur tervei szerint elfogják a királyt, Kafur pedig elloppja a varázskardot és a hadsereg élére áll. Eközben a Surtur által az alvilágba űzött Siebát szörnyűségekre kárhoztatják. Végül Wotan megengedi neki, hogy visszatérjen a fénybe és a halandók között éljen. Sieba Cadmo, a kalózok rabszolgája segítségével kiszabadítja szerelmét, Haroldot. Ehhez Wotan közbenjárása is kell, aki vihart szít, melyben megfulladnak a kalózok, de a fiú és a szerelmesek megmenekülnek. Harold visszakérül a népéhez, és feleségül veszi Siebát. A germán mitológiából merített téma felhasználása egy balettben a Wagner-operák zenés színházra gyakorolt hatását mutatja.

4. Művelődéstörténet balettben elbeszélve: Az *Excelsior*

Manzottit ekkor már foglalkoztatta az *Excelsior* ötlete mint az ipar, a civilizáció és a gondolkodás diadala. Milánóba visszatérve elkészítette a koreográfiát; a darab bemutatójára 1881. február 11-én került sor a Scalában. A rendkívül látványos balett az emberi civilizáció felemelkedését és a technika viharos fejlődését mutatja be a Sötétség és a Fény szelleme közötti keserves küzdelemként: a gőzhajó, a vashíd, a villamosság, a távíró, valamint a Szezei-csatorna és a Mont Cenis-alagút megépítése következtében a Sötétség szelleme elismeri a vereségét, majd a nemzetek nagy ünnepét a Fény és a Béke apoteózisával ünneplik (Marenco, 2012, xi). A produkciót a világ számtalan színháza tűzte műsorra, és sok helyen évtizedekig játszották: Bécsben 1885-ben mutatták be, ezt követően pedig 29 évig maradt repertoáron, és összesen 329-szer adták, míg Budapesten 1887 és 1894 között 98 alkalommal volt műsoron az Operaházban.⁵

Az *Excelsior*t Olaszországban a bemutató évében, 1881-ben 103 alkalommal játszották, így a darab az olasz balett egyik legnagyobb sikere volt: egy elképesztő műtömeggel, színekkel, tele ötletekkel, melyek a nagyközönség örömeire és ösztönzésére egyaránt szolgáltak. A műből egyértelműen kiviláglik, hogy a szerzője korlátlanul hitt a tudományos haladásban és az új társadalmi osztályok optimizmusát jelenítette meg, amelyek tagjai az iparosodásban és az új felfedezésekben látták az emberiség megmentésének útját a régi világ ellenében. A balett sugalmazta a globális testvériség és az internacionalizmus érzését is, valamint a Világosság és a Sötétség szembeállítása egy reménnyel táplált új erkölcs felé mutatott (Adamo, 2014, 153, 170–172).

Az *Excelsior* nem romantikus balett, hanem gyakorlatias és világi; magán viseli a reform és az illúzió jegyeit; méltatja az emberi intelligenciát, amely végül a természet erőit a saját akarata szerint tudja formálni. A tudományos felfedezések a maguk korában még mindig olyan csodának tűntek, amelyek megváltoztatták az események menetét. A balett szerzői tisztában voltak ezekkel a tendenciákkal, és alkotóként szabad utat is engedtek a fantáziájuknak a színpadi hatások és a látványosságok nagyívű kiállításában. Noha az *Excelsior* a maga korához szorosan kapcsolódott (és akár a naivitás vádja is érheti), mégis a 19. század végi olasz kultúra fontos kordokumentumának tekinthető. Nem volt híján a kifinomult ízlésnek, valamennyi dekadencia tükröződött a koreográfiában, a nyilvánosságra gyakorolt hatása pedig rendkívüli volt és az is maradt a későbbiekben is. Marenco zenéje egyszerű és jól illeszkedik a tánchoz; néhol merít a néptáncból. A balett remek fúzióját nyújtja a szórakoztatás különböző típusainak. Manzotti koreográfiailag a 19. századi hagyományt ötvözte a korának modern elemeivel (Marenco, 2012, xiii).

A koreográfia az utókor számára nehézkesnek és barokknak tűnhet, de meg kell látni és értékelni kell benne azt az eredetiséget, amellyel összefogja a 19. század

⁵ Az adat a teljes műre vonatkozik; részleteket máskor is adtak, lásd Opera Digitár: http://digitar.opera.hu/www/c16operadigitar.01.01.php?bm=1&as=53410&kr=A_10_%3D%22Excelsior%20%28balett%29%22&mt=0.

hagyományait, valamint bizonyos szempontból inspirációként szolgált Marius Petipa és George Balanchine számára. A 20. században Manzottit gyakran lekicsinyelték, kétségbe vonták a kulturáltságát. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy egy olyan korszakban vált sikeres koreográfussá, amikor a balett műfaja hanyatlott. Nem lehet elvitatni a műben megmutatkozó mesterségbeli tájékozottságot és színadiasságot, bármennyire is banális vonásokat mutatott, és nem utolsósorban azt a nagyszerű kommunikációt sem, amely végül miniszteri elismerést hozott számára, vélte Letellier (Marenco, 2012, xii).

5. „Arról szólni nem is érdemes” – az *Excelsior* zenéje

A műbírálok⁶ az *Excelsior* zenéjét illetően mind Bécsben, mind Budapesten egyhangúlag rámutattak annak hiányosságaira. „A zene kritikán alóli. Zavaros összefüggés nélküli lárma az egész. Ez a zaj sokszor igen bántóan hatott, így például az örök béke képénél. E megzenésített béke rosszabb a háborúnál.” – írta a *Pesti Napló* referense (Sgalitzer, 1885). Ugyanígy ítélte a *Fővárosi Lapok* zenekritikusa is, aki szerint a balett zenéje nem „szelíd”, Marencót „a réz démona úgy üldözi, hogy a legszelidebb érzelmeket is csak kürtökkel és harsonákkal tudja kifejezni. Képzeltető, mily pokoli lárma mellett hódolnak a különböző katonaságok a békének! Hisz ez majd rosszabb, mint a háború” (n.n., 1887a). Hasonlóképp vélte a *Budapesti Hirlap* ítése is: „Zenéjéről jobb nem szólnunk semmit. Még a közepszerű ballettzenékkal sem állja ki ez összehasonlítást, nem is említve Delibes, Widor és mások balettjeit, melyek mint zeneszerzemények is oly magas fokon állnak, hogy mellettük a táncnak és látványosságnak csak másodrendű szerep jut” (Huszár, 1885, 2).

Bécsben is hasonlóképp vélekedtek: „Szerencsére a darab annyi látnivalót kínált, hogy teljesen meg lehetett feledkezni a zenéről” (Mz, 1885), amely nem érdemel dicséretet, mivel banális és triviális, más balettek zenéjéhez nem mérhető (Kapff, 1885). A *Die Presse* zenekritikusa⁷ a produkció kapcsán úgy látta helyesnek, ha Marencó zenéjéről nem szól, mivel arról szólni nem is érdemes (Kalbeck, 1885). Eduard Hanslick szintén rövidre fogta: Marencó zenéjére „a parlamentben azt mondanák, hogy »minősíthetetlen«. Amennyiben mégis minősíteni kellene, a legrövidebben ezt egy szóval tehetnénk meg: cirkusz” (hanslick, 1885).

⁶ A tanulmányban szereplő fordítások a szerző munkái.

⁷ Julius Max Heinrich Kalbeck (1850–1921): zenei szakíró, zenekritikus, fordító. Hanslick ajánlására lett a *Wiener Allgemeine Zeitung* zenei referense, majd a *Die Presse*-hez került (1883–1890), ezt követően pedig haláláig a *Neues Wiener Tagblatt*-nál dolgozott. Hanslickhoz hasonlóan élesen bírálta Wagner, Bruckner és Hugo Wolf tevékenységét, míg Brahmsot támogatta. A hazai zenekritikusokhoz lásd Ujvári, 2022.

4. ábra: A sivatagi jelenet, Hermann Burghart színpadképe Bécsben, 1885-ből
(forrás: Theatermuseum, Wien, <https://collection.theatermuseum.at/objekte/excelsior-1104747>)

Más laptárs is hasonló kritikát fogalmazott meg: Romualdo zenéjét „a hangszerelés terén bájos ügyetlenség”, másrészt „egy arénazene harsány tolakodása” jellemezte. „Az olaszok tudvalevőleg rendkívül gyengék a balettzene terén”, s ez alól ez sem kivétel, csak hatásos (Fr, 1885b). Részletesebben a *Morgen-Post* ítése fejtette ki zenei érveit (Berggruen, 1885a). Meglátása szerint Marengo nem sokat vesződött az egyes képekhez igazodó elegáns dallamok komponálásával. A partitúrában az első tetszetős részt a galoppal záruló reneszánsz keringő jelenti, melyet egy csellószóló tesz kifejezővé. A Weser folyó mentén táncolt polka és mazurka élénk. Volta és az elektromosság kapcsán *adagio* szól, ami nem igazán illik a jelenethez, de az Asz-dúrban komponált, háromvonalas oktávon megszólaló elektromos harangocskák, valamint a táviró nyolcados kattogása egy galopphoz is jó alapot jelenthetett volna. A sivatagi jelenethez (4. ábra) meríthetett volna Goldmark *Sábájából*, de nem tette. Zeneileg még az Esz-dúrban íródott Concordia-indulót találta említésre méltónak.⁸

Ha Goldmarktól nem is, de más forráshoz annál merészebben nyúlhatott Marengo, akinek zenéje a *Budapesti Hirlap* műbírálója szerint „az idegeket fárasztani erősen segít”:

„Signor Marengo a minősített tolvajlások egész tömegét követte el az összes világrészek muzsikájának kárára. Lohengrintől az angol himnuszig, a derviszénektől a szombati héber ájtatosságig, Verditől Delibesig, spanyoltól oroszig, mindent összezsikart ez a szemes maestro s a magáéból nem adott

⁸ Az Asz-dúr pozitív érzelmeket kelt: boldogság, derű, vidámság, lendület társul hozzá, míg az erőteljes hangzású Esz-dúr komolyabb, mélyebb érzelmeket fejez ki.

egyebet, mint jó vaskos hangszerelést, megkeserítve minden hangszerfuvó estéjét. [...] Leszámítva zenéje gyarlóságát, mindenben méltó arra, hogy az egész főváros s a közel vidék elmenjen kedvéért az operaházba. Tehát sok-sok tele házat. Mert e nélkül félő, hogy »De profundis« válhatik az »Excelsior«-ból.” (E., 1887, 3)

Megengedőbb, de a balettzene minőségét kevésbé méltató sorok jelentek meg a *Vasárnapi Ujság*ban is: „Nem valami jeles költői termék, de a nagy szabásu ballethez, a tömeges evolúciókhoz jó kíséret. Az »Excelsior« nem a fülre, hanem a szemekre akar hatni. S ez a hatása meg is volt” (n. n., 1887c). Delibes minden bizonnyal sikerre vitte volna a mű zenei részét is:

„Egyetlen hujja a balletnek az, hogy a zene nem áll azon a magaslaton, a melyet ilyen nagyszabásu mű méltán megkövetelne. Vannak benne csinos részletek, különösen a második felvonásban a polka, a mazurka és a sürgönykihordók tánca, a harmadikban az »Indiana« stb. De egészben véve kevés benne az eredetiség, a leleményesség. Milyen szépen lehetett volna felhasználni ebben a zenében a különböző nemzeti motivumokat! Ennek azonban sehol semmi nyoma. Mit tudott volna csinálni ebből a balletből például Delibes, ha ő írja hozzá a zenét!” (Antalik, 1887, 6)

Az *Excelsior* zongorakivonata révén a balett zenéjét sok francia és olasz családban játszották, illetve katonazenekarok is előadták (Berggruen, 1885a).

6. Az *Excelsior* bécsi fogadtatása (1885)

A milánói ősbemutatót követően az európai nagyvárosok közül Bécsben viszonylag későn határoztak a balett színreviteléről. Ennek oka a dalszínház konzervativizmusára vezethető vissza, azaz a Hofoperntheaterben nem szívesen tértek el a színpadi hagyományoktól.⁹ Manzotti ballettjével azonban teljesen új utakon járt: „a mythologiai istenek szerelmeskedései, az ezeregyéjszakai tündérregék vagy az eltáncolt népregék helyett a felvilágosodásnak a szellemi sötétség felett kivivott diadalát” igyekezett a színpadon megjeleníteni allegorikus képekben (Huszár, 1885, 1). Ez azt jelentette, Manzotti révén a megszokott historikus (*Esmeralda*, *Giselle*, *Glöckner von Notre Dame*, *Die Assassinen*), fantasztikus (*Coppélia*), mitológiai (*Pygmalion*, *Brahma*), társadalmi (*Karnevals-Abenteuer in Paris*), illetve néprajzi (*Nena Sahib*, *Flick und Flock*) balett mellett megjelent az addig ismeretlen pedagógia indíttatású táncmű is (Fr, 1885a).

Eduard Hanslick is úgy látta, noha öt éve indult hódító útjára az *Excelsior*, és a sikerei minden eddigi balettprodukciót felülmúltak, Bécs mégsem siettette a bemutatót, mivel nem klasszikus táncműről van szó. Pszichológiailag építkező cselekményt, valódi drámát nem kell tőle várni, hiszen laza képek sorozatából áll, de így is eredeti és szórakoztató. Bővelkedik színpadi hatásokban, látványos elemekben, de az ezek alapjául

⁹ A Bécs és Budapest közötti zenés színházi kulturális transzferrel kapcsolatos kérdéskörhöz, a két város táncművészetéhez, színházi viszonyaihoz lásd a szerző több tanulmányát: Ujvári, 2023b; 2023c; 2023d; 2024b; 2024c; 2024d.

szolgáló allegória, a Sötétség harca a Felvilágosodással is új gondolatként hatott. Ez jelentette a kiindulópontot a világmegváltó találmányok és az alkalmazott természet-tudományos ismeretek győzelmének megjelenítéséhez. A darab alapötlete kétségkívül eredeti és érdekes az addig megszokott komoly librettókhoz képest. A produkció nem volt híján az érzékeket bombázó hatásoknak; a szemet rengeteg inger érte. A balett joggal aratott sikert, nem utolsósorban a lélegzetelállító, hatásos kiállítása miatt. A szólótáncosoknak kevés lehetőségük adódott a kibontakozásra, vélte (hanslick, 1885).

A *Wiener Presse* recenzense is hasonlóképp írt a premier után: A modern civilizáció és kultúra dicsőítése nem egy egységes történet során tárul a nézők elé, hanem szabadon egymás mellé rakott képek sorozataként, amelyek magukban is megállják a helyüket. A cselekmény nélküli, sok részből álló balettben az összekötő kapcsot a Fény harca jelenti a Sötétség, valamint a Civilizáció küzdelme az Elmaradottság ellen. Manzotti ügyesen koreografálta meg az emberiség történetének jelentős pillanatait; az osztrák balett-táncosok színvonalas produkciót nyújtottak; az előadás néhány képe látványban mindent felülmúlt, amit eddig a bécsi színpadokon látni lehetett; az egész bemutató frissnek és kerek egésznek hatott (Mz, 1885).¹⁰

A közönség részéről tapasztalható várakozás megmutatkozott már abban is, hogy míg általában a nézőtér az előadás megkezdését követően kezdett megtelni, addig az *Excelsior* bécsi premierje előtt már jóval a kezdési időpont előtt zsúfolásig tömve volt az operaház, és szinte érezni lehetett a feszültséget. Az előadást látványban alig lehetett felülmúlni; bővelkedett dekoratív és technikai elemekben. A balett csúcspontját a második kép, a Felvilágosodás képezte. A helyszín egy pompás palota volt, amelyben szimbolikusan minden megjelent, amit az emberi szellem az elmúlt évszázadok folyamán létrehozott. Mindez fenségesen és lendületesen, olyan színgazdag-ságban, fantasztikus tagolásban és csoportosításban tárult a nézők elé, hogy az a szem számára szinte befogadhatatlannak bizonyult egy este folyamán. A tabló aztán különböző táncokban oldódott fel. Talán kisebb taktikai hibának tekinthető, hogy eme grandiózus jelenet rögtön a darab elejére került, mert az est további részében már szinte képtelenség volt a hatást fokozni, így a balett többi képe valamelyest megsínylette ezt. A második kiemelkedő jelenet a nyolcadik kép (Szuez, Ismailia) volt. A soknemzetiségű város az ötletes „pas cosmopolite”-ben mutatta meg magát, többek között egy kínai, török, angol és spanyol táncban. A kilencedik kép az alagútátjárással, majd az azt követő nemzetek ünnepével ismét impozáns tömegjelenetet eredményezett. A végén felhangzó *O, Du mein Österreich* az osztrák himnusz dallamába olvadva nagy tetszést aratott (Fr, 1885b).

¹⁰ A pazar látványról más lap is írt: a díszlet, a jelmez, a gépészeti megoldások mindent felülmúltak; Brioschi, Burghardt, Kautzky és Gaul csodálatraméltó dolgokat műveltek (E-b-g, 1885).

Carlo Brioschi (Milánó, 1826 – Bécs, 1895) és Hermann Burghardt (1834–1901) osztrák díszlettervező és színházi díszletfestő volt. Franz Gaul (1837–1906): osztrák festő és jelmeztervező; 1868 óta dolgozott a bécsi Hofopertheaternek. Hermann Burghardt (1834–1901) osztrák díszlettervező és színpadi dekorátor volt, Johann Kautsky (1827–1896) pedig díszlet- és tájképfestő, aki a „Brioschi, Burghardt és Kautsky” színházi díszletfestő műterem társtulajdonosaként elsősorban Bécsben tevékenykedett.

A *Morgen-Post* recenzense szerint állítólag egy, Torinóban a Mont Cenis átfúrásának 1879-ben emléket állító közterületi alkotás ihlette a balett szerzőjét, Luigi Manzottit. Az emlékmű a hegyből származó gránittömbökből megformált piramist ábrázol, melyen a tudomány gényusa magasodik s büszkén hirdeti győzelmét. A nyers, erőszakos szörnyetegek titánok alakjában hiába kísérelték meg a támadást a géniusszal szemben, a sziklákról a mélybe zuhantak. A koreográfus számára ez jelenítette meg az emberi kultúra haladását minden akadállyal és hátráltató erő ellenére. A balett címe Henry Wadsworth Longfellow (1807–1882) ódájára emlékeztet, amelyben az amerikai költő a modern kor haladását ünnepli. Manzotti számára ez volt a kiindulópont a történelem, az allegória és a táncművészet hatásos és sajátos egységének szimbiózisához. Nem kétséges, Manzotti a táncművészet és a színpadi látványosság terén a tradicionális költői balettekhez képest kitágította a kereteket. Történelmi helyeket, idősíkokat több helyen is fiktíven kezel, például az első gőzhajó – melynek atyja nem Papin, hanem Fulton volt – nem Bréma kikötőjéből hajózott ki, hanem New Yorkból tartott Albany felé. A hetedik, sivatagi kép zenéjén erősen érződik Goldmark *Sába királynőjének* hatása, amelyet Olaszországban már évek óta játszottak (Berggruen, 1885a).

Az egyes képek tényleges cselekmény hiányában csak lazán kapcsolódnak egymáshoz, így a táncokat is mesterségesen kellett egymáshoz illeszteni, s ebben a koreográfus igen találékonynak bizonyult. A második képben nyolc hölgy volt színpadon, és miközben a szólistának lehetősége nyílt merész variációkban megmutatni a virtuoizitását, a reneszánsz kort megidéző csoporttánc is nagyon találóra sikerült. A regattajelenetben a győztest polkával és mazurkával ünnepelték. Washingtonban a galoppé volt a főszerep, majd egy későbbi indián táncban gyerekek is színpadra léptek. A rabszolgaság eltörlése egy *pas de deux*-ben és egy *pas d'ensemble*-ben jutott kifejezésre (Berggruen, 1885a).

Negatív véleménnyel csak elvétve lehetett találkozni, de azért megjelentek az elmarasztaló ítéletek is mind a szak-, mind a napi sajtóban. Ellenérvként az fogalmazódott meg, hogy noha a nagy hírverés miatt felfokozott várakozás előzte meg a bemutatót, az azonban – talán éppen a hatalmas reklám miatt – csalódást okozott. Számtalan korábbi produkció (*Flick und Flock*, *Der Spielmann*, *Die Assassinen*, *Melusine*) semmiben sem maradt el az újdonságtól, sőt az azokban megmutatkozó egységes gondolati ív, a költői és színpadi lehetőségek kiaknázása révén még előbbre sorolhatók az *Excelsior*hoz képest (Kapff, 1885). A balett műfaja nem igazán alkalmas találmányok, technikai-műszaki fogalmak élethű ábrázolására, ahogy különleges épületek, építmények megjelenítésére sem (Kalbeck, 1885).

Hevesi Lajos „elugrált filozófiát” látott a balettben, illetve a költségekről is szólt. Legnagyobb hibájának azt látta, hogy már rögtön az elején ellövi a puskaport: a 2. felvonás – noha a koreográfiáját tekintve csupán egy potpourri – ügyes összeállítás különböző táncokból, amelyet látványban, kiállításban, fényhatásban, tömegjelenetekben már nem lehet fokozni. A balett pénzügyi vonzata kapcsán több szám is napvilágot

látott, de még a legoptimistább számítások szerint is 30.000 forint fölé kúszott az összeg, mivel 900 jelmezt kellett varrni, azonban minden viszonylagos: az 1873. évi bécsi tőzsdekrach előtt Schumann *Genovevája* 50.000 körüli összegből jött ki, míg a *Fantasca* (1871) című balett költségei 110.000 forintra rúgtak (Hevesi, 1885).

5. ábra: Az Arlberg-alagút átfúrása, Anton Brioschi színpadképe Bécsben, 1885-ből
(forrás: Theatermuseum, Wien, <https://collection.theatermuseum.at/objekte/excelsior-1104372>)

Ugyancsak összehasonlításra adott alkalmat a balett korábbi, párizsi bemutatója. A bécsit ezzel az előadással összevetve a recenzens úgy értékelte, noha a párizsi szerinte hatásosabb volt, a táncosok tudása is magasabb technikai szinten állt, de némely részletet a császárvárosban mégis színvonalasabban adtak elő. Párizshoz képest kimaradt az autodaféjelenet, valamint Lesseps ovációja. Az is zavaróan hatott, hogy a második kép volt a legmegkapóbb, s azt a többi már nem tudta felülmúlni (Berggruen, 1885b). Más bécsi lap referense szerint sem mérhető össze a párizsi színrevitel a bécsi előadással, mivel ott valóságos „cirkuszbalettet” adtak, míg a császárvárosban a táncművet a legnemesebb és legízlesebb módon állították színpadra. A korábban bemutatott darabok (*Sardanapal*, *Fantasca*, *Ellinor*, *Brahma*, *Stock im Eisen* stb.) természetesen nem gyengébbek, csupán az *Excelsior* a gyors képváltásaival, gyönyörű díszleteivel, eredeti jelmezeivel nagyon kitűnt. Némely tánc indokolatlanul hosszúra nyúlt. Rendkívül látványos volt a zárójelenet is, amelyben a világ számos hadserege mutatta meg magát, s így egy hatalmas tömegjelenetté vált. Bécsben a Mont Cenis-alagút helyett – a *local colour* jegyében – az Arlberg-alagút átfúrása (5. ábra) szerepel a szövegkönyvben. Ezekre a módosításokra volt lehetőség: minden országban csak a záró

apoteózist kellett a helyi igényekhez igazítani (Kalbeck, 1885), ami nyílt politikai konnotációval is bírhatott (Adamo, 2014, 162).

Akadtt olyan kritikus, aki szerint a balett zenéjében a legtetszetősebb részek ifj. Hellmesberger néhány zenei kiegészítése volt. A premieren ő vezényelt (Maurice, 1885).

7. Az *Excelsior* budapesti fogadtatása (1887)

A bemutató kapcsán több magyar napilap is utalt Longfellow *Excelsior* című versére, amelyben a költő egy ifjút énekel meg, aki kezében zászlóval a Szt. Bernát-hegyet akarta meghódítani, útközben azonban egy lavina maga alá temette. Elszántságát mi sem mutatja jobban, minthogy halálában is még az „Excelsior” feliratú lobogót szorongatta. Ez a jelenet a feltörekvő emberiséget jelképezi, amely mindig magasabb célok felé igyekszik, és még egy tragédiát követően sem veszíti el a reményt, hogy feljut, eljut a vágyott legmagasabb pontig. Erről szól Manzotti balettje is.

A darab bemutatása Keglevich¹¹ intendáns „szerencsés eszméje volt”, mivel a négyfelvonásos mű négy fináléja „a mise en scène nálunk eddig még nem látott remeke” (n.n., 1887b, 156). A balettmester-koreográfus, Cesare Smeraldi (1845–1924) teljesítménye, azaz a darab színpadra állítása, betanítása, a tömegek mozgatása is bámulatos volt: „egy evolúció sem ismétlődik, egy sem felesleges” (n.n., 1887b, 155). A jó ízléssel és kitűnő rendezéssel színpadra állított darab nem más, mint végigtáncolt művelődéstörténet, ami társadalmi és tudományos kérdéseket bolygat. Egyedülálló produkció, ugyanis „ily csillogó látványosságot még nem nézett a főváros közönsége” (E., 1887, 2). Mindemellett a balett nem csak „az eddig legfényesebb színpadi mutatvány, a legdrágább is egyszersmind” (E., 1887, 2). A premieren megjelent Tisza Kálmán is, ami „ritka szerencséje egy-egy magyar színháznak” (E., 1887, 2). A bemutatón Erkel Gyula vezényelt (Antalik, 1887). A művet három hónapnyi előkészület után mutatták be Budapesten, és a közönség reakcióját jól érzékelteti, hogy Smeraldit a premier alatt tizenkétszer hívta ki a közönség a színpadra (n.n., 1887d).

Árnyaltabban ítélte a *Pesti Napló* kritikusa, aki úgy látta, az új produkció „sok kifogásolni valója mellett is folyton tért hódít magának mindenfelé” (Harrach, 1887). A darabhoz műfajelméleti szempontok alapján közelít,¹² így a balettel szemben támasztott alapvető kritérium, hogy – akárcsak az operaszöveg – rendelkezzen drámai alappal; legyen benne expozíció, konfliktus, megoldás. Zenéje legyen tartalmas, „drámai hangfestéssel fejezze ki a költői eszméket”, illetve az érzelmeket (Harrach, 1887). „A zenének benső összefüggésben kell állni az indulatokat és szenvedélyeket magyarázó mimikával, mozdulatokkal, gesztusok és tánczokkal s a külső jelzés egész plasztikájával” (Harrach, 1887). Az *Excelsior* azonban inkább a látványosságokra és a külsőségekre törekszik, s ehhez nem párosul magas színvonalú zenei tartalom; „zenéje

¹¹ Keglevich István (1840–1905): gróf, magyar császári és királyi kamarás, főrendiházi tag, az állami színházakat felügyelő intendáns 1885–1887, majd 1898–1902 között.

¹² A műfajelméleti követelményekhez lásd Ujvári, 2024a.

még a legenyhébb kritikát sem állja meg” (Harrach, 1887). Mindazonáltal vannak olyan jellemzői, „melyek az összes eddigi ballettek fölé emelik”, nem utolsósorban a téma-választása (Harrach, 1887). A balett zenéjét illetően Schütz Miksa szinte hanslicki vitriollal veti papírra:

„Ó, e partitúra láttán – amely olyan szabályosan vonalazottnak tűnik, akár egy könyvelési napló, és több szemüveges basszust tartalmaz, mint egy Donizetti-opera –, e zene láttán, amely ahelyett, hogy szemérmesen visszahúzódna a kézirat-lét homályába, merészen a zongorakivonat pimasz öltözkéiben lép a nyilvánosság elé; e fércmű láttán, amelyre még egy piros Garibaldi-inget is ráadtak, elhal a gúny ajkunkon, és »szívünkbe lopakodik a bánat, mély bánat«...

Romualdo, Romualdo, mivel érdemeltük ki, hogy ezt a zenét mérted ránk?!¹³

Keszler József (1887) a *Nemzet* hasábjain még ennél is részletesebb elméleti alapokra helyezi az új balettet; olvasatában „az »*Excelsior*« ama darab, mellyel a ballet művészete legelőször tér le a hagyomány által kiszabott utról” (Keszler, 1887, [2]), arról az ösvényről, amelyet Jean Georges Noverre (1727–1810), illetve előtte már Louis de Cahusac (1706–1759) és Louis Fuselier (1672/1674–1752) követtek ki. A francia reformerek által megfogalmazott alapelv szerint a balettben a tánc nem képez önálló részt, hanem a drámai cselekvés szolgálatában áll. Már Fuselier is a drámai történetet vette a balett alapjául, Cahusac „a kiállítás pompáját” adta hozzá, Noverre pedig mindezt szintetizálta, és hozzátette még a jellemzést mint elemet. Noverre a *ballet d'action* műfaji alapvetése szerint a balettet drámaként kezelte, ennél fogva a dráma műnemének szabályait kérte rajta számon: „Cselekvése legyen egyszerű, menete világos; úgy, hogy a közönség könnyen megértse. A balletszerző tehát könnyen felfogható szenvedélyeket és érzéseket válasszon tárgyul, hogy a mimica és a táncz minden kételyt kizáró módon magyarázhassa és tolmácsolhassa őket” (Keszler, 1887, [2]). Ez az irány határozta meg a balett műfaját egészen Delibes-ig, „ki az általán elismert alapon, a Boildieu és Spontini által érvényre emelt finom ballet-zene kíséretével művelte a költői és pastoral balletet (Sylvia, Coppélia), míg mások az allegoricus, történeti stb. balleteket cultiválták” (Keszler, 1887, [2]).

Az *Excelsior* az első balett, amely szembefordul a Noverre által meghatározott kánonnal. A recenzens szerint a 18. században lefektetett alapelvek a 19. század végén már érvényüket veszítették és újítások után kiáltottak. Forrásként azonban nem az antik

¹³ „Ach, angesichts dieser Partitur, die so sauber rastrirt aussieht, wie ein Kontobuch und mehr Brillenbässe* aufweist als eine Oper von Donizetti, angesichts dieser Musik, die statt sich schamhaft in das Dunkel einer Manuskript-Existenz zurückzuziehen, in dem frechen Gewande eines Klavierauszuges sich hervorwagt – angesichts dieses Machwerkes, angethan mit einem roten Garibaldihemde, erstirbt der Spott auf unseren Lippen und »Wehmuth, tiefe Wehmuth, schleicht uns ins Herz hinein« ... Romualdo, Romualdo, was haben wir verschuldet, daß du uns diese Musik angethan hast!” (Schütz, 1887).

* A „Brillenbässe” szó szerinti fordításban 'szemüveges basszusok'; valószínűleg ironikus megjegyzés az ügyetlen, túlbonyolított vagy túlírtnak ható basszusmenetekre, amelyek „öregesek”, „könyörtelenek”, esetleg túlzásúfoltak.

művészetéhez nyúltak, „hanem a meglevőből indultak ki, és a megszokottat fejlesztették tovább bizonyos irányban” (Keszler, 1887, [2]). Az inspiráció, az újítás pedig nem Franciaországhoz, hanem Olaszországhoz kötődik. A Milánóból kiinduló rendszerben Manzotti másodlagosnak tekintette Fuselier elemét, a drámai cselekvést, viszont elsőbbséget biztosított a Cahusac által preferált látványnak, a darab kiállításának. Noverre rendszere ezáltal felbomlott, viszont a puszta látvány mellé, a drámai elemek hiányában, még társítani kellett valamit. Manzotti balettjében ezt az űrt a tömeg hivatott pótolni, azaz a megoldást a balettben közreműködő szereplők, statiszták eddig nem látott méretének felduzzasztásában látta. Keszler szerint a drámai cselekményt nélkülöző ballett nem ismeretlen a színházi világban: a *Renaissance*, a *Rococo*, a *Bécsi keringő* mind ilyen jellegű művek.¹⁴ Ugyanakkor nem *divertissement*-nak nevezi ezeket, hanem „tisztán deskriptív” balettnek: „Descriptio; ez a dolognak nyitja” (Keszler, 1887, [2]). Ezt a fajta törekvést nemcsak a színpadon látta érvényre jutni, hanem az irodalomban is: „És a kiállítás a színpadon azonos a leírással, a tárgyfestéssel, mely a modern epikának, a regényirodalomnak most egyik fő alkotó elemét képezi. Látni való ebből, hogy a művészetek mindannyian mindig szoros összefüggésben vannak egymással” (Keszler, 1887, [2]). E narratíva szerint az *Excelsior* a maga látványos, pompás kiállításával, monumentális díszleteivel, több száz szereplőjével már az új esztétikai törekvések hírnöke. Manzotti a látvány primátusát a művészetek „ama naturalisticai elvére” vezeti vissza, mely szerint a mű „nem csupán az értelemre, de az idegekre is kíván hatni”. Ő maga a balettje tárgyát félig allegorikusnak, félig történetinek nevezte, „mert e két fajta kínálkozik legjobban a külső pompa kifejtésére. A tárgy kétféleségét szerző a mű megnevezésében úgy győzte le, hogy »eszményi balletnek« keresztelte” (Keszler, 1887, [2]).

A szereplők közül Smeraldit emeli ki, a hölgyeknél a főszerepeket alakító Zsuzsanits és Coppini kisasszony táncát méltatja, valamint a bajadér szerepében színre lépő Maruzzi kisasszonyt is dicséri.¹⁵ Smeraldi volt a darab lelke:

„A közreműködők közül a főérdem természetesen Smeraldi Caesar uré, ki a balletet nálunk színre alkalmazta és elképzelhetetlen szorgalommal, fáradsággal betanította. Látni kellett a főpróbán e kis emberkét, kinek ereiben nem is vér, hanem valami higany folyhatik. Egy perczig sem maradt veszteg; egy pillanatig sem nyugodott; igazán olyan volt, mint a szellem; de nem ám a »sötétség szelleme«, melyet a darabban ábrázol; ő az erély, az izgalom, a mozgás szelleme, mely bele reked ugyan a sok kiabálásba, de nem fárad ki a munkában.” (Keszler, 1887, [3])

Budapesten a balett 1887 és 1894 között volt műsoron; közel száz alkalommal játszották. A recepciótörténetéhez a modernség, a haladás dicsőítése, a darab grandiózus mérete, s nem utolsósorban a női test újszerű ábrázolása mellett egyéb tényezőket is figyelembe

¹⁴ Vö. Ujvári, 2023a és 2024c.

¹⁵ A táncosokhoz lásd Opera Digitár: <https://digital.opera.hu/szemely/lista/>.

kell venni: az *Excelsior* kontextusa ugyanis Budapesten 1887-ben, a kiegyezést követő időszakban az adott politikai erőterben is értelmezhető; a balettel kapcsolatos állásfoglalás egyben pártszimpátiához is kapcsolódott. A produkció támogatása a regnáló hatalom, a liberális Tisza-éra támogatását, az osztrák–magyar érdekközösség, a Habsburg-uralom elfogadását is jelentette, míg a darabbal való szembehelyezkedés mögött a radikális-nacionalista álláspont elfogadása állt, mely az Operaház vezetésének és közönségének kritikáján keresztül fogalmazta meg a demokratikus változás szükségességét (Prokopovych, 2008, 40). A balett üzenetére már rámutattunk korábban: a haladás dicsérete, mely a sötét erőkön felülkerekedik, a darabban a Fény és a Sötétség kettőssében mutatkozik meg. A mű politikai felhangjához hozzátartozik, hogy noha az olasz egység létrejötte után született, mégis adaptálható volt a mindenkori helyi politikai viszonyokhoz. Olaszországban a milánói Teatro alla Scalában előadott produkció a milánói kiállításhoz és annak kulturális programjaihoz kapcsolódott, így összekötő kapocsként funkcionált az olasz uralkodóház iránti politikai lojalitás, a városi identitás ismételt felelédeése, valamint az ipari és kulturális haladás között, sikere révén pedig a milánói kiállítás zászlóshajójává vált.

A magyar fővárosban a *Budapesti Hírlap* a Bécsben felhangzó „Gott erhalte” kezdetű osztrák nemzeti himnusz helyett a Rákóczi-indulót követelte, ami egyértelmű politikai állásfoglalást jelentett, a követelésnek azonban nem lett fogantaja; igaz, a „Gott erhalte” is elmaradt (E., 1887). Beszédes volt viszont, hogy az Operaházban csak ritkán megforduló gróf Tisza Kálmán megjelent a premieren. Elképzelhető, hogy ez pusztán személyes okokra vezethető vissza, többek között a balett erotikus híre játszhatott szerepet, de valószínűleg ennél jelentősebb lehetett a helyi vonatkozása.

A zenei referensek rámutattak arra, noha a mű esztétikai értéke nem volt kimagasló, jó ötletnek bizonyult egy Európa-szerte már bizonyított darabot Budapesten is színpadra állítani. Emellett a női test nyújtotta erotikus látvány (a Fény Zsuzsanits megformálásában) is érvként szolgált úgy a primabalerina, mint az egész női tánckar részéről. A budapesti táncosnők szépsége még az olasz közreműködőket is meglepte (Prokopovych, 2008, 41).

A budapesti balett és az erotika kapcsolódása, főleg Keglevich intendánsi tevékenysége alatt¹⁶ közismert volt (Prokopovych, 2008, 42), mivel szerette a látványos előadásokat. Ugyanakkor az ezekkel járó magas költségek, valamint a könnyedebb műfajok előtérbe helyezése, s nem utolsósorban autoriter stílusa miatt hamar kikezdték a jó hírét: főleg a sajtóorgánumok támadták, de vezető színésznőkkel is konfliktusba keveredett; Csillag Teréz és Jászai Mari el is hagyták miatta a Nemzeti Színházat (Prokopovych, 2008, 44). Keglevich ezen felül az Operaház funkciójáról is sajátosan gondolkodott: a nemzeti dalszínházat egy exkluzív klubba kívánta formálni arisztokraták, nagypolgári körök és egyéb kiválasztott férfiak számára, illetve az anyagi segítségükkel szándékozta fedezni a ház fenntartásával járó tetemes kiadásokat. Az intendáns

¹⁶ Keglevich 1886 óta volt a két színház intendánsa; Tiszához baráti kapcsolat fűzte.

meglehetősen antidemokratikus kultúrpolitikai vonalat képviselt, s ennek legitimálására kiváló alkalmat nyújtott az *Excelsior* budapesti bemutatója. Egyben úgy gondolta, elődje, a kedvelt, közel sem ennyire harsány Podmaniczky báró által megkezdett folytonosságot is biztosíthatja. Az *Excelsior* bemutatása a budapesti Opera modernitását és nagyvilági beágyazottságát volt hivatott hirdetni, illetve alátámasztani.

6. ábra: A Brooklyn híd, Anton Brioschi színpadképe Bécsben, 1885-ből

(forrás: Theatermuseum, Wien, <https://collection.theatermuseum.at/objekte/excelsior-1104852>)

Tisza jelenléte a premieren nem az intendánssal való barátságra vezethető vissza, hanem sokkal inkább a kormányát kívánta legitimálni, a magyarországi fejlődést transzparenssé tenni, s ehhez szükségeltettek a tudósítások, melyek a Fény és a Sötétség harca, Papin találmánya, a New York-i Brooklyn híd (6. ábra), az elektromosság mellett Széchenyi Istvánt, valamint a budai Várat is felvették a nagy vívmányok, történelmi vonatkozások sorába. A balett utolsó két képe ugyanis lehetőséget nyújtott a helyi színek és tartalmak megjelenítésére, s természetesen ezek váltották ki a legnagyobb hatást, nem utolsósorban az aktuálpolitikai áthallási lehetőségek miatt. A színre vitt jelenetek azonban kevésbé voltak átgondoltak. Széchenyi István szerepeltetése a hazának tett szolgálatai (az MTA megalapítása, a gőzhajózásért tett erőfeszítései, a Lánchíd építtetése) miatt érthető, azonban az Ybl tervezte budai Vár a Habsburg-házhoz való lojalitás szimbólumaként erősebb jelentéssel bírt, mint az ország haladását megjelenítő reformok, így a jelenet a fennálló politikai rend legitimációját hirdette; végső soron a Tisza-kormány dicsőségét volt hivatott demonstrálni (Prokopovych, 2008, 48). Természetesen a fővárosi ellenzéki sajtó élesen kritizálta a darabot, annak

zenéjét, magas költségvetését, az intendáns működését, a balett politikai szimbólum-rendszerét, illetve a kiegyezés utáni magyar viszonyokat (Prokopovych, 2008, 51).¹⁷

Az *Excelsior* bemutatása az adott magyarországi politikai helyzetben jól időzített volt, mivel a politikusok a legitimációjuk érdekében fontosnak tartották a kulturális közegben való tevékenységet, jelenlétet, a kulturális élet szereplői pedig keresték a politikával, a politikusokkal való érintkezési lehetőségeket. Keglevich ama döntése, hogy csak kiválasztott újságírókat hívtak meg a nem nyilvános próbákra – például az *Excelsior* esetében a premier előtt több mint egy héttel –, annyiban szerencsésnek bizonyult, hogy ezzel elérte, a tudósítások többsége pozitív hangvétellű legyen. A nagy érdeklődés, az előre eladott jegyek már előrevetítették az anyagi sikert, de ez sem kedvezett az Operaház kritikus anyagi helyzetének: az *Excelsior* ellenére az intézmény rosszabb pénzügyi helyzetben volt, mint előtte. Keglevich elképzelése egy elit, zárt, nem feltétlenül nyereséges klubról megbukott, az új balett pedig a régi intézményrendszer hibáinak szimbólumává vált, amelytől egy új, nemzeti operának el kellett határolódnia (Prokopovych, 2008, 52–53).

8. Összefoglalás

Az *Excelsior* nem csupán látványos művészeti alkotás, hanem a 19. századi modernitás ideológiáját és a globális kulturális diskurzust is tükrözi. A balett a tudományos fejlődés és az ipari forradalom korszakában született, amikor radikális társadalmi és politikai változások zajlottak. A mű allegorikus elemei – mint a Fény és a Sötétség, valamint a génusz és a tudomány győzelme – szoros kapcsolatban állnak a korszak eszméivel, amelyek a haladást és a technikai fejlődést hirdették, miközben a felvilágosodás eszméit és a 19. századi filozófiai diskurzust is közvetítették. A balett látványos színpadí újításai nem csupán a művészeti formák forradalmasítását szolgálták, hanem hozzájárultak a társadalmi és filozófiai üzenetek közvetítéséhez is. A technikai vívmányok és az ipari forradalom szellemisége, a gépek dicsőítése hangsúlyosan megjelent a műben, így az *Excelsior* nem csupán szórakoztatásként, hanem a társadalmi haladás és a tudományos fejlődés ábrázolásaként is értelmezhető.

Noha az *Excelsior* bemutatója Bécsben és Budapesten vegyes fogadtatásra talált, az alkotás intellektuális és tudományos diskurzusát nem lehet figyelmen kívül hagyni. A műbírálok elismerték a balett látványos jellegét, ugyanakkor kritikát fogalmaztak meg a cselekmény és a drámai szerkezet terén. A balett nem követte a hagyományos műfaji formákat, hanem szabadon mozgó allegóriaként jelent meg, ami a társadalmi haladást és a tudományos újításokat szimbolizálta. E kritikák a 19. századi művészeti diskurzust tükrözik, amelyben a hagyományos műfaji elvárások és a modern művészeti

¹⁷ Keglevich intendánsi működésének egyik első intézkedései közé tartozott, hogy megvonta az Operaházzal szemben kritikus újságíróktól a főpróbákra szóló tiszteletjegyeket, a kiválasztott sajtómunkatársakat viszont bőven ellátták információval, akár már a próbafolyamat során, így a lapjukban közölt híradást más orgánák is átvették (Prokopovych, 2008, 45–46).

irányvonalak közötti feszültség vált egyre hangsúlyosabbá. A balett az új művészeti irányzatokat képviselve a látvány és a technikai újítások központba helyezésével a tudományos és technikai fejlődést ünnepelte, ugyanakkor a drámai kifejezőmódban nem érte el teljes mértékben azt az érzelmi és intellektuális mélységet, amelyet a kritikusok elvártak volna.

A darab fontos szerepet játszott a korszak művészeti diskurzusában, hozzájárulva a modern balett jövőbeli fejlődéséhez. A látvány, a technikai újítások és az allegorikus kifejezőmód összhangja nemcsak esztétikai, hanem társadalmi és intellektuális szempontból is maradandó hatást gyakorolt a balettművészetre. Az *Excelsior* így nemcsak a 19. századi modernitás és tudományos fejlődés eszméit képviselte, hanem előrevetítette a 20. századi balett modernista irányvonalait is.

Irodalomjegyzék

- Adamo, S. (2014). Dancing for the World: Articulating the National and the Global in the *Ballo Excelsior's* Kitsch Imagination. In G. Abbattista, (szerk.), *Moving Bodies, Displaying Nations: National Cultures, Race and Gender in World Expositions Nineteenth to Twenty-first Century* (pp. 143–172). Edizioni Università di Trieste.
- A[ntali]-k K. (1887). *Excelsior*. Pesti Hirlap, 9(22), január 23., 5–6.
- B[erggrue]n, O. (1885a). „Excelsior!”, *Morgen-Post*, 35(135), május 17., 2–3.
- B[erggrue]n, O. (1885b). Hofoperntheater. *Morgen-Post*, 35(136), május 18., 4.
- Boaglio, G. (2014). Die Entstehung des Begriffs Italianità. In F. Griessner & A. Vignazia (szerk.), *150 Jahre Italien: Themen, Wege, offene Fragen* (pp. 66–81). Praesens Verlag.
- E-b-g. (1885). Hof-Operntheater. *Wiener Theater-Zeitung*, 8(6), június 1., 1.
- [E.] (1887). *Excelsior*. Budapesti Hirlap, 7(22), január 23., 2–3.
- Fr, W. (1885a). „Excelsior”. *Neues Wiener Tagblatt*, 19(134), május 16., 1.
- Fr, W. (1885b). Hofoperntheater. *Neues Wiener Tagblatt*, 19(136), május 18., 4.
- h[anslick], [E.] (1885). Hofoperntheater. *Neue Freie Presse*, 22(7442), 1885. május 18., 1.
- Harrach J. (1887). Zene (Sembrich – Manfréd – Excelsior). *Pesti Napló*, 38(22), január 23., 1.
- H[eves]-i, L. (1885). Wiener Brief. *Pester Lloyd*, 34(142), május 24., 2. melléklet, [2].
- Hilari, J. (2022). Balett Industry and Industrial Ballets: Nineteenth-Century Balett in the Light of Industrialization. In I. Brandenburg, F. Falcone, C. Jeschke & B. Ligore (szerk.), *Times of Change: Artistic Perspectives and Cultural Crossings in Nineteenth-Century Dance* (pp. 215–226). Piretti Editore.
- Huszár I. (1885). *Excelsior*. Budapesti Hirlap, 5(138), május 20., melléklet, 1–2.
- Kalbeck, M. (1885). Ballet. („Excelsior” von Manzotti und Marengo). *Die Presse*, 38(137), 1885. május 19., 1–3.
- Kapff, O. von (1885). Oper. *Deutsche Kunst- und Musik-Zeitung*, 12(19), május 25., 240–241.
- Keszler J. (1887). „Excelsior”. *Nemzet*, 6(22), január 23., [2–3].

- Marenco, R. (2012). *Excelsior and Sport*. (összeáll. és bev. R. I. Letellier). Cambridge Scholars Publishing.
- Manzotti, L., & Marenco, R. (1881). *Excelsior: Ballet in fünf Acten mit zwölf Bildern*. Ricordi & Künast.
- Maurice. (1885). „Excelsior”. Wiener Salonblatt, 16(21), 1885. május 24., 8–9.
- Mz. (1885). Hofoperntheater. Wiener Presse, 4(22), május 25., 6.
- Nikiforova, L. V., Nikofofova, N. V., & Vasilieva, A. L. (2017). Italian Spectacular Ballet and „Technological Sublime“. Rehabilitation of *Excelsior*. Вестник Академии Русского балета им. Вагановой [Bulletin of Vaganova Ballet Academy], 50(3), 52–66.
- [n.n.] (1887a). Az „Excelsior” ballet főpróbája. Fővárosi Lapok, 24(19), január 20., 131.
- [n.n.] (1887b). Az „Excelsior” első előadása. Fővárosi Lapok, 24(22), január 23., 155–156.
- [n.n.] (1887c). Az operaszínházban. Vasárnapi Ujság, 34(5), január 30., 79.
- [n.n.] (1887d). Smeraldi Cézár. Pesti Hirlap, 9(27), január 28., 6.
- Pappacena, F. (1999). *Excelsior 1881-1967: evoluzione di un linguaggio coreografico*. Edizioni del Teatro alla Scala.
- Pete L. (2018). Itáliától Olaszországig: A Risorgimento és az olasz egyesítés. Gondolat.
- Prokopovych, M. (2008). Die Produktion von *Excelsior* in Budapest 1887: Modernität, Erotik und die Bestätigung der politischen Ordnung. In S. O. Müller & J. Toelle (szerk.), *Bühnen der Politik: Die Oper in europäischen Gesellschaften im 19. und 20. Jahrhundert* (pp. 39–53). Oldenbourg.
- Schütz, M. (1887). „Excelsior”. Großes Ballet in fünf Akten mit zwölf Bildern von Luigi Manzotti. Pester Lloyd, 34(22), január 23., 1. melléklet, [2–3].
- Sgalitzer Gy. (1885). A bérnyálás hete (Bécsi tárcza). Pesti Napló, 36(152), június 4., 1.
- Ujvári H. (2012). Zwischen Bazar und Weltpolitik: Die Wiener Weltausstellung 1873 in Feuilletons von Max Nordau im *Pester Lloyd*. (Geschichtswissenschaft 17). Frank & Timme.
- Ujvári H. (2022). Der *Pester Lloyd* als Quelle musikhistorischer Forschungen: Ein Annäherungsversuch mit Beispielen aus dem 19. Jahrhundert. *Studia Musicologica*, 63(3–4), 277–298. <https://doi.org/10.1556/6.2022.00017>
- Ujvári H. (2023a). A *Bécsi Keringő* recepció- és társadalomtörténeti kontextusa Bécsben és Budapesten. *Tánc és Nevelés / Dance and Education*, 4(1), 55–68. <https://doi.org/10.46819/TN.4.1.55-68>
- Ujvári H. (2023b). Gustav Mahler és Magyarország: A budapesti recepciója a korabeli magyarországi sajtóban, különös tekintettel a *Pester Lloyd*ra. *Magyar Könyvszemle*, 139(3–4), 488–506. <https://doi.org/10.17167/mksz.2023.3-4.488-506>
- Ujvári H. (2023c). Magyar tematikájú balettbemutatók a Magyar Királyi Operaházban Gustav Mahler vezetése alatt a korabeli sajtó tükrében (Új Rómeó – Csárdás – Vióra). In Paál V. (szerk.), *Médiatörténeti mozaikok 2022* (pp. 41–72). (Médiatörténeti könyvtár 48). Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézet. https://nmhh.hu/upload/mediatorteneti_mozaikok_2022.pdf

- Ujvári H. (2023d). „This Musical Peace is Worse than War”: Cultural History, Musical Banality and Political Context in the Ballet *Excelsior*. *Studia Musicologica*, 64(3–4), 269–286. <https://doi.org/10.1556/6.2023.00017>
- Ujvári H. (2024a). „Dance, Too, Originates from a Celestial Muse”: The Press Reception of Claudine Couqui’s Guest Performance in Pest, with Particular Attention to the Critiques by Pál Gyulai. *Hungarian Studies Yearbook*, 6(1), 68–102. <https://www.doi.org/10.2478/hsy-2024-0005>
- Ujvári H. (2024b). Kisebb balettbemutatók a Magyar Királyi Operaházban Gustav Mahler működése alatt. *Folia Humanistica et Socialia*, 2(2), 75–89. <https://doi.org/10.69705/FHS.2024.2.2.8>
- Ujvári H. (2024c). A Nemzeti Színház balettbemutatói a Magyar Királyi Operaház megnyitása előtti utolsó években. *Theatron*, 18 (1), 192–209. <https://doi.org/10.55502/the.2024.1.192>
- Ujvári H. (2024d). „A rövidség a balettköltők udvariassága”: Balett – zene – kritika Bécsben és Budapesten, különös tekintettel Eduard Hanslick bírálataira. *Hitel: Irodalmi, társadalmi és művészeti folyóirat*, 37(11), 10–124. <https://www.hitelfolyoirat.hu/2024/11/18/ujvari-hedvig/>
- Williams, G. (2019). *Excelsior as Mass Ornament: The Reproduction of Gesture*. In D. Trippett & B. Walton (szerk.), *Nineteenth-Century Opera and the Scientific Imagination* (pp. 251–268). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316275863>

Structure from Motion-alapú fotogrammetria és 3D-térrekonstrukció a pānkāni régészeti lelőhelyen (2014–2021)¹

Takáts Mór Bendegúz

PPKE BTK Régészettudományi Intézet, egyetemi tanársegéd

Structure-From-Motion-Based Photogrammetry and 3D Spatial Reconstruction at the Pānkān Archaeological Site (2014–2021).

Abstract: This study presents the application of Structure-from-Motion (SfM) photogrammetry and 3D spatial reconstruction methods at the archaeological site of Pānkān (Iraqi Kurdistan, 36 km northeast of Erbil), conducted by the Kurdish–Hungarian Archaeological Mission (KHAM) between 2014 and 2021. The digital documentation of the late Sasanian and early Islamic architectural complex resulted in high-precision, georeferenced 3D models and geographic information system (GIS) analyses. These integrated models facilitated detailed spatial analyses of the site and ensured digital preservation of cultural heritage, particularly considering the region's unpredictability and associated risks. This research was supported by the EKÖP-24-4 University Research Grant Program, financed by the National Research, Development, and Innovation Fund.

Absztrakt

A tanulmány a Structure from Motion (SfM) fotogrammetria és a 3D-térrekonstrukció alkalmazását mutatja be a pānkāni régészeti lelőhelyen (Iraki Kurdistan, Erbil-től 36 km-re északkeletre) a KHAM (Kurdisztáni–Magyar Régészeti Misszió) 2014–2021 közötti kutatásai során. A feltárt késő Szasszanida- és korai iszlám kori épületkomplexum digitális dokumentálása révén nagy pontosságú, georeferált 3D-modellek és térinformatikai (GIS) elemzések készültek. Az integrált modellek lehetővé tették a lelőhely térbeli elemzését, valamint a kulturális örökség digitális megőrzését, különös tekintettel a régió kiszámíthatatlanságából adódó veszélyekre. A kutatás az EKÖP-24-4 Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatásával valósult meg.

1. Bevezetés

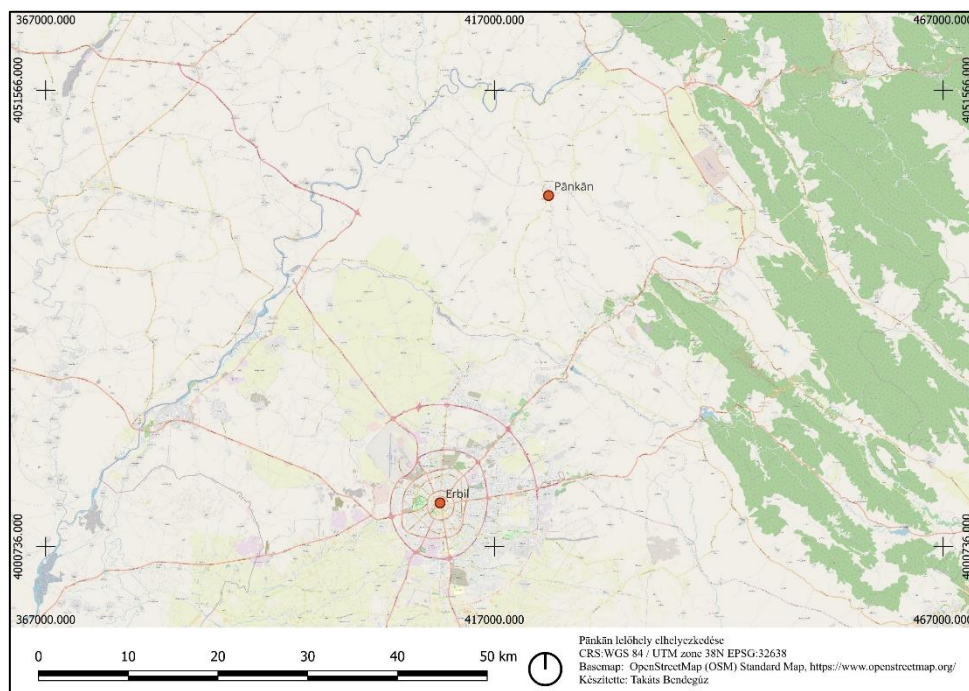
Pānkān régészeti lelőhely Iraki Kurdistan Regionális Kormányzata területén, Erbil-től mintegy 36 km-re északkeletre található (1. ábra). A tanulmányhoz felhasznált adatokat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének Kurdisztáni–Magyar Régészeti Missziója (KHAM)² által végzett terepmunkák során gyűjtött kutatási

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² A Kurdisztáni–Magyar Régészeti Misszió a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézete, az erbíli Szalahaddin Egyetem Régészeti Tanszéke, valamint az Erbíli Régészeti Igazgatóság (a Kurd Regionális Kormány Kulturális Örökségvédelmi Főigazgatóságának felügyelete alatt) közös kutatási programja. A projekt központi helyszíne Dwin vára és az annak közvetlen környezetéhez tartozó Pānkān, amelynek kutatása dr. Zidan Bradosty irányításával indult, és amelyet később a kurd oldalon dr. Aziz Zebari, a magyar oldalon pedig dr. Major Balázs és Takáts Bendegúz vezetett tovább.

A kutatások megvalósulását elsősorban a MOL (Magyar Olaj- és Gázipari NyRt.) és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem KAP (Kutatási Alapú Program) támogatása tette lehetővé, a legutóbbi években pedig

eredmények szolgáltatották. A feltárások során egy megközelítőleg 70×70 méteres, késő Szasszanida- és korai iszlám kori erődtített épületkomplexum maradványai kerültek elő,³ amelyek arra utalnak, a helyszín szerepe a történelem folyamán jelentősen megváltozott. A lelőhely egy instabil politikai helyzetű régióban helyezkedik el; évtizedes konfliktusok és elszigeteltség miatt a térség számos régészeti emléke feltáratlan maradt egészen a 2010-es évekig. Bár az utóbbi időszak viszonylagos békéje lehetővé tette új kutatások indítását, a kulturális örökség továbbra is erősen ki van téve a pusztulás veszélyének. A térségben zajló politikai bizonytalanságok, időszakos fegyveres konfliktusok és a helyi műemlékvédelmi infrastruktúra hiánya miatt a feltárt épületek állapota folyamatosan romlik. Ebben a kontextusban kulcsfontosságú a lelőhely részletes és modern eszközökkel történő dokumentálása, valamint virtuális megőrzése, hogy az onnan nyert információk akkor is hozzáférhetők maradjanak, ha a fizikai emlékek tovább károsodnának vagy megsemmisülnének.

1. ábra: A lelőhely elhelyezkedése
 (készítette: Takáts Bendegúz; BaseMap licenc; © OpenStreetMap)

az Emberi Erőforrások Minisztériuma biztosított hozzá forrást. A misszió az „Archeológiai kutatások Magyarország és a Kelet kapcsolatrendszeréről” című projekt (Keleti örökségünk, PPKE Történeti és Régészeti Interdiszciplináris Kutatócsoport; TKP2020-NKA-11) keretében valósul meg a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Tematikus Kiválósági Programjának támogatásával.

Ezúton mondunk köszönetet Magyarország Erbil Főkonzulátusának, Mala Awat úrnak, dr. Kayfi Ali, dr. Nader Babakr, dr. Zidan Bradosty, dr. Aziz Zebari, dr. Yadgar Argoshi munkatársaknak, valamint a kurd és magyar csapat valamennyi tagjának az elkötelezett és lelkes közreműködésükért.

³ A pānkāni épületkomplexum bemutatásához lásd Major, 2022, 560–563.

A KHAM 2014-ben kezdte meg Pānkānban a régészeti terepmunkákat, és több szezónon át (2014, 2015, 2016) folytatta a komplexum felszíni maradványainak felmérését. A hagyományos régészeti dokumentáció mellett kezdettől fogva modern digitális módszerek is alkalmazásra kerültek: GNSS- és total station-alapú geodéziai felmérés, drónnal támogatott légi fényképezés, valamint Structure from Motion (SfM) fotogrammetriai⁴ rögzítés alkalmazásával zajlott a lelőhely és közvetlen környezetének felmérése. Ennek eredményeként hatalmas mennyiségű nyers térbeli információt tartalmazó adathalmaz gyűlt össze (fényképek, mérési pontok, térképek), amelyek részletgazdagon rögzítik a lelőhely jellegzetességeit. A lelőhelyet teljes mértékben lefedő légi felmérés adatgyűjtése RPAS alapon történt, amely kezdetben DJI Phantom 2 GoPro kamera kombinációjával (2014), majd DJI Phantom 3 Professional típusú drónrendszer felhasználásával (2015–2016) biztosított átlapoló fényképsorozatot a 3D-fotogrammetriai⁵ feldolgozáshoz. Ez az adathalmaz képezi egy átfogó utófeldolgozás alapját, amelynek keretében megtörtént a lelőhely 3D-s rekonstrukciója és a kapcsolódó térinformatikai (GIS) elemzések elvégzése. A projekt fő célja a pānkāni épületmaradványok 3D-s rekonstruálása és a különböző történeti korszakokban létrejött térbeli elrendezésének vizsgálata, valamint egy esettanulmány bemutatása arra, miként segíthetik a modern digitális technikák (fotogrammetria, 3D-modellezés, integrált adatfeldolgozás) a veszélyeztetett régészeti örökség tudományos dokumentálását és megőrzését.

2. SfM-fotogrammetria a 3D-dokumentáció szolgálatában

A pānkāni lelőhely térbeli dokumentálásának központi eleme az SfM-fotogrammetriai módszer,⁶ amely lehetővé teszi, hogy egyszerű fényképek segítségével pontos 3D-modellt hozzunk létre az ásatási területről. Az SfM-fotogrammetria lényege, hogy az átfedő fotókon azonosított közös képpontokat algoritmusok segítségével térbeli koordinátákkal látjuk el, ezáltal a képsorozatból felépíthető a jelenet 3D-s modellje.⁷ A 2014–2016-os évadokban gyűjtött több ezer felvételt (mind a drónnal készített légi fotókat, mind a földfelszíni ásatási fényképeket) ilyen módon dolgoztuk fel. A feldolgozáshoz az Agisoft Metashape Professional szoftvert alkalmaztuk. E korszerű szoftver fejlett algoritmusai rendkívül sűrű és pontos 3D-pontfelhők, illetve textúrázott felületmodellek generálását tették lehetővé a fényképes adatokból.⁸ Minden ásatási szezón fotóanyagát kezdetben külön kezeltük, így először évadonként különálló részmodellek készültek el a lelőhely feltárt részeiről. A fotogrammetria

⁴ A földi fotogrammetriáról lásd Magnani et al., 2020, 744–746.

⁵ A légi régészeti georeferáláshoz és ortofotók készítéséhez lásd Verhoeven et al., 2012, 2061–2062.

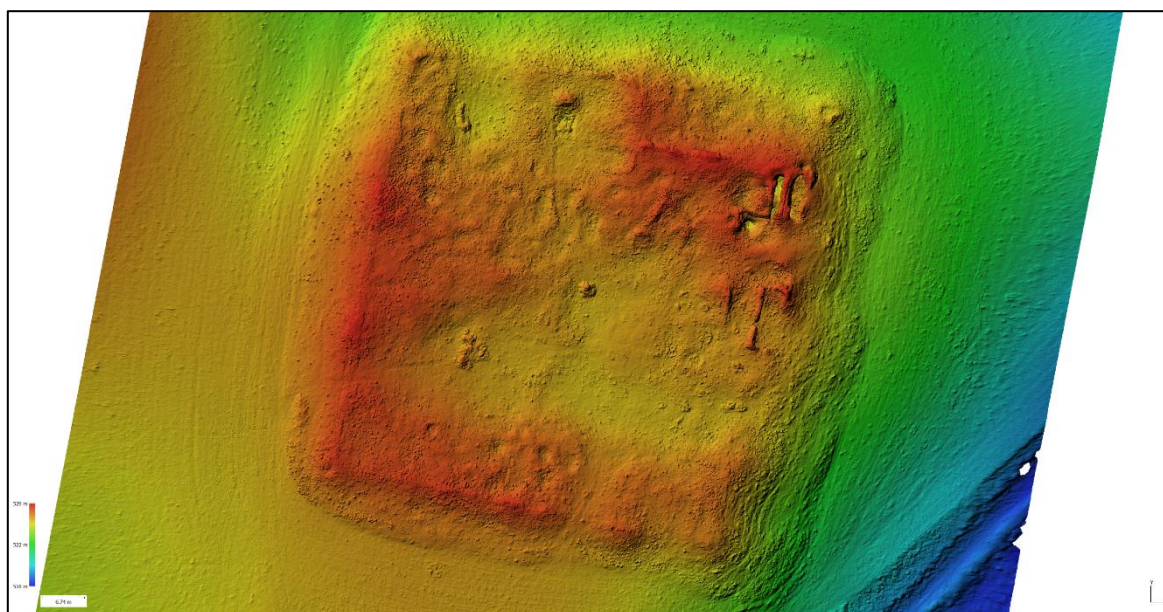
⁶ A fotogrammetriai modellekről a régészetben lásd Marín-Buzon et al., 2021, 1–4; Barszcz, 2021, 1–5.

⁷ Ehhez lásd Doneus et al., 2011, 82–83.

⁸ A régészeti célú fotogrammetriai felhasználásról lásd Marín-Buzon et al., 2021, 1–4; Doneus et al., 2011, 83–85; Takáts, 2019, 23–34.

eredményeképpen a modelleken például jól kivehetők a falak alapozásai, a padlószintek, sőt akár az apróbb objektumok (tűzhelyek, cölöphelyek) is, és néhány milliméteres pontossággal be is mérhetők. Ez a részletgazdagság jóval meghaladja a hagyományos kézi rajzolás vagy egyedi ortofotók nyújtotta dokumentációs szintet, és biztosítja, hogy a falazatok és üledékek finom részletei is megőrződjenek digitális formában.⁹

A fotogrammetriai feldolgozás során kiemelt figyelmet kapott a modellek méretbeli és földrajzi regisztrációja. A geodéziai alappontok (korábban Leica GS14 GNSS-szel¹⁰ és TSO6¹¹ mérőállomással bemért illesztőpontok) felhasználásával minden 3D-modell georeferálása valós koordinátákkal készült el, így a fotogrammetriai rekonstrukciók a terepi viszonyoknak (2. ábra) megfelelő méretarányban és tájolással kerültek előállításra. A külön-külön elkészült évadmodelleket ezt követően közös koordináta-rendszerbe sikerült illeszteni. Az egyes terepmunkaszezonok átfedő ásatási területein azonosított illesztőpontok segítségével történt a részmodellek egyesítése, amelynek eredményeként egyetlen egységes mestermodell készült el (2. ábra). Ez a teljes, georeferált 3D-modell lefedi az egész feltárt épületkomplexumot, és lényegében egy nagy felbontású, méretpontos „3D-pillanatfelvételt” ad a lelőhelyről, ahogyan az az ásatások idején kinézett (3. és 4. ábra).

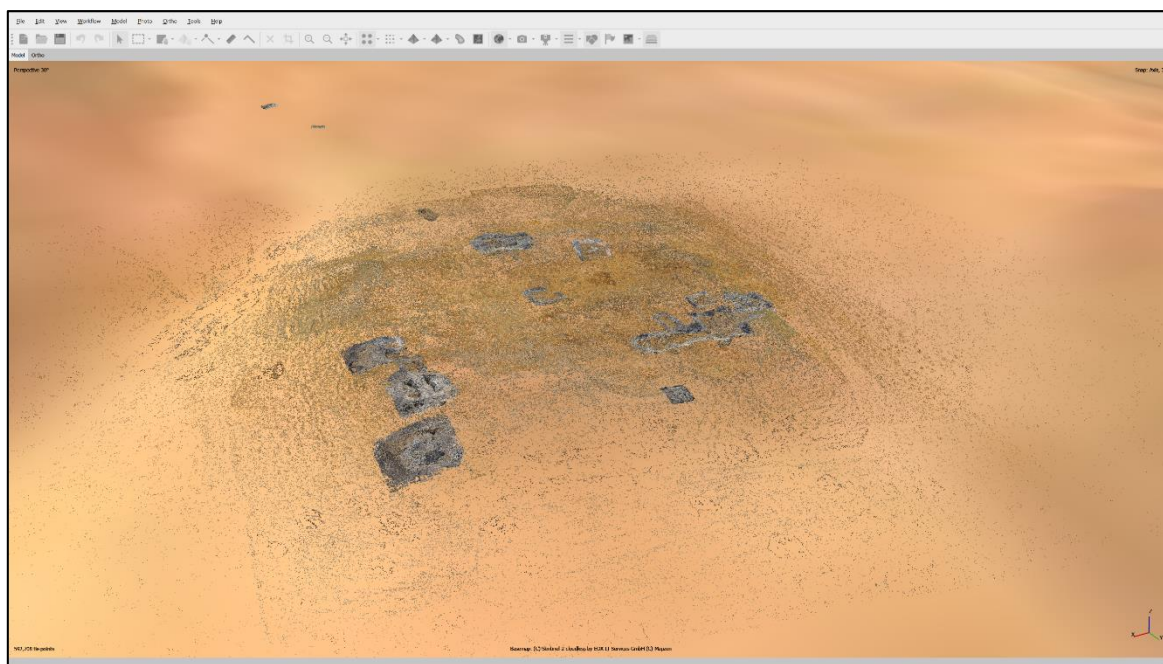

2. ábra: A pānkāni épületkomplexum digitális magasságmodellje (DEM; illusztráció: Takáts Bendegúz)

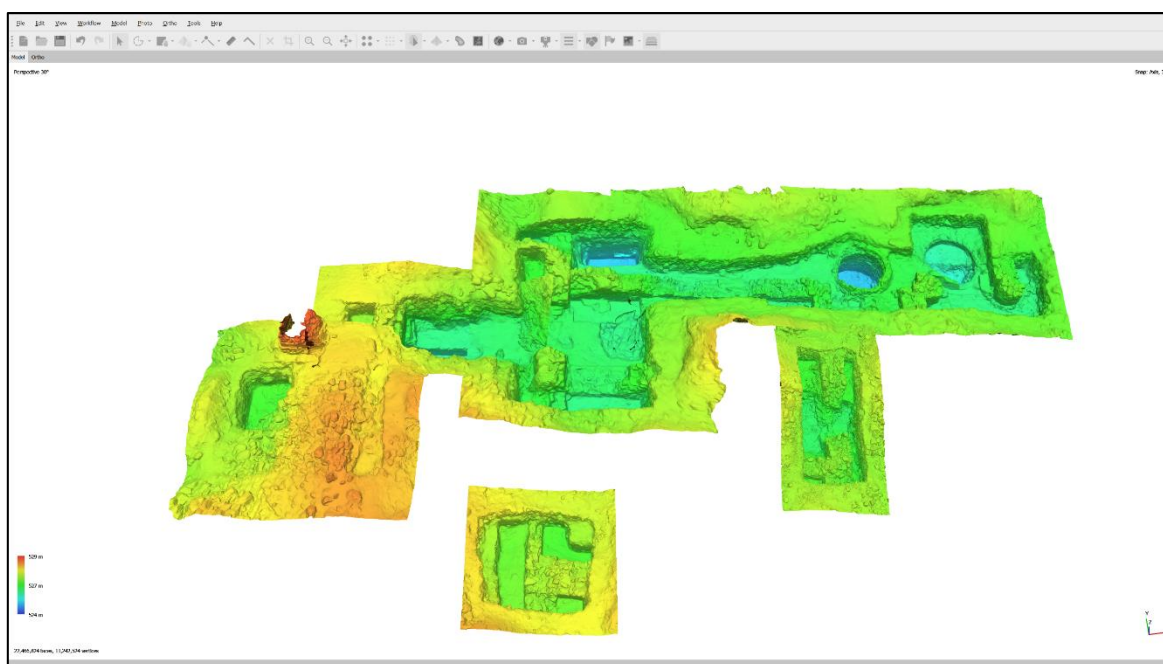
⁹ A régészeti célú 3D-felhasználásról lásd Lanjouw, 2016, 2–8.

¹⁰ Lásd https://leica-geosystems.com/-/media/files/leicageosystems/products/datasheets/leica_viva_gs14_ds.ashx?la=en.

¹¹ Lásd https://leica-geosystems.com/-/media/files/leicageosystems/products/brochures/leica_flexline_tso6plus_bro.ashx?la=en.

3. ábra: A 2018–2021 közötti feltárási szelvények összesített mestermodell 3D-pontfelhője az Agisoft Metashape Professional szoftveren belül, 3D-domborzatmodell-nézetben (készítette: Takáts Bendegúz; BaseMap licence; © Sentinel-2 cloudless by EOX IT Services GmbH Mapzen)

4. ábra: A 2019-es feltárás északi szelvényeinek összesített 3D-modellje az Agisoft Metashape Professional szoftveren belül, 3D-magasságszínezéssel (készítette: Takáts Bendegúz)

3. Az ásatási szelvények integrált térrekonstrukciója (2014–2021)

A 2014–2021 közötti terepi adatgyűjtés alapján a lelőhely részleges és teljes térrekonstrukciója is megvalósult. Összesen 19 ásatási szelvény 3D-dokumentációjára és modellrekonstrukciójára került sor a különböző terepmunkaszezonokban. Az így elkészült szelvénymodelleket egyesítve – az előzőekben ismertetett georeferálás és illesztés révén – a projekt során sikerült egységesíteni a téradatokat és integrált módon feldolgozni valamennyi feltárási szezon eredményeit. A 2014–2021 között dokumentált és feltárt összes objektum és réteg egy közös koordináta-rendszerben, egyetlen térbeli adatbázisban összegezve áll rendelkezésre. Az egybeszerkesztett 3D-modellek révén elkészült a feltárt épületkomplexum teljes körű virtuális rekonstrukciója, amely lehetővé teszi a lelőhelyen belüli viszonyok térbeli elemzését és a különböző ásatási egységek közötti kapcsolatok vizsgálatát.

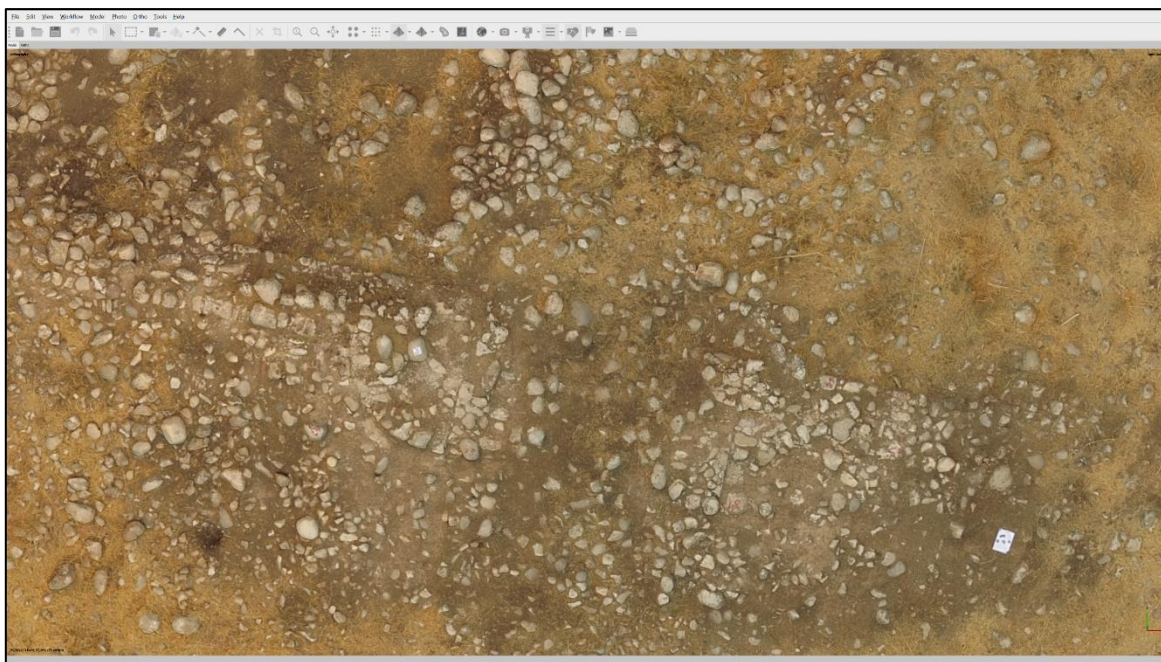
Fontos eredmény, hogy a teljes lelőhely terepmodellje is előállt a fotogrammetriai feldolgozás kiterjesztésével. Az ásatást megelőzően végzett részletes topográfiai felmérések (terepi szintezés, domborzatmérés) és a drónos légi fotófelvételek kiértékelése alapján digitális domborzatmodell készült a lelőhely tágabb környezetéről. Ezt összeillesztve a feltárt részek 3D-modelljével létrejött a lelőhely virtuális modellje a feltáratlan területekkel együtt. Ez a teljeskörű 3D-rekonstrukció azt jelenti, Pānkān feltárt struktúrái a környező természetes tereppel együtt vizuálisan és térinformatikailag is tanulmányozhatók, mintha a helyszín egy virtuális valóságban bármikor „bejárható” lenne.¹²

4. A GIS- és CAD-alapú feldolgozás eredményei

A fotogrammetriai úton létrehozott 3D-modellek nem öncélú végeredmények, hanem kiindulópontul szolgálnak számos további elemzéshez és hagyományos dokumentációs termék előállításához. A sűrű pontfelhőkből és textúrázott felületmodellekből többféle kimenet készült. Egyrészt ortomozaik-alapú térképeket (felülnézeti, méretarányos légifotó-mozaikokat) hoztunk létre (5. és 6. ábra), másrészt a 3D-modellek metszésével digitális domborzatmodelleket (DTM), melyeket különböző síkmetszetek (függőleges metszetrajzok) egészítettek ki. Ezekből az állományokból álltak elő a lelőhely alaprajzai és metszetrajzai, amelyek a hagyományos régészeti tervdokumentáció kiegészítéseként bírnak jelentős szereppel. A 3D-adatokból származó 2D-rajzok elkészítése térinformatikai (GIS) és tervezőprogramok (CAD) alkalmazásával történt, amelyek közül a QGIS és az AutoCAD Map 3D szoftver különös hangsúlyt kapott.¹³ Ennek köszönhetően a generált alaprajzok és metszetek georeferáltak, méretarányhűek és megfelelnek a szakmai ábrázolási normáknak, így közvetlenül felhasználhatók publikációkban vagy további elemzésekben is.

¹² A régészeti célú 3D-dokumentálásról lásd Mañana-Borrazás et al., 2016, 99–108.

¹³ Ezekhez lásd Dell’Unto & Landeschi, 2022, 29–31.

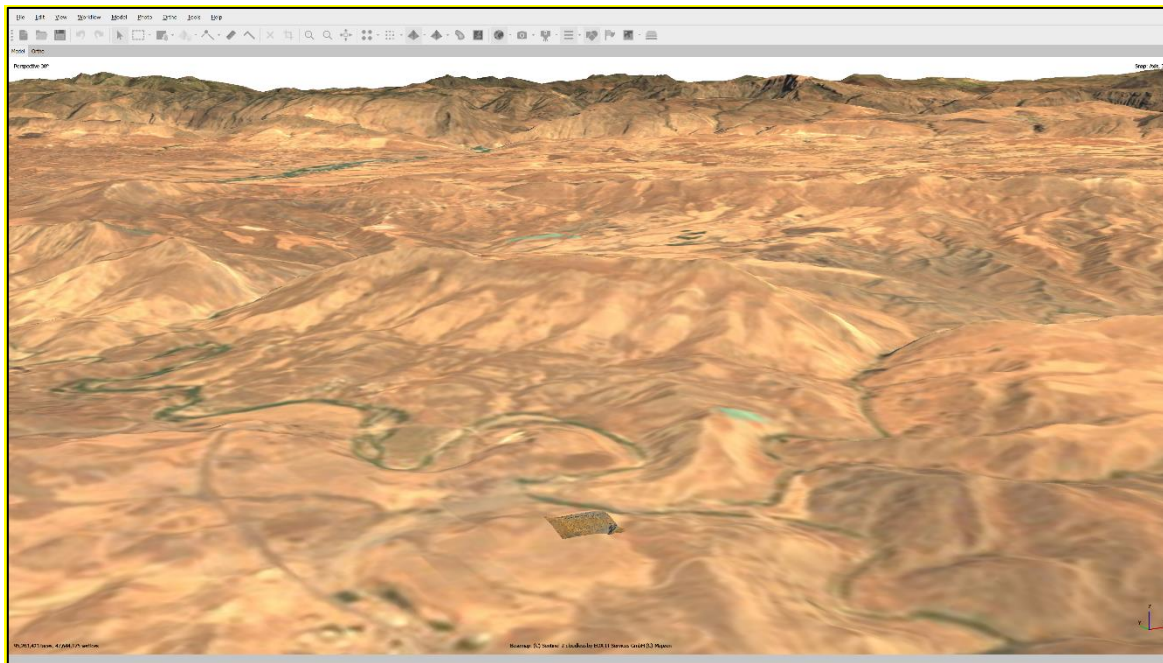
5. ábra: Felülnézeti ortografikus részlet a 2016-os 3D-felmérés modelljéről az épületkomplexum déli bejáratának felszíni maradványainál az Agisoft Metashape Professional szoftverben (készítette: Takáts Bendegúz)

6. ábra: Az épületkomplexum déli bejáratának feltárt állapota (2019/I. szelvény) ortografikus felülnézetben az Agisoft Metashape Professional szoftverben (készítette: Takáts Bendegúz)

A 3D-modellek térinformatikai integrációja révén lehetővé vált a lelőhely térbeli viszonyainak részletesebb vizsgálata. A georeferált modellekből kinyert adatok a QGIS környezetében kerültek összevetésre egyéb térbeli állományokkal, többek között

műholdfelvételekkel és a tágabb környezet domborzati modelljével (7. ábra). Ennek eredményeként a lelőhely táji kontextusának – például vízforrásokhoz vagy hegyi átjárókhoz való viszonyának – pontosabb értelmezése is megvalósítható.

7. ábra: 3D-domborzatmodellel egyesített 3D-modell az Agisoft Metashape Professional szoftverben (illusztráció: Takáts Bendegúz; BaseMap licenc; © Sentinel-2 cloudless by EOX IT Services GmbH Mapzen¹⁴)

A projekt során a CloudCompare nevű nyílt forráskódú pontfelhő-feldolgozó szoftver a 3D-pontfelhők finomhangolásában bizonyult hatékony megoldásnak, amely a nagy méretű pontfelhők tisztításában, ritkításában és módosításában is fontos szerepet töltött be. Ez lehetővé tette az egyesített modellek vizuálisan és számítási szempontból is kezelhetőbb állományának létrehozását. A CloudCompare lehetőséget ad továbbá kvantitatív összehasonlító elemzésekre is: például különböző időpontban készült modellek összevetésére, a változások kimutatására, illetve egy adott pontfelhőn belül a finom felszínváltozások detektálására. Jelen esetben elsődlegesen egy időmetszet (a feltárás ideje) állt rendelkezésre, de a programot bizonyos épületrészeknek a teljes pontfelhőn belül történő elkülönítésére és vizualizálására is használtuk. Végül, a fotogrammetriai úton nyert 3D hálómodellt (mesh) állítottuk elő.

¹⁴ A Sentinel-2 cloudless 2024 (<https://s2maps.eu/>) by EOX IT Services GmbH (<https://eox.at/>) a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0 nemzetközi licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>) alatt áll. Az előírt attribútum a megadott linkeket is beleértve: „Sentinel-2 cloudless – <https://s2maps.eu> by EOX IT Services GmbH (tartalmazza a módosított Copernicus Sentinel 2024 adatokat)”.

Az ásatás digitális feldolgozása során több szakprogram együttes alkalmazására volt szükség, amelyek mindegyike a munkafolyamat különböző fázisait támogatta:

- Agisoft Metashape Professional:¹⁵ fotogrammetriai feldolgozószoftver, amellyel a drónfelvételekből és helyszíni fotókból nagy felbontású pontfelhőket és textúrázott 3D-modelleket állítottunk elő (SfM-algoritmusokkal).
- Autodesk ReCap Pro:¹⁶ az AutoCAD-ben is jól kezelhető pontfelhőállományok létrehozásában töltött be fontos szerepet; a Metashape-ből exportált állományok a ReCap saját formátumban (.rcp) CAD-es környezetben is hatékonyan alkalmazható adatállományok előállításában bizonyult hatékony szoftvernek.
- CloudCompare:¹⁷ nyílt forráskódú 3D-pontfelhő-kezelő alkalmazás, amelyet a fotogrammetriai pontfelhők utófeldolgozására (zajszűrés, redukció) és elemzésére (modell-összehasonlítás, metszetek készítése) használtunk.
- QGIS:¹⁸ térinformatikai szoftver; ennek segítségével a georeferált 3D-modelleket térképi környezetbe illesztettük, integráltuk más térbeli adatokkal (ortofotók, domborzat, lelőhelyek) és térbeli elemzéseket végeztünk rajtuk.
- Autodesk AutoCAD Map 3D:¹⁹ CAD-szoftver térinformatikai funkcionalitással; a terepmodell és az épületmaradványok adatait ebben felhasználva készítettük el a lelőhely alaprajzi és metszeti rajzait, biztosítva a dokumentáció mérnöki pontosságát.

5. Összegzés és örökségvédelmi jelentőség

Összefoglalva, a pānkāni lelőhely 3D-dokumentációja és virtuális rekonstrukciója jól mutatja, hogy a modern digitális technikák alkalmazása miként egészítheti ki a régészeti kutatást és az örökségvédelem eszköztárát. Az intenzív fotogrammetriai felmérés és a GIS-alapú elemzések révén egyedülálló részletességű térbeli rekonstrukciót sikerült létrehozni a pānkāni épületkomplexumról és közvetlen környezetéről, ami új betekintést nyújt a lelőhely felépítésébe és használatába a különböző korokban.

A Pānkān-komplexum digitális „újjaépítése” lehetővé tette a késő Szasszanida- és a korai iszlám kori fázisok közötti építészeti változások és funkcionális átalakulások elemzését, ezáltal pedig árnyaltabb értelmezést kaptunk a helyszín történeti szerepéről. Láthatóvá vált például egy olyan narratíva, amely szerint a korábban katonai jellegű, erősített kihelyezett központ a későbbi évszázadokban egyre inkább civil- és gazdasági funkciókat vett fel – ez a változás a 3D-modelleken jól nyomon követhető a térbeli átrendeződések és leleteloszlások alapján.

¹⁵ Lásd <https://www.agisoft.com/features/professional-edition/>.

¹⁶ Lásd <https://www.autodesk.com/hu/products/recap/overview>.

¹⁷ Lásd <https://www.danielgm.net/cc/>.

¹⁸ Lásd <https://qgis.org/project/overview/>.

¹⁹ Lásd <https://www.autodesk.com/hu/products/autocad/included-toolsets/autocad-map-3d>.

A digitális megközelítés további nagy értéke, hogy a lelőhely virtuális megőrzése is megvalósult. A rendkívül nagy felbontású 3D-dokumentáció azt jelenti, Pānkān régészeti emlékei digitális formában, részletekbe menően megőrzésre kerültek – ami felbecsülhetetlen előnyt jelent, tekintve a fizikai helyszínt fenyegető veszélyeket. A projekt eredménye összhangban van a nemzetközi örökségvédelmi irányelvekkel, amelyek szorgalmazzák a fenyegetett kulturális javak digitális archiválását és dokumentálását. Különösen instabil vagy veszélyeztetett térségekben ez a fajta proaktív dokumentáció létfontosságú: egy digitális archívum hosszú távú garanciát nyújthat arra, hogy a tudományos és kulturális információk megmaradjanak akkor is, ha a műtárgyak vagy épületmaradványok a jövőben megsérülnének. Pānkān példája azt is megmutatja, hogy a régészeti kutatás és a technológiai innováció együttese miként szolgálhat mintául más, nehezen hozzáférhető vagy kiszámíthatatlan területen fekvő lelőhelyek dokumentálására és megőrzésére. Pānkān virtuális rekonstrukciója révén nemcsak a tudományos közösség nyer új ismereteket, hanem a kulturális örökségi helyszín is esélyt kap arra, hogy valamely formában – a jelen kihívásai ellenére – fennmaradjon a jövő számára.

Irodalomjegyzék

- Barszcz, M., Montusiewicz, J., Paśnikowska-Łukaszuk, M., & Sałamacha, A. (2021). Comparative Analysis of Digital Models of Objects of Cultural Heritage Obtained by the “3D SLS” and “SfM” Methods. *Applied Sciences*, 11(12), 5321. <https://doi.org/10.3390/app11125321>
- Dell’Unto, N., & Landeschi, G. (2022). *Archaeological 3D GIS*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003034131>
- Doneus, M., Verhoeven, G., Fera, M., Briese, Ch., Kucera, M., & Neubauer, W. (2011). From Deposit to Point Cloud – A Study of Low-Cost Computer Vision Approaches for the Straightforward Documentation of Archaeological Excavations. *Geoinformatics*, (6), 81–88. <https://doi.org/10.14311/gi.6.11>
- Lanjouw, T. (2016). Discussing the Obvious or Defending the Contested: Why Are We Still Discussing the ‘Scientific Value’ of 3D Applications in Archaeology? In H. Kamermans, W. de Neef, Ch. Piccoli, A. G. Posluschny, & R. Scopigno (szerk.), *The Three Dimensions of Archaeology: Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1–7 September, Burgos, Spain). Volume 7/Sessions A4b and A12 (pp. 1–12)*. Archaeopress. <https://doi.org/10.2307/jj.15135959.6>
- Magnani, M., Douglass, M., Schroder, W., Reeves, J., & Braun, D. R. (2020). The Digital Revolution to Come: Photogrammetry in Archaeological Practice. *American Antiquity*, 85(4), 737–760. <https://www.jstor.org/stable/27112401>

- Major B. (2022). The Sasanian Fort of Pānkān. In M. van Berkel & L. Osti (eds.), *The Historian of Islam at Work: Essays in Honor of Hugh N. Kennedy* (pp. 560–590). (Islamic History and Civilization. Studies and Texts 198). Brill.
- Mañana-Borrazás, P., Blanco-Rotea, R., & Sánchez-Pardo, J. C. (2016). Fast 3D Recording Techniques: A Low-Cost Method for the Documentation and Analysis of Scattered Architectural Elements as a Part of the EMCHAHE Project. In H. Kamermans, W. de Neef, Ch. Piccoli, A. G. Posluschny, & R. Scopigno (szerk.), *The Three Dimensions of Archaeology: Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1–7 September, Burgos, Spain). Volume 7/Sessions A4b and AI2* (pp. 99–110). Archaeopress. <https://doi.org/10.2307/jj.15135959.14>
- Marín-Buzón, C., Pérez-Romero, A., López-Castro, J. L., Ben Jerbania, I., & Manzano-Agugliaro, F. (2021). Photogrammetry as a New Scientific Tool in Archaeology: Worldwide Research Trends. *Sustainability*, 13(9), 5319. <https://doi.org/10.3390/su13095319>
- Takáts B. (2019). Applying the Most Recent Technologies in Archaeological and Architectural Documentation at Margat. In P. Edbury, D. Pringle & B. Major (szerk.), *Bridge of Civilizations: The Near East and Europe c. 1100–1300* (pp. 23–34). Archaeopress. <https://doi.org/10.2307/j.ctv.xrq04h.6>
- Verhoeven, G., Doneus, M., Brieze, Ch., & Vermeulen, F. (2012). Mapping by Matching: A Computer Vision-Based Approach to Fast and Accurate Georeferencing of Archaeological Aerial Photographs. *Journal of Archaeological Science*, 39(7), 2060–2070. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.02.022>

Innovatív szabályozási módszertanok és eszközök kutatása a hazai vezetékes hírközlési piacon

Fiáth Attila

PPKE BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Research on Innovative Regulatory Methodologies and Tools in the Domestic Wired Communications Market.

Abstract: With regard to fixed infrastructures, the main question today is whether regulation with or without access obligations imposed on network operators supports the spread of broadband penetration, which would ultimately serve to increase consumer welfare. The development and spread of platforms other than traditional fixed networks and DSL networks (cable, optical, wireless technologies) raises the question of whether regulation in line with EU regulatory guidelines or a departure from them and new regulatory approaches and instruments would be more effective in promoting broadband penetration.

Absztrakt

A vezetékes infrastruktúrák tekintetében legfőbb kérdés ma, hogy a hálózatüzemeltetőkre kirótt hozzáférési kötelezettség melletti vagy nélküli szabályozás támogatja-e a szélessávú penetráció elterjedését, mely végső soron a fogyasztói jólét növelését szolgálná. A hagyományos vezetékes DSL-hálózaton kívüli platformok (kábel-, optikai, vezeték nélküli technológiák) fejlődése és elterjedése felveti a kérdést, hogy az EU szabályozási iránymutatásainak megfelelő szabályozás vagy esetleg az attól való elszakadás és új szabályozási irányok és eszközök vezetnek-e hatékonyabban a szélessávú penetráció fejlődéséhez.

1. EU szabályozási környezet

A szabályozás általános célja a fogyasztói jólét növelése érdekében a beruházások ösztönzése, melynek eredményeként javul a szélessávú penetráció és a szolgáltatások minősége: „A szabályozói kötelezettségek [...] biztosítsák a felhasználóknak az elérhető legnagyobb előnyöket, biztosítsák azt, hogy a verseny torzulásoktól és korlátozásoktól mentes legyen, ösztönözzék a hatékony infrastruktúra-beruházásokat, az innovációt [...]” (2007/879/EK ajánlás, [18] bekezdés).

Az Európai Unióban a szélessávú szolgáltatások szabályozását a 2003-ban kialakított Európai Szabályozási Keretrendszer biztosítja, melynek központi eleme a versenyjogi alapokon nyugvó 2002/21/EC Keretirányelv. A Keretirányelv fő célja egy olyan szabályozási háttér létrehozása, mely lefedi valamennyi releváns kommunikációs hálózatot és szolgáltatást, és amely ösztönzi a hatékony piaci verseny kialakulását, adott esetben úgy, „hogy a piaci verseny fejlődésével párhuzamosan az előzetes ágazatspecifikus szabályok fokozatosan csökkenjenek” (2007/879/EK ajánlás, [1] bekezdés).

Az Európai Unió elkövetkezendő évekre vonatkozó fejlődési irányvonalait és céljait az Európa 2020 stratégia (Európai Bizottság, 2017) tartalmazza, melynek egyik legfontosabb témaköre az „Európai digitális menetrend”. Ennek értelmében a Közösség

célja, hogy egy nagy sebességű internetszolgáltatásokra épülő, egységes digitális piac révén teremtsen fenntartható gazdasági és szociális növekedést a tagállamokban. Ez úgy realizálható, ha a szóban forgó szélessávú szolgáltatások releváns piacain a hatékony verseny révén a szolgáltatók hálózati fejlesztésekbe és beruházásokba fognak, melyek eredményeképpen a végfelhasználók magasabb minőségű és alacsonyabb árú szolgáltatásokat vehetnek majd igénybe.

A szélessávúinfrastruktúra-fejlesztések ösztönzése és a potenciális versenytorzító tényezők kiiktatása szempontjából a Bizottság által azonosított, ex ante szabályozás alá vonható piacok közül két nagykereskedelmi piac érdemel kitüntetett figyelmet a jelen vizsgálat szempontjából:

- 4. *piac*: nagykereskedelmi hozzáférés a helyhez kötött hálózat (fizikai) infrastruktúrájához (beleértve a részleges vagy teljes átengedést);
- 5. *piac*: nagykereskedelmi szélessávú hozzáférés.

A két piac különböző hozzáférési módokat takar. A 4. piac esetén a hozzáférést megvásárló harmadik fél saját hálózati létesítmények és eszközök telepítése révén, jelentős beruházási volumen mellett lesz képes továbbítani a szolgáltatásait a végfelhasználói számára. A részleges helyihurok-átengedés keretében az inkumbens a harmadik fél számára a meglévő hálózatának egy részét osztja meg, melyen az inkumbens mellett az új belépő vállalat is szélessávú szolgáltatásokat biztosít ügyfelei számára. A teljes helyihurok-átengedés keretében az új belépő kizárólagos használatra vesz igénybe egy teljes hálózati szakaszt.

Az 5. piacon megvásárolt nagykereskedelmi hozzáféréssel (bitfolyam-hozzáférés) a harmadik fél az inkumbens szereplő adatátviteli kapacitásának egy részét vásárolja meg, ami által a saját szolgáltatásait továbbíthatja a felhasználói felé, jelentősebb infrastruktúra-beruházások nélkül.

Az érintett szolgáltatási piacok meghatározását követően és az ex ante korrekciós beavatkozások alkalmazását megelőzően a nemzeti szabályozó hatóságoknak azonosítaniuk kell az ország területén belül a szóban forgó piacok földrajzi kiterjedését és határait, méghozzá „[a]z ajánlást és az iránymutatásokat a lehető legnagyobb mértékben figyelembe véve, [...] a versenyjog elveivel összhangban [...]” (2002/21/EK irányelv, 15. cikk, [3] bekezdés).

A nemzeti hatóságoknak a földrajzi termék- és szolgáltatási piacok kijelölése során is a nemzeti adottságokat szem előtt tartva kell eljárniuk. A földrajzi piacok meghatározása során a szabályozóknak figyelembe kell venniük a legfrissebb technológiai fejlemények kapcsán megvalósuló hálózatfejlesztések potenciális hatásait is. Az NGA-hálózatok elterjedése révén az érintett szélessávú nagykereskedelmi piacok szerkezete és versenyfeltételei egyaránt jelentősen módosulhatnak, hiszen a szolgáltatók jobb minőségű és nagyobb adatkapacitású szolgáltatásokat lesznek képesek biztosítani e hálózatokon keresztül. A nemzeti szabályozóknak segítségül és az új szabályozási kihívásokra válaszul született meg a 2010/572/EU ajánlás, melyben a

Bizottság az NGA-hálózatokkal kapcsolatban a földrajzi piacok kijelöléséről is megfogalmaz iránymutatásokat. Ezek értelmében „a nemzeti szabályozó hatóságoknak, amennyiben egyértelműen meg tudnak határozni jelentős mértékben és objektív módon eltérő, időben állandó versenyfeltételeket, [...] meg kell határozniuk olyan piacokat, amelyek a nemzeti szintnél földrajzilag kisebb kiterjedésűek” (2010/572/EU ajánlás, [9] bekezdés).

Ugyanezen ajánlás tartalmazza azt a javaslatot is, mely szerint „[h]a az eltérő versenyfeltételek nem is indokolják a nemzeti szintnél földrajzilag kisebb kiterjedésű piacok meghatározását, a nemzeti szabályozó hatóságok dönthetnek úgy, hogy az egy földrajzilag meghatározott piacon belüli különböző földrajzi területeken [...] érvényesülő eltérő versenyfeltételek az előírt korrekciós intézkedések és hozzáférési termékek differenciálását teszik szükségessé” (2010/572/EU ajánlás, [9] bekezdés). Ilyen helyzet állhat elő akkor, ha az adott területen különböző alternatív infrastruktúrák vagy infrastruktúra-alapú szolgáltatók vannak jelen, melyek révén hatékony verseny jöhet létre. Munkánk során az ilyen jellegű helyzeteket eredményező, eltérő technológiájú alternatív infrastruktúrák (DSL, HFC, FTTH) magyarországi jelenlétét kívánjuk vizsgálni a hazai piacon.

Az NGA-hálózat-fejlesztésekre vonatkozó ajánlások kiemelten támogatják továbbá, hogy az infrastruktúra-alapú versengés során kiépített hálózati szakaszok esetében a beruházásban résztvevő vállalatok nemcsak a költségeket osszák meg a munkálatok során, hanem a folyamat kockázatait is. Ugyan az előzőleg ismertetett módon hazánk szabályozó hatósága a 4. és 5. piac tekintetében teljes egészében adaptálta az NGA-ajánlásban foglalt kötelezettségeket, de ezt a rendkívül fontos tényezőt – mely révén a távközlési szolgáltatók sikeresen motiválhatók lennének az együttműködésre a hálózati fejlesztéseik során – nem vette át.

Az európai szabályozói dilemma, hogy a platformon belüli vagy a platformok közötti versenyt támogassák-e, központi szerepet tölt be a szélessávú piac szabályozásában.

A verseny az alábbi szinteken zajlik a távközlési szolgáltatók között:

1) A *platformon belüli* verseny az EU iránymutatásaihoz igazodó, a mai nemzetközi szabályozási gyakorlatban leginkább elterjedt hozzáférési szabályozás egy infrastruktúrára belüli kiskereskedelmi szolgáltatók közötti versenyhez vezet. Az elnevezés mögött (jellemzően) rézhálózatok közötti versenyt értünk az inkumbens szolgáltató és a nagykereskedelmi hozzáférést vásárló belépők között. A platformon belüli versenytípusok között megkülönböztethetjük a szolgáltatás- és az infrastruktúra-alapú versenyt. A *szolgáltatásalapú verseny* az inkumbens DSL-szolgáltató és az alternatív DSL-szolgáltató(k) között valósul meg, ahol az utóbbi piaci szereplő(k) az inkumbens szolgáltatásainak továbbértékesítését vagy a nagykereskedelmi bitfolyam szolgáltatásainak kiskereskedelmi értékesítését végzi(k). A piacra való belépésnek jellemzően nincs, vagy minimális befektetési igénye van. Ezzel szemben az

infrastruktúra-alapú verseny az inkumbens DSL-szolgáltató és az olyan piacra lépő között jön létre, ahol a piacra lépő hurok-átengedést vásárol az inkumbens szolgáltatótól. A platformon belüli versenytípusok e fajtája beruházásintenzív a belépők számára.

2) A *platformok közötti verseny*:¹ különböző (szélessávú) hálózatok között valósul meg. E versenytípus független a hozzáférési kötelezettségtől; szabályozás nélkül, nem mesterségesen alakulnak ki a versenyfeltételek. Ma különösen a DSL- és kábelhálózatok között jellemző, de a fejlődő (optikai és vezeték nélküli) technológiákat is említhetjük a jövőben. A verseny e módja jelentős beruházásigénnyel bír és előidézi a fizikai infrastruktúrák duplikálását, de nem egy platformon belül.

A Bizottság álláspontja alapján „[a] nemzeti szabályozó hatóságok a [...] politikai célkitűzések elérésére objektív, átlátható, megkülönböztetésmentes és arányos szabályozási alapelveket alkalmaznak többek között az alábbiak révén: [...] c) a fogyasztók érdekében a verseny megőrzése, valamint ahol lehet, az infrastruktúraalapú verseny előmozdítása” (2009/140/EK irányelv, 7b. cikk, 8. pont, [h] bekezdés). Az uniós keretszabályozás tehát az infrastruktúra-alapon történő versengést helyezi előtérbe, mely „leginkább az új és meglévő infrastruktúrákba való, gazdaságilag hatékony szintű beruházásokon keresztül mozdítható elő, amelyekhez szabályozás is járul, amennyiben az a kiskereskedelmi szolgáltatások terén a hatékony verseny eléréséhez szükséges” (2009/140/EK irányelv, [54] bekezdés).

Ahhoz, hogy a piaci szereplők valóban motiváltak legyenek az infrastruktúra-alapú versenyhez szükséges fejlesztések és beruházások megvalósítására, a nemzeti szabályozó hatóságoknak ezt a célkitűzést már az érintett piacok meghatározása és a potenciális kötelezettségek kivetése során is középpontba kell helyezniük azáltal, hogy „lehetővé kell tenni a piacok szubnacionális alapú meghatározását és a szabályozási kötelezettségek eltörlését azokon a piacokon és/vagy földrajzi területeken, ahol tényleges infrastrukturális verseny tapasztalható” (2009/140/EK irányelv, [7] bekezdés). Azért is fontos ez a bizottsági állásfoglalás, mivel a bitfolyamra épülő, platformon belüli szolgáltatásalapú verseny csökkenti a beruházási hajlandóságot, ezáltal akadályozva a hatékony verseny kialakulását.

A hatékony infrastruktúra-alapú verseny szintje a Bizottság álláspontja alapján „az infrastruktúra megkettőzésének olyan mértékét jelenti, amely mellett a beruházók a piaci részesedések alakulásával kapcsolatos ésszerű várakozások alapján jogosan számíthatnak a tisztességes megtérülésre” (2009/140/EK irányelv, [54] bekezdés). A fogyasztói előnyökön kívül tehát az inkumbens és az alternatív beruházók érdekeit is védi a keretszabályozás, amennyiben gazdaságilag ésszerű fejlesztéseket valósítanak meg. Annak érdekében, hogy a verseny valóban hatékonynak bizonyuljon, a szabályozónak olykor ex ante eszközökhöz kell nyúlnia, ezáltal ösztönözve az alternatív szolgáltatók piacra lépését és biztosítva számukra a lehetőséget, hogy az

¹ A platformok közötti versenyt több esetben az infrastruktúrák közötti versennyel azonosítják, ám jelen kontextusban ez hibás megállapítás.

inkumbens vállalattal egy időben építsék ki a hálózatukat. Ennek megvalósítására alkalmazhatják a korábban bemutatott kötelezettségeket, melyek közül jelen kontextusban a hozzáférési kötelezés a legfontosabb, amelynek értelmében „[a] tényleges és fenntartható verseny támogatása érdekében, a hatékony piacra lépés biztosítása céljából a jelentős piaci erővel rendelkező szolgáltató hálózatához való hozzáférést olyan szinten kell garantálni, amely az új piaci szereplő számára lehetővé teszi a már gazdaságos legkisebb üzemméret elérését” (2010/572/EU ajánlás, [16] bekezdés). Amennyiben már korábban kivetett kötelezettségekről van szó, és a piaci viszonyok megváltoznak, „a nemzeti szabályozó hatóságok eltekinthetnek az optikai hurok átengedésének kötelezővé tételétől olyan földrajzi területeken, ahol a több alternatív infrastruktúra, például FTTH- és/vagy kábeles hálózat jelenléte és az átengedésen alapuló versenyképes hozzáférési ajánlatok vélhetően tényleges versenyt biztosítanak downstream szinten” (2010/572/EU ajánlás, [20] bekezdés).

Kimondhatjuk tehát, hogy a folyamatosan változó piaci körülmények elengedhetlenné teszik a szabályozási keretek aktualizálását és szükség esetén újraértelmezését, hiszen egy új technológia széleskörű elterjedése vagy egy új, piacra lépő vállalat miatt a hatályos jogszabályok elégtelennek bizonyulhatnak a hatékony verseny fenntartására.

2. A hazai infrastruktúra-sajátosságok feltárása

A jelenlegi hazai szabályozás a platformon belüli versenyt támogatja, tekintettel az aktív és a passzív hálózati eszközökre kirótt kötelezettségekre. A DSL-hálózaton kívüli platformok (kábel-, optikai, vezeték nélküli hálózatok) rohamos technológiai fejlődése maga után vonja az EU szabályozási irányainak felülvizsgálatát és a platformon belüli verseny támogatásának megkérdőjelezését. A hazai kábeltechnológia mai fejlettségi szintje már előrevetíti a platformok közötti verseny támogatásának időszerűségét, aktualitását.

Hazánkban a platformok közötti verseny jelenléte és indokoltsága az alábbi tényezőkkel magyarázható:

1) *Az alternatív infrastruktúra penetrációja magasabb, mint a DSL-hálózaté.*

Hazánkban ellentétben az európai országok többségével kimagaslóan alacsony a DSL-felhasználók részaránya (39%), mellyel szemben a kábelé (44%) az egyik legmagasabb Európában. A statikus adatok mellett az idősoros adatok is a hazai DSL-piac hanyatlását mutatják, ami alapján megállapítható, hogy az alternatív platformok (kábel, optika, mobil) jövőbeni erősödése tovább folytatódik (NMHH, 2016).

2) *A sűrűn lakott területeken ma már megjelentek és folyamatosan bővülnek a párhuzamosan működő platformok.*

A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (NMHH) kutatásai azt mutatják, hogy 759 olyan település van ma hazánkban, melyen a DSL-hálózat mellett versengő kábelhálózat is letelepedett, ami országos szinten a települések 24%-át teszi ki. Szintén

az NMHH kutatási eredményei alapján bebizonyosodott, hogy az xDSL-előfizetők 83%-ának lehetősége van kábelszolgáltatásra is előfizetni, mert a lakhelyén mindkét platform képviselteti magát. Emellett az optikai hálózatok is egyre több fogyasztót érnek el (NMHH, 2016).

3) *A DSL-hálózat nem képes megkülönböztethető szolgáltatást nyújtani.*

A DSL, valamint az optikai és kábelhálózaton nyújtott szélessávú szolgáltatás tekintetében a szabályozó mára kimondta, hogy a két platformon nyújtott kiskereskedelmi szolgáltatások helyettesítők, illetve idő kérdése, hogy a vezeték nélküli platform mikor fejlődik olyan technológiai szintre, amikor már fogyasztói oldalról helyettesítés realizálható (NMHH, 2016).

4) *Az alternatív hálózatok többet nyújtanak, mint a DSL-hálózat.*

Míg a kábel- és optikai hálózat a garantált sávszélesség terén, a mobilhálózat a mobilitásban képes többletértéket nyújtani a DSL-hálózatnál (NMHH, 2016).

A fenti mutatók arra engednek következtetni, hogy ma is értelmezhető a platformok közötti verseny hazánkban egyre nagyobb területen, több felhasználót elérve.

3. Szabályozási irányok

3.1. A jelenlegi szabályozás fenntartása, jövőbeni kilátásai

A ma hatályos magyar szélessávú szabályozás (NMHH, 2011) az aktív és passzív hálózati eszközökhöz való hozzáférési kötelezettségben és a költségalapú árszabályozásban testesül meg. Az NMHH 4. piaci határozata értelmében a rézhálózati (használt és használaton kívüli) hurkok és alhurkok teljes és részleges nagykereskedelmi átengedése, az FTTH pont-pont és FTTH PON hálózatok újgenerációs hozzáférési hurkainak nagykereskedelmi átengedése, a pont-multipont újgenerációs hozzáférési hálózatok előfizetői szakaszainak nagykereskedelmi átengedése² és az újgenerációs hozzáférési hálózatok előfizetői szakaszainak kialakítása céljából telepített, használaton kívüli kábelek nagykereskedelmi átengedése³ szabályozott. Emellett az 5. piaci határozat szerint a DSL-technológia használatával a szélessávú kábelmodemes hálózatokon, valamint a szélessávú optikai hálózatokon nyújtott nagykereskedelmi bitfolyam-hozzáférés szabályozott.

Ennek értelmében a szélessávú nagykereskedelmi piacon (5. piac) a *bitfolyam-átengedés* három platformon (réz, kábel, optika) is szabályozott, így a szolgáltatásalapú verseny támogatása továbbra is fennmarad. Új belépők, illetve a már piacon lévő

² Kivétel a koaxiális kábelben végződő (HFC) kábeltelevíziós hálózatok és a nem inkumbens kábeltelevíziós szolgáltatók egyéb hozzáférési hálózatai.

³ Kivéve a koaxiális kábelben végződő (HFC) kábeltelevíziós hálózatok és a nem inkumbens kábeltelevíziós szolgáltatók egyéb hálózatainak kábeleit – amennyiben az átengedés előfizetői szakasz kialakítása céljából történik, és használaton kívüli kábelrel biztosítható az előfizetői aggregációs pont és az előfizető ingatlana közötti összeköttetés.

alternatív szolgáltatók számára a bitfolyam-átengedési kötelezettség több platformra való kiterjesztése hosszú távon lehetőséget biztosít a piacon való talpon maradásra. A korábbi szabályozástól eltérően a kábel- és optikai platformok szolgáltatóira kirótt kötelezettség *a szolgáltatásalapú versenyt fokozza*, mert az új belépők és az alternatív szolgáltatók választhatnak a platformok adta lehetőségek közül. A szolgáltatásalapú verseny élénkülése viszont *demotiválhatja a szolgáltatást igénybe vevő szolgáltatókat a hálózatépítésben*, hiszen a saját hálózat építése magasabb kockázattal jár, mint a hozzáférés vásárlása. A *hálózatüzemeltető* a kötelező érvényű bitfolyam-átengedés és ezáltal a magasabb kockázatviselési teher miatt, valamint az árszabályozás során alkalmazott, többletkockázatot nem tartalmazó tőkekölség mellett vélhetően *kevesebbet ruház be*, mert a beruházási terveinek NPV-je (nettó jelenértéke) lecsökken, illetve a megtérülési idő a technológiai fejlődés üteméhez viszonyítva irreálisan meghosszabbodik.

A helyhez kötött *hálózat (fizikai) infrastruktúrájához való nagykereskedelmi hozzáférés* piacán (4. piac) a rézhálózat és az újgenerációs hálózatok kerültek szabályozás alá. Jelenleg a rézhálózaton nyújtott helyi (al)hurok ma kevésbé működik, mint a bitfolyam-hozzáférés; a hozzáférések mindössze 13%-át teszik ki (NMHH, 2011). A piac múltját és a rézhálózat fizikai korlátait tekintve *nem valószínűsíthető jelentős elmozdulás a rézhálózat LLU-piacán*. Az *optikai hálózatok nagykereskedelmi hozzáférési piacán azonban a hozzáférési kötelezettség valószínűsíthetően visszafogja a beruházásokat*, tekintettel a hálózatüzemeltető kockázatviselési terhének nagyobb arányára. Az optikai hálózat-építés jelentős kezdeti elsüllyedt költséget jelent a szolgáltatóknak, melynek megtérülését a költségalapú árszabályozás korlátozhatja (nem ismeri el a teljes költséget a költségalapban). A szabályozásnak köszönhetően az optikai hálózat építése várhatóan olyan sűrűn lakott földrajzi helyeken valósul meg a jövőben, ahol a fogyasztói sűrűségből eredő költséghatékony kivitelezés kompenzálja a költségalapon szabályozott díjakat.

A hálózati infrastruktúrához való hozzáférés-szabályozás elméleti szinten *a platformon belüli infrastruktúra-versenyt támogatja*, de a hazai piaci hozzáférési tapasztalatok nem a szabályozói célokat követik. Az alternatív szolgáltatók rézhálózati helyi (al)hurok építésének valószínűsítése minimalizálható, míg az optikai infrastruktúra építése a sűrűn lakott területeken prognosztizálható. Sűrűn lakott területeken azonban nemcsak a rézhálózat- és optikai hálózat-tulajdonosoknak éri meg hálózatot fejleszteni, hanem a szabályozási körbe nem tartozó platformoknak is. A kábelhálózat tulajdonosára közvetetten bár, de szintén negatív hatással bírhat a hozzáférési kötelezettséggel együtt járó árszabályozás, melynek keretében megállapított mesterséges hozzáférési árköltség alatt (a teljes költség fedezete nélkül) kerül meghatározásra. Ilyen „beszabályozott” területeken a kábelszolgáltatók vagy alkalmazkodnak a szabályozás által generált, a hozzáférést igénybe vevő alternatív szolgáltatók áraihoz, vagy távol maradnak a szabályozott piactól. A hozzáférés árszabályozása tehát gátolja a platformok közötti verseny fejlődését és terjeszkedését.

A platformon belüli szolgáltatás- és infrastruktúra-alapú verseny gyengíti a szabályozás alá vont platform pozícióját a platformok közötti versenyben. A platformon belüli verseny erősödése bár rövidtávon a fogyasztók szempontjából kedvező lehet, a hozzáférési kötelezettség fékezi és késlelteti a beruházásokat, ami hosszú távon ronthatja a platform versenypozícióját, s ezáltal csökkentheti a platformok közötti versenyt.

Tekintettel a két piac beruházási intenzitási kilátásaira a szélessávú penetráció növelését egyik hozzáférési szabályozás sem támogatja, sőt kimondhatjuk, hogy kifejezetten korlátozhatja.

3.2. Az ex ante szabályozás feloldása, dereguláció

Az EU szabályozási ajánlás kimondja, hogy „[a]z eltérő versenyfeltételekhez való arányos és megfelelő hozzáállás érdekében a nemzeti szabályozó hatóságoknak lehetővé kell tenni a piacok szubnacionális alapú meghatározását és a szabályozási kötelezettségek eltörlését azokon a piacokon és/vagy földrajzi területeken, ahol tényleges infrastrukturális verseny tapasztalható” (2009/140/EK irányelv, [7] bekezdés). A szabályozás célja tehát, hogy indokolatlan beavatkozással ne torzítsa a versenyt, és ezért visszavonul minden olyan területről, ahol az indokolható.

Jelenleg a hazai piacon, a sűrűn lakott földrajzi területeken már azonosítható a párhuzamos infrastruktúrák jelenléte és versenye is, az adott területen lévő előfizetők, valamint szolgáltatók számának növekedésével, valamint azzal, hogy a párhuzamos infrastruktúrával rendelkező települések száma folyamatosan nő. Ezek általában nagyobb városokra vagy sűrűn lakott területekre jellemző. Mindez nemcsak a kiskereskedelmi piacra gyakorolt a fogyasztók szempontjából pozitív hatást (alacsonyabb ár, nagyobb választási lehetőség), hanem a nagykereskedelmi piacon is a mesterséges hozzáférési kötelezettség helyébe egy természetes ösztönző léphet be, hiszen a hálózatüzemeltetők a kiskereskedelmi piaci versenyből eredően a monopolista piachoz képest „elszenvedett” bevételkiesést kompenzálhatják a nagykereskedelmi hozzáférési bevételből, amennyiben a kiskereskedelmi piacon nem képesek a piaci részesedésüket növelni.⁴ Természetesen az önkéntes hálózatmegosztás akkor is megvalósulhat, ha a kiskereskedelmi piac még nem telítődött, de a magasnak mondható fogyasztói kereslet mellett a kiskereskedelmi piacot élénk verseny jellemzi (több más platformon működő szolgáltató jelenik meg). Ekkor a fokozódó kiskereskedelmi verseny miatti kiskereskedelmi margin csökkenését szem előtt tartva a hálózattulajdonos dönthet amellett, hogy a kiskereskedelmi tevékenységének

⁴ Hasonló a helyzet a mobilhálózattal is, ahol a három mobilszolgáltató piaci részesedése „berögzült”, így megfigyelhető tendenciaként értékelhető, hogy a mobilhálózat-üzemeltetők a hálózatukhoz hozzáférést biztosítanak virtuális mobilszolgáltatóknak (MVNO-knak), ami révén a telített penetráció mellett a piacok újrafelosztására törekednek.

terjeszkedése helyett inkább megéri neki a nagykereskedelmi hozzáférés értékesítésének előtérbe helyezése.

A párhuzamos platformot üzemeltetők beruházási terveire a szabályozás nélküli környezet pozitív befolyással bír tekintettel arra, hogy a terveik megvalósulását a gazdasági és piaci feltételek határozzák meg, a szabályozás pedig nem jelent kockázatot a megtérülésre.

A szabályozó feladata a befektetési ösztönzők és a fogyasztói érdekek összehangolása. A legfontosabb szabályozói feladat egy olyan szabályozás kialakítása, amely a verseny erősítése révén a fogyasztói érdekeket szolgálja úgy, hogy összességében nincs negatív hatással a beruházásokra és biztosítja az iparág egészséges fejlődését. Azokon a területeken, ahol több platform együttes jelenléte mutatható ki, a fogyasztók érdekeit hosszabb távon leginkább a platformok közötti verseny szolgálja, és ezért a szabályozásnak, ahol és amennyire csak lehet, a platformok közötti verseny kialakulását, fejlődését kell elősegítenie.

Fontos megjegyezni, hogy a fenti szabályozási scenáriók nem egymás helyettesítői, hanem kiegészítői. Mindig az adott földrajzi terület adottságainak megfelelően kell a versenyt támogatni. Azokon a területeken, ahol a platformok közötti verseny gazdaságossági szempontból nem valószínűsíthető, ott a beruházást támogató, infrastruktúra-alapú platformon belüli verseny a célravezetőbb szabályozási eszköz. Ott viszont, ahol bizonyítható a párhuzamos platformok jelenléte, a szabályozási eszközöket vissza kell vonni, hogy elkerülhetővé váljon a beruházások korlátozása és ezáltal a túlszabályozás okozta piactorzulás.

3.3. A kívánatos szabályozási irányhoz kapcsolódó innovatív szabályozási eszközök

Az alábbiakban összefoglaljuk azokat a szabályozási eszközöket, melyek a hazai szabályozási gyakorlatban ez idáig nem kerültek alkalmazásra, de a szélessávú penetráció fejlődése és terjeszkedése érdekében indokolt lehet az elkövetkező években ezek használata annak érdekében, hogy a kormány (és az EU) által diktált fejlődési irányokat teljesítsük.

3.3.1. A platformok közötti verseny közvetlen támogatása ott, ahol az indokolt

Jelenleg a sűrűn lakott területeken platformok közötti intenzív verseny tapasztalható, melynek további erősítése és – lehetőség szerint – kiterjesztése kívánatos a piac fejlődése szempontjából.

Azokon a településeken, ahol jelenleg platformok közötti a verseny, azaz több technológiát képviselő szolgáltató is képes szolgáltatást nyújtani, ott egyértelműen aránytalan és indokolatlan a szabályozás fenntartása. Ezeken a területeken ugyanis – azzal, hogy a rézhálózaton kívül más technológia is mutatkozik – azt jelentheti, hogy gazdaságossági szempontból megéri hálózatot építeni, és nincs szükség szabályozói

támogatásra a verseny élénkítéséhez. Versenyélénkítésre ott és akkor van szükség, ahol és amikor a piac nem képes magától versenypiaci feltételeket teremteni, és annak eléréséhez nem elégedőek az utólagos versenyjogi szankciók, hanem csak platformon belüli szolgáltatás- vagy infrastruktúra-alapú mesterséges versenyfeltételek kialakításával valósulhat meg.

A szabályozás feloldása ezeken a területeken azt jelentené, hogy a hálózati hozzáférést vásárló alternatív szolgáltató ezek után piaci áron juthatna hozzá a nagykereskedelmi hozzáférési szolgáltatáshoz. Ezeken a területeken a hálózat tulajdonosa kikényszerítő szabályozás nélkül is érdekelt lehet a hozzáférés biztosításában, hiszen a nagykereskedelmi bevételei kárpótolhatják őt a kiskereskedelmi piaci versenyből eredő kiskereskedelmi bevételek kiesés miatt.

3.3.2. A szolgáltatásalapú platformon belüli verseny háttérbe szorítása az infrastruktúra-alapú platformon belüli verseny javára (a bitfolyam-szabályozás visszavonása)

A platformok közötti verseny fejlődését több objektív gazdaságossági tényező is korlátozhatja. A különböző platformok országos lefedettsége eltérő, még a legnagyobb lefedettséget biztosító DSL-platform sem képes elérni a teljes lakosságot. A kábelhálózatok lefedettsége európai viszonylatban igen magasnak számít, azonban számos területen nincs és a jövőben sem várható a kábeles szélessáv megjelenése. Emellett az optikai fejlesztések még csak kezdeti stádiumban vannak, de egyértelmű, hogy ezek elterjedése még középtávon is korlátozott lesz. Nyilvánvaló gazdaságossági okok miatt mind a jelenlegi szélessávú infrastruktúra, mind pedig a kiépülő újgenerációs hozzáférési hálózatok (NGA) elsősorban a nagy előfizetői sűrűségű területeket érintik.

Azokon a területeken, ahol gazdaságossági okokból hosszabb távon sem tervezhető a platformok közötti verseny megjelenése, ott a szabályozói célokat a platformon belüli infrastruktúra-alapú verseny támogatja. A szolgáltatásalapú verseny semmilyen eszközzel sem ösztönzi az alternatív szolgáltatókat a hálózatépítésre, mellyel a beruházás megtérülésének kockázatmegosztását vállalnák a hálózati hozzáférést biztosító szolgáltatóval. Új szabályozási eszközre vonatkozó javaslatok a szolgáltatásalapú verseny fokozatos háttérbe szorítása érdekében:

1) *A bitfolyam-hozzáférési áraknak a retail minus árszabályozás helyett indokolt a bekerülési áron való megállapítása:* Ez a szabályozási dereguláció az országos bitfolyam árszabályozásának enyhítését szolgálná a helyi hurok árszabályozásának változatlansága mellett. Ez a szabályozási eszköz az alternatív szolgáltatók beruházási hajlandóságát növelné tekintettel arra, hogy nem egy hatékonyan feltételezett szolgáltató hozzáférési árait (RM-árat) lennének kötelesek fizetni, hanem a szolgáltatásnyújtás teljes indokolt költségét továbbháríthatnák a hozzáférési szolgáltatók.

A megvalósítása a következő piaci elemzési határozatban történhet meg, s így várhatóan a következő piacelemzési ciklusban válik relevánssá. Ugyanezt szolgálná az a dereguláció is, mely lehetővé tenné, hogy eltérő bitfolyamárak kerüljenek meghatározásra országszerte, vagy gazdaságossági szempontok (például ritkán lakott területen magasabb beruházási költség, magasabb hozzáférési ár) is érvényesíthetővé váljanak.

2) *A JPE-szolgáltató új infrastruktúra-beruházásai ne tartozzanak szabályozási körbe:* Ez a javaslat nemcsak az aktív hozzáférési eszközök szabályozására vonatkoztatható, hanem a passzív hálózati szabályozás különböző szintjeire is. Kapcsolódhat az optikai szálra is, amelynek tekintetében az inkumbensek hatalmas beruházásokkal állnak szemben az elkövetkező években.

Ez a szabályozási eszköz támogatná az infrastruktúra-beruházások megtérülését, melynek keretében a beruházás kivitelezésének befejezésétől számított, meghatározott (3–5 év) időtartamon belül a hálózat tulajdonosa mentesülne a hozzáférési kötelezettség alól, majd ezt követően egy új piacelemzés elvégzésének eredményétől függne, hogy a hozzáférési kötelezettség kivetésre kerül-e, vagy sem. A mai telekom fejlődési ütemében ekkora időtáv elegendőnek bizonyul arra, hogy a piac eldöntse, gazdaságossági szempontból megéri-e még egy alternatív szolgáltatót eltartani. Ilyen időtávban már a mobil-szélessávú technológia (HSDPA) is kiskereskedelmi piacon helyettesítőnek minősíthető, mely a mai beruházási tervben piacvesztést és bevételkiesést eredményezhet.

3.3.3. A regionális/földrajzi különbségek támogatása

A szélessávú penetráció növelése érdekében javasolt különös figyelmet fordítani a földrajzi különbségekre. Ma már hazánkban platformok közötti verseny azonosítható a nagyvárosokban, sűrűn lakott területeken, ahol az inkumbens DSL-hálózat mellett megjelennek a kábelszolgáltatók, amelyek helyettesítő szolgáltatást képesek biztosítani a kiskereskedelmi piacon.

A hazai piaci körülményeket, valamint az EU szabályozási alapelveket figyelembe véve, a hosszú távú verseny fenntartása és a szélessávú penetráció fejlődése érdekében szabályozási beavatkozásra kizárólag abban az esetben kerülhet sor, ha a kiskereskedelmi piacon sem a kereskedelmi alapon elérhető nagykereskedelmi szolgáltatások, sem a versenyző platformok révén sem biztosított a verseny. Mindez már rövid távon is indokoltá teszi a földrajzi szegmentáció bevezetését, hiszen a verseny intenzitása területenként eltérő, amit a szabályozás sem hagyhat figyelmen kívül.

Megalapozottnak tartjuk, hogy a piacsabályozás során elsősorban a jövőbeli várható trendek és nem a múltbeli stabilitás járul hozzá leginkább a piac fejlődéséhez. Ma az NMHH a PSTN-hálózati határok, koncessziós területek mentén vizsgálja a versenyintenzitást, mellyel szemben a versengő platformok határai jelentős eltérést

mutatnak. A tényleges versenyhatárok a koncessziós területektől függetlenül, gazdaságossági szempontok mentén alakulnak ki, melynek figyelembevétele elengedhetetlen a platformok közötti verseny fejlődése és elterjedése szempontjából.

A kábel- és optikai hálózatok térnyerése tovább folytatódik az elkövetkező években. Míg ma egyes települések szintjén azonosíthatók a homogén verseny feltételei, középtávon nem zárható ki, hogy regionálisan elkülöníthetővé válnak az érintett piacok.

3.3.4. A felvásárlás támogatása

A mai kábelpiacot hazai és nemzetközi szinten egyaránt felvásárlások hulláma jellemzi. Az akvizíciós stratégia a kábelhálózat-tulajdonosok terjeszkedési szándékát mutatja, mely a fogyasztók számára is számos előnnyel járhat. A nagyobb vállalatméret a hírközlési piacon nagyobb hatékonysággal is párosul. Ennek fogyasztói szempontból legnagyobb előnye, hogy a nagyobb kábelvállalatok már valóban versenyképes ajánlatok nyújtására lehetnek képesek az inkumbens koncessziós területein is. Emellett sok kis kábelszolgáltató nem képes megfinanszírozni a hálózatának korszerűsítését, míg a felvásárlások elsődleges célja egyértelműen a korszerű, akár triple play szolgáltatást (tv, internet, telefon) is nyújtó HFC-hálózatok kiterjesztése. A kábelpiaci felvásárlások tehát a fogyasztói érdekeket is támogatják, elsősorban a szolgáltatás minőségének növelése, valamint egyes esetekben, a hálózatfejlesztések következtében a szolgáltatási kör (szélessávúinternet-szolgáltatásra is képes hálózat kialakítása) kiterjesztése révén.

Ez a méretgazdaságosságra vezethető vissza, mely közgazdasági szempontból, a piac hatékony működése céljából kívánatos. A versenypiacok kialakulását tekintve nem elhanyagolható, hogy az inkumbenssel szemben olyan versenytárs jelenjen meg, amely képes rövid időn belül versenyt generálni, ami fogyasztói szempontból már rövid távon magasabb minőségi és alacsonyabb árú szolgáltatást jelent. (A kisebb kábelszolgáltatóknak hosszabb időre van szükségük a terjeszkedésre, piacbővítésre, mert marginálisan nagyobb költséget jelent egy előfizető hálózatba való bekötése.)

A felvásárlások kapcsán sokszor versenyjogi kérdések merülnek fel, a hazai sajátosságok azonban a versenyjogi problémák egy jó részére megoldásul szolgálhatnak. Tekintve, hogy a hazai fogyasztók jelentős része (lásd 3. fejezet) olyan területen lakik, ahol több platform is jelen van, az ilyen területeken a kisebb, nem hatékony kábelszolgáltatók felvásárlása nemhogy a verseny csökkenéséhez, sokkal inkább a verseny intenzitásának növeléséhez kell vezessen a versenyképes új ajánlatok megjelenése révén. Belátható tehát, hogy a felvásárlások sok esetben a fogyasztói érdekeket szolgálják, ezért szükségeszerű ezeknek az akvizícióknak az állami támogatása, ösztönzése.

A felvásárlásokat az illetékes minisztérium az Új Széchenyi Terv támogatási konstrukcióin keresztül segítheti, mivel a kisebb kábelszolgáltatók esetén még az önerő

sem áll rendelkezésre, a felvásárlásokat követően azonban a hálózat korszerűsítés finanszírozásának segítése a digitális menetrend 2020-ig megfogalmazott célok (Európai Bizottság, 2010) elérésének egy hatékony eszköze lehet.

A Gazdasági Versenyhivatalnak (GVH) a felvásárlási vizsgálatai során figyelembe kellene vennie az össztársadalmi érdekeket és az infokommunikációs társadalom mielőbbi fejlődése érdekében a felvásárlások lefolytatását segítő intézkedéseket kellene hoznia, természetesen továbbra is a versenyfeltételek szem előtt tartásával.

Az NMHH elsősorban a GVH-eljárásokban nyújtott információk és vizsgálati szempontok révén segítheti a digitális fejlődést, hangsúlyozva a mobil-szélessáv dinamikus fejlődését, jövőbeni helyettesítő voltát – ahogy azt az osztrák példa is mutatja – és az előretekintő nézőpontot (looking forward approach), melynek alkalmazása elengedhetetlen a versenyélénkítés érdekében.

4. Összefoglalás

Munkánk során áttekintettük az egyes platformokat meghatározó technológiákat, azok adottságait. Ezt követően nemzetközi kontextusba helyeztük a hazai infrastruktúra jellemzőit, és megállapítottuk, hogy a hazai magas kábellefedettség és penetráció jelentős eltéréseket okoz az átlagos uniós piachoz képest, amire a szabályozásnak is szükségszerűen reagálnia kellene. A kutatás eredményeként feltárássra kerültek olyan, az európai szabályozási területen ez idáig nem alkalmazott szabályozói eszközök, melyek a verseny intenzitásának növelésén keresztül segítenének a szélessávú vezetékes technológiák terjedésében.

Jogszabályok

2002/21/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv (2002. március 7.)

2007/879/EK európai bizottsági ajánlás (2007. december 17.)

2009/140/EK európai parlamenti és tanácsi irányelv (2009. november 25.)

2010/572/EU európai bizottsági ajánlás (2010. szeptember 20.)

Irodalomjegyzék

Európai Bizottság. (2010). Európai digitális menetrend. <https://eur-lex.europa.eu/HU/legal-content/summary/digital-agenda-for-europe.html>

Európai Bizottság. (2017). Európa 2020: az Európai Unió növekedési és foglalkoztatási stratégiája. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM:emoo28&frontOfficeSuffix=%2F>

- NMHH. (2011). A „Nagykereskedelmi hozzáférés a helyhez kötött hálózat (fizikai) infrastruktúrájához (beleértve a részleges vagy teljes átengedést)” elnevezésű nagykereskedelmi piac 3. piacelemzési körben hozott határozatának összefoglalása (4. piac). https://nmhh.hu/dokumentum/2223/osszefoglalo_a_4_piaci_hatarozatrol.pdf
- NMHH. (2016). Vezetékes gyorsjelentés: májusban tovább csökkent a DSL-, nőtt a kábelmodemes és az optikai szélessávú előfizetések száma. https://nmhh.hu/cikk/171147/Vezetekes_gyorsjelentes_majusban_tovabb_csokkent_a_DSL_nott_a_kabelmodemes_es_az_optikai_szelessavu_elofizetesek_szama

A távközlési konvergencia szabályozási kérdésköre

Fiáth Attila

PPKE BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Regulatory Issues of Telecommunication Convergence.

Abstract: One of the most significant trends in the telecommunications industry worldwide is currently the integration of wired and wireless (fixed-mobile) technologies and networks, and the services provided through them, resulting in end users getting different combinations of service offerings through a unified infrastructure and a single access point. This process can be seen as an evolutionary market development with successive stages, the completion of which requires telecommunications companies to meet certain technological and business conditions. The convergence process is leading to the development of new and higher quality telecommunications services and technologies that can meet the market needs of the digital society more efficiently and quickly.

Absztrakt

A telekommunikációs iparágban világszerte jelenleg az egyik legjelentősebb tendencia a vezetékes és vezeték nélküli (fix-mobil) technológiák és hálózatok, valamint az ezeken közvetített szolgáltatások integrációja, melynek eredményeképpen a végfelhasználókhöz egy egységesített infrastruktúrán és egyetlen hozzáférési ponton keresztül jutnak el a különböző kombinációban összezsomagolt szolgáltatói ajánlatok. Ez a folyamat egy evolúciós piaci fejlődésnek tekinthető, mely egymásra épülő lépcsőfokokkal rendelkezik, melyek teljesítéséhez meghatározott technológiai és üzleti feltételeket kell megvalósítaniuk a távközlési vállalatoknak. A konvergencia folyamata révén új és magasabb minőségű telekommunikációs szolgáltatások és technológiák kerülnek kifejlesztésre, melyek hatékonyabban és gyorsabban képesek kielégíteni a digitális társadalom piaci igényeit.

1. A fix-mobil konvergencia

A fix-mobil konvergencia (Fixed Mobile Convergence [FMC]) folyamata azt a globális iparági és piaci tendenciát takarja, melynek során a vezetékes és vezeték nélküli telekommunikációs technológiák, infrastruktúrák és szolgáltatások integrációja megy végbe, és végeredményként létrejön egy integrált kommunikációs alaphálózat. Ezen keresztül egy adott távközlési szolgáltató a felhasználó lokációjától, a hozzáférési technológiától és a hozzáférési eszköztől is függetlenül képes biztosítani mobil- és vezetékes szolgáltatásait, valamint az azokhoz szükséges kapacitásokat, méghozzá a hálózatok közti forgalmat automatikusan átirányító berendezések segítségével (Pardijs, 2005).

A fix-mobil konvergencia nem egy napjainkban kialakult fogalom; születése a mobil telefónia és az internet globális térhódításának folyamatával kapcsolható össze, ám az elnevezés széleskörű elterjedése az első összezsomagolt telekommunikációs szolgáltatások piaci megjelenésének köszönhető. Az ily módon összekapcsolt

úgynevezett „bundled” szolgáltatások¹ keresleti és kínálati tényezők okán jöttek létre. A távközlési szolgáltatók a '90-es évek elején még jellemzően független, fix vagy mobil infrastruktúrával rendelkező cégek voltak. A szektor fejlődésével párhuzamosan az egyre gyarapodó piaci tapasztalatok fokozatosan rámutattak arra, hogy egy integrált vállalatcsoport – mely egységes hálózati és IT-infrastruktúrával rendelkezik, valamint képes vezetékes és vezeték nélküli szolgáltatások nyújtására is – hatékonyabban tudja költségeit menedzselni és a piacon versenyezni. Így a kínálati oldalon kialakultak olyan vállalatok, melyek képesek voltak sikeresen kiszolgálni a fogyasztók újszerű igényeit, melyek a technológiai fejlődés és az életvitel felgyorsulása kapcsán alakultak át (Heinonen, 2007).

Napjainkban kétféle telekommunikációs infrastruktúrát különböztetünk meg: adott a fix hálózati infrastruktúra az olyan technológiai megoldásokkal, mint az xDSL, a kábel vagy az optika, emellett pedig létezik a mobil infrastruktúra, melyben az adat- és hangforgalom vezetékek használata nélkül továbbítódik a szolgáltatók adótornyai és az előfizetők készülékei között (1. ábra). A távközlési vállalatok által kidolgozott ajánlatok, melyek a konvergencia lévén létrejövő integrált hálózat tartalmát adják, az 1. ábrán képekkel helyettesített vezetékes és mobil hang-, internet-, valamint tv-szolgáltatások lehetnek.

1. ábra: A fix-mobil konvergencia lényege (saját szerkesztés)

Egy adott fejlett ország esetében – például valamely EU-tagállamot vizsgálva – a fix vagy vezetékes technológiák valamelyike jellemzően lefedi az ország egész területét és teljes lakosságát.² Az ezeken továbbított adat- és hangforgalom minősége kielégíti a

¹ A bundle-ajánlat több távközlési szolgáltatás összecsomagolását és együttes értékesítését jelenti (www.bundleservices.com).

² Például hazánk esetében a települések több mint 83%-a van valamely xDSL-megoldás segítségével lefedve. (NMHH, 2009).

jelenlegi fogyasztói igényeket; megbízható telekommunikációs megoldásoknak bizonyulnak. Legnagyobb hátrányuk azonban a felhasználók szempontjából a helyhez kötöttség, melyet a vezeték nélküli mobiltechnológiák ugyan megoldanak, ám ezeknek is vannak árnyoldalaik (Randall, 2006):

- Lefedettségi és térerőproblémák a városban, az épületen belül a domborzati tényezők vagy az adótoronytól való távolság miatt.
- Legalább két külön számlát kell havonta fizetnie minden előfizetőnek, és a hívásdíjak is jelentősen eltérhetnek a vezetékes, valamint a mobilhálózathoz való csatlakozás vagy oda érkező hívások esetében.
- A telekommunikációs szolgáltatók eltérő csomagajánlatokat és szolgáltatási minőséget biztosítanak a különböző infrastruktúrákon keresztül.
- Legalább két különböző hívószám használata (a vezetékes és a mobilszám eltér).

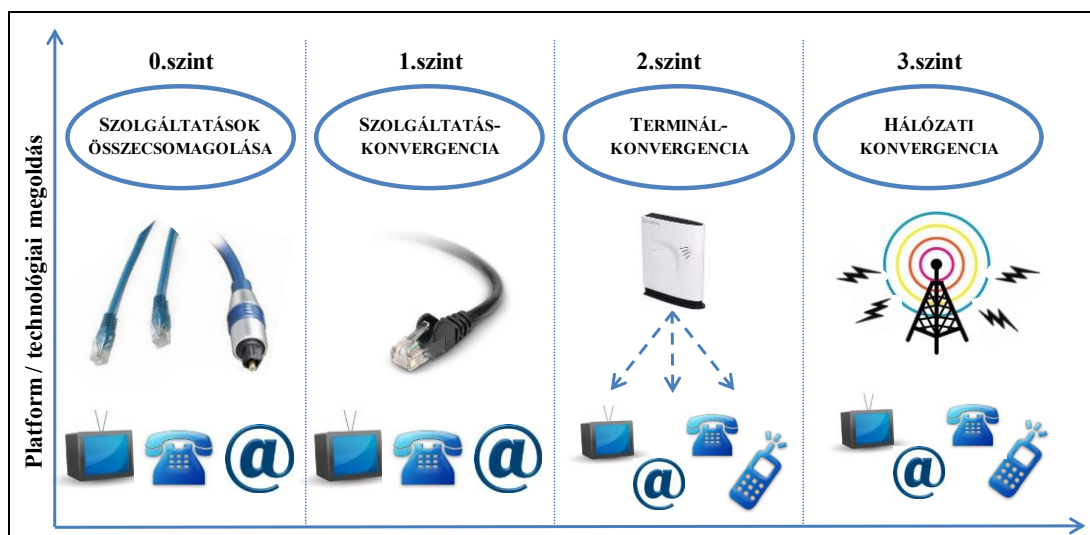
A két különböző infrastruktúra integrálásával az FMC egyik fő célja, hogy egy adott felhasználó zavartalanul hozzáférjen bármely vezetékes vagy vezeték nélküli szolgáltatáshoz és adathoz még hozzá egyetlen hozzáférési pontot (terminált) használva. Másrészt szolgáltatói szempontból a konvergencia stratégiai jelentőségű is egyben, hiszen az új szolgáltatások és ajánlatok révén a piaci szereplők hatékonyan növelhetik részesedésüket a versenytársak rovására, új előfizetők csoportjai célozhatók meg – akik újabb bevételi forrásokat biztosítanak –, növelhető a régi ügyfelek lojalitása, valamint optimalizálható a meglévő hálózati infrastruktúra kihasználtsága (Shneyderman & Casati, 2008).

2. A fix-mobil konvergencia szintjei

A konvergencia folyamatában különböző szinteket (2. ábra), a fejlődés egyes állomásait különböztethetjük meg, melyeken végighaladva megvalósulhat a teljes hálózati integráció (Zhang, 2005):

- o. *A szolgáltatások összecsomagolása* (service bundling): a különböző technológiákon működő és továbbított kereskedelmi szolgáltatások összecsomagolása és egy szolgáltatási szerződés keretében történő értékesítése. Ez a megoldás még nem nevezhető konvergenciának, ám a teljes folyamat elengedhetetlen része és kiindulópontja, ami indokolja a 0. szintként történő feltüntetését. A továbbításra használt technológia szerint beszélhetünk például a 2. ábrán látható xDSL- vagy optikai kábeles megoldásokról. A felhasználók ezekkel a csomagokkal kedvezőbb feltételek mellett juthatnak hozzá az egyes telekommunikációs szolgáltatásokhoz, mintha azokra külön fizetnének elő, valamint egyetlen vállalattal kell kapcsolatot tartaniuk és egyetlen számlával rendezhetik tartozásukat. Az előnyök mellett azonban megnő az egy szolgáltatótól való függés és az előfizető műszaki kiszolgáltatottsága is.

1. *Szolgáltatáskonvergenция* (service convergence): egy integrált technológiai platformon (például egyetlen optikai kábelben) történik a hang-, az internet- és tv-szolgáltatások továbbítása, a valódi konvergenция első szintje.
2. *Terminálkonvergenция* (terminal convergence): ezen a szinten egyetlen végződtetési eszköz biztosít lehetőséget a fix és a mobil technológiákon keresztül eljuttatott integrált szolgáltatások igénybevételére. A 2. ábrán ezt a funkciót egy femtocella-router tölti be, mely kizárólagos hálózati hozzáférési pontként működik.
3. *Hálózati konvergenция* (network convergence): ezen a szinten gyakorlatilag ugyanazon az egységesített fizikai infrastruktúrán (vagy a mobilon vagy a fixen) kerülnek továbbításra a vezetékes és vezeték nélküli szolgáltatások; megvalósul a teljes hálózati konvergenция. A 2. ábrán a mobilhálózati infrastruktúra került kiválasztásra szemléltetés céljából.

2. ábra: A fix-mobil konvergenция szintjei (saját szerkesztés, Zhang, 2005 alapján)

Az egyes szinteken feljebb lépkedve egyre kifinomultabb technológiai megoldásokat találhatunk, melyek révén egy adott szolgáltató hálózata és ajánlatai folyamatosan fejlődnek, és ezzel párhuzamosan a fogyasztók számára egyre kényelmesebbé és költséghatékonyabbá válik a különböző szolgáltatások egyidejű igénybevétele. A teljes hálózati konvergenцияig történő eljutás még több évet vehet igénybe, és valószínűleg valamely fejlett telekommunikációs piaccal rendelkező országban következik majd be elsőként, ahol egyidejűleg jelen vannak a fejlődés iránt elkötelezett szolgáltatók, valamint az új megoldások iránt nyitott fogyasztók. Ennek megvalósításához azonban még a kedvező keresleti és kínálati hozzáállás mellett is jelentős beruházási, hálózatfejlesztési és szemléletváltási akadályokat kell leküzdeni.

3. A femtocella-technológia

A femtocella egy újszerű technológiai megoldás a telekommunikációs iparágban. Gyakorlatilag egy kis méretű mobiladótorony, amely számos előnyt képes biztosítani mind a szolgáltatóknak, mind a felhasználóknak. Használatával lehetővé válik a tökéletes otthoni vagy irodai mobiltérérő-lefedettség megvalósítása, így a különböző távközlési vállalatok a szolgáltatások még szélesebb skáláját és magasabb minőségű mobilélményt képesek biztosítani az előfizetők számára. A fogalom szélesebb körű elterjedése az elmúlt évek során történt meg, miután az iparág figyelme egyre inkább az olyan forradalmian új lehetőségek felé fordult, melyek eredményesnek bizonyulhatnak az egyre növekvő fogyasztói adat- és hangforgalmi kapacitásigények kiszolgálásában. Emellett adott piacra történő bevezetése révén az érintett szolgáltató megvalósíthatja a fix-mobil konvergencia második szintjére történő továbblépést (terminálkonvergencia), melynek legfontosabb jellemzője, hogy az előfizetők egyetlen hozzáférési ponton, egyetlen terminálon keresztül fogadhatják a vezetékes és mobilhálózaton érkező távközlési szolgáltatásokat. A femtocella tehát egyszerre egy új telekommunikációs fogalom, technológia és készülék, valamint egy új piaci lehetőség is egyben.

4. A fix-mobil konvergencia hazánkban

Globális tendenciáról lévén szó, hazánkban is megfigyelhetők olyan szolgáltatók, melyek már teljesítették a fix-mobil konvergencia legalapvetőbb követelményeit, ám az igazi kommunikációs forradalom még várat magára a különböző külső és belső tényezők miatt (BellResearch, 2009). Belső tényezőként az egyes vállalatok infrastrukturális hátterét (vezetékes vagy mobilhálózattal rendelkeznek-e), stratégiáját, a lefedett piaci szegmenseket, a tőkeerőt és az előfizetőkkel szembeni alkupozíciót lehet kiemelni az elemzés során. Külső tényező a többi versenytárs stratégiája és piaci helyzete, valamint a szabályozói háttér – mely adott esetben meg is hiúsíthat együttműködések és beruházásokat – és a fogyasztók hozzáállása, vagyis a kereslet. A felsorolt tényezők fényében érdemes sorra venni a hazai telekommunikációs piac legfontosabb stakeholdereit/szereplőit, akik különböző szempontból látják és élik meg a fix-mobil konvergencia folyamatait.

4.1. Fogyasztók

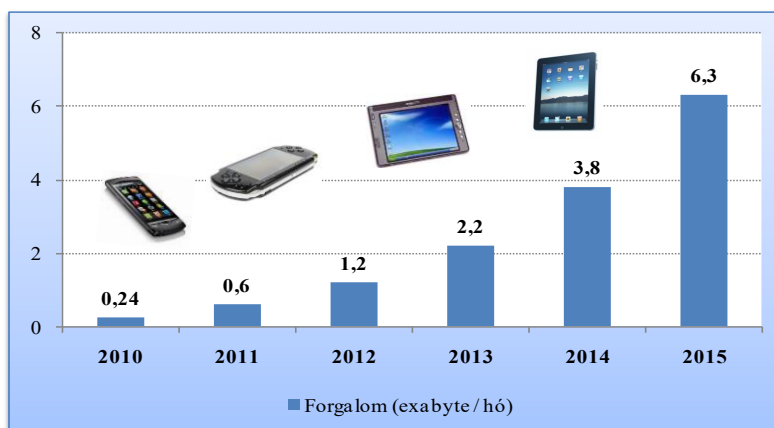
A hazai fogyasztók – a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan – egyre inkább az egyszerűsége és az alacsonyabb tarifák kiválasztására törekcszenek egy új távközlési szolgáltatás vagy szolgáltatáscsomag előfizetése esetén, illetve a válság hatására sokkal tudatosabban döntenek a pénzük elköltéséről (Gerhardt & Medcalf, 2010). A szolgáltatások egyszerűsége iránti igény itt arra vonatkozik, hogy egy adott előfizetőnek mindössze egyetlen szolgáltatóval kell kapcsolatot tartania, egyetlen számlán fizethet a csomagban szereplő szolgáltatásokért és mindezt alacsonyabb

havidíjért cserébe teheti, mintha külön-külön venné igénybe azokat. Ezt a folyamatot alátámasztja több szervezet piacelemzése is, melyek közül a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság munkatervét (NMHH, 2011) emelném ki elsőként. A 2010-es adataik alapján az egyes szolgáltatások csomagban történő értékesítése (bundle-termékek) rendkívül sikeres volt a lakosság körében, és az ilyen új ajánlatokkal a hazai szolgáltatók alapvetően válaszoltak az egyre erőteljesebben megnyilvánuló fogyasztói igényekre. Magyarországon jelenleg körülbelül 1,6 millió háztartás vesz igénybe valamilyen telekommunikációs szolgáltatáscsomagot, így nagyjából 4,16 millió főről³ beszélhetünk a teljes piaci penetrációt vizsgálva. Azon háztartások közül, ahol három vezetékes szolgáltatást (vezetékes telefon, internet és tv) vesznek igénybe, 54% azok aránya, melyek ezt 3 play⁴ csomagban teszik meg. A BellResearch (2009) elemzése alapján a lakossági keresleti attitűd azt mutatja, hogy az új szolgáltatáskombinációkat és tarifákat biztosító 3 play és 4 play csomagokra a régi és a jövőbeli előfizetők egyaránt nyitottak, és közel kétharmaduk élne is az új előfizetés lehetőségével, ám a jelenlegi piaci helyzetben és kínálat mellett erre még nem mindenki számára van mód. Az eddig ismertetett tények fényében leszögezhető, hogy az összecsomagolt ajánlatok piacán jelentős kiaknázatlan potenciál rejlik még, melyet egy új technológiai megoldással kombinált ajánlattal talán még hatékonyabban ki tudnának használni a távközlési szolgáltatók.

A konvergencia folyamatát az eddig ismertetett előfizetői előnyökön kívül az egyre gyorsabb ütemben növekvő mobiladat- és mobilhangforgalom következtében fellépő kapacitás- és sáv szélességi igények is hajtják előre. A Cisco Systems (2011) piacelemzése alapján a vezetékek nélküli technológiákon végbemenő adatforgalom ugrásszerűen meg fog nőni az elkövetkezendő öt évben, melyben komoly szerep jut az olyan új csúcskészülékeknek, mint az okostelefonok, tabletek, iPadek, valamint a kézi játékkonzolok. Az általuk előre jelzett forgalomnövekedés csupán töredékéért (5,5%) lesz Közép-Kelet-Európa „felelős” 2015-ben (3. ábra).

³A magyar háztartások számát az ott lakók átlagos számával (2,6 fő/háztartás) szoroztuk meg, melyhez a KSH (2011) adatbázisa szolgált forrásul.

⁴A 3 play vagy triple play csomag tv-, vezetékes telefon-, és vezetékes internet-szolgáltatást foglal magában. A 4 play vagy quadruple play ajánlatok az előzőeken kívül egy negyedik, vezetékek nélküli szolgáltatást is tartalmaznak.

3. ábra: A mobiladat-forgalom növekedésének előrejelzése (saját szerkesztés, Cisco Systems, 2011 alapján)

A keresleti oldal bemutatása után következzenek a kínálatot biztosító piaci szereplők, amelyek a legnagyobb szerepet játsszák a technológiai és hálózati integráció irányába történő elmozdulás folyamatában.

4.2. Szolgáltatók

A szolgáltatók lehetnek:

- Tisztán mobilszolgáltatók (Vodafone, Telenor);
- Tisztán vezetékes szolgáltatók (UPC, Invitel);
- Konvergens szolgáltatók⁵ (jelen helyzet alapján a Magyar Telekom).

A konvergencia fejlődési szintjeit vizsgálva kijelenthető, hogy a 0. szintet, vagyis a különböző platformokon továbbított fix és mobilszolgáltatások összecsomagolását minden piaci szolgáltató elérte már. Elemzéseink alapján a hazai mobil- és vezetékes vállalatok egyaránt a fejlődés első szintjén, a szolgáltatáskonvergencia megvalósításánál tartanak:

- A tisztán vezetékes szolgáltatók, mint a UPC vagy a DIGI, ajánlatában jelenleg már szerepelnek a vezetékes hálózaton keresztül továbbított telefon-, internet- és tv-szolgáltatások;⁶
- A mobilszolgáltatók palettájában is megtalálhatók már a mobilkészülékekre szabott mobilhang-, mobilinternet-, és mobil-tv-szolgáltatások;⁷

A piacon egyedüli konvergens szolgáltatóként jelenlévő Magyar Telekom elhelyezése a fix-mobil konvergencia képzeletbeli fejlődési folyamatában korántsem egyszerű. Ez a vállalatcsoport ugyanis a Paletta M, L és XL díjcsomagjaiban⁸ egyetlen szerződés

⁵ A konvergens szolgáltató egyaránt képes vezetékes és vezeték nélküli szolgáltatásokat nyújtani ügyfeleinek, mert rendelkezik a szükséges infrastrukturális háttérrel.

⁶ Lásd <http://www.upc.hu/> és <http://digi.hu/>.

⁷ Lásd <http://www.vodafone.hu/> és <http://www.telenor.hu/>.

⁸ A Paletta díjcsomagok részletes tartalma később kerül bemutatásra.

keretén belül biztosít vezetékes tv-, hang-, és internetszolgáltatásokat három különböző platform valamelyikén (xDSL-en, kábelén vagy optikai kábelén), illetve ezek mellett mobilhang-szolgáltatást is nyújt ugyanazon megállapodáson belül.⁹ A konvergencia második szintjének definíciója alapján az adott szolgáltatónak képesnek kell lennie a különböző fix és mobilszolgáltatásokat egyetlen terminálon keresztül eljuttatására a felhasználókhoz. A Telekom a két technológia szolgáltatásait együtt biztosítja, ám az a bizonyos terminál, amely egyetlen hozzáférési pontként viselkedik, még nem szerepel a csomagokban. Összegezve elmondható, hogy a Paletta ajánlatok technikailag még nem, de tartalmukban már teljesítik a terminálkonvergencia követelményeit a bennük foglalt adat- és hangforgalmi kedvezmények révén. Így a fejlődés tekintetében a Magyar Telekom mindenképpen versenytársai előtt jár, ám nem lépett még egyértelműen a második szintre. Versenyelőnyének legfőbb forrása, hogy jelenleg a hazai távközlési piacon egyedülként rendelkezik vezetékes és mobil infrastruktúrával egyaránt, valamint olyan leányvállalatokkal, melyek lefedik a távközlési piac valamennyi szegmensét. Amíg a tisztán vezetékes vagy tisztán mobilszolgáltatók nem küzdik le az első konvergenciaszint jelentette akadályokat, addig nem léphetnek tovább ebben a piaci evolúciós folyamatban, valamint nem várható a Telekom-csoport versenyelőnyének csökkenése sem. Az alternatív szolgáltatók a következő stratégiai lépéseket tehetik meg az előrehaladás érdekében:

- *Saját mobilhálózat kiépítése*, melynek beruházási költségei és megvalósítási ideje egyaránt jelentős – *nem releváns opció*.
- *Nagykereskedelmi mobilhálózati hozzáférés vásárlása*, melynek az az akadálya, hogy a jelenleg hatályos magyar szabályozás szerint semmi sem kötelezi a mobilszolgáltatókat a hozzáférés biztosítására – *nem releváns opció*.
- *Kereskedelmi típusú megállapodások, stratégiai együttműködések kialakítása mobilhálózattal rendelkező szolgáltatókkal*, amely megoldás a leginkább megvalósítható jelen piaci viszonyok között – *releváns opció*.

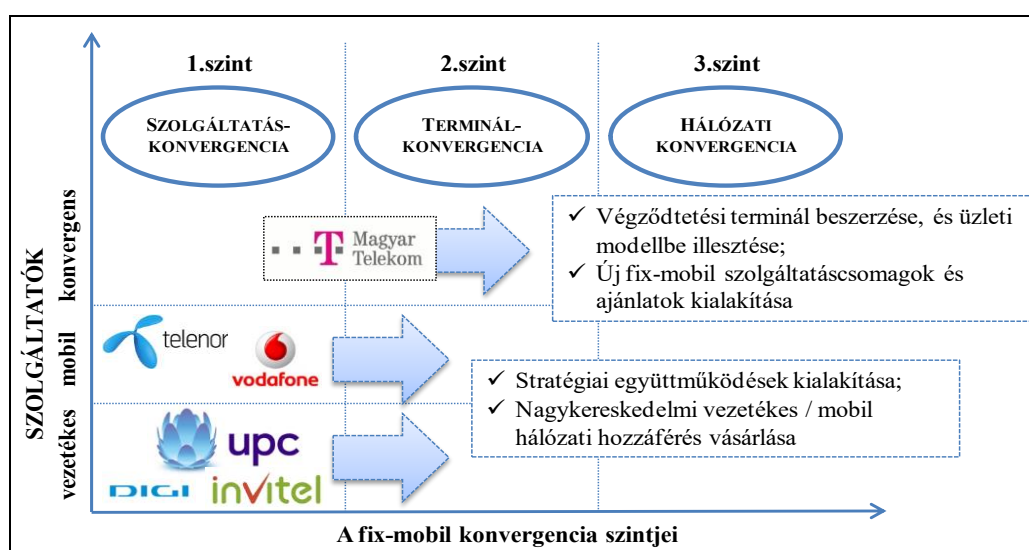
A mobilhálózattal rendelkező szolgáltatók (Telenor, Vodafone) versenyképességét javítandó az alábbi megoldások jöhetnek szóba:

- *Saját vezetékes hálózat kiépítése*: ennek költségei jelentősek, és egy ilyen beruházás nem biztos, hogy üzletileg indokolható – *nem releváns opció*.
- *Nagykereskedelmi vezetékes hálózati hozzáférés vásárlása*: ez az egyik legjobb lehetőség a számukra, hiszen már rendelkeznek hangszolgáltatással, valamint mobilinternet-szolgáltatásokkal is – *releváns opció*.
- *Kereskedelmi típusú megállapodások, stratégiai együttműködések kialakítása vezetékes hálózattal rendelkező szolgáltatókkal*: ennek keretein belül vagy vezetékes vagy műholdas szolgáltatókkal alakíthatnak ki új üzleti kapcsolatokat – *releváns opció*.

⁹ Lásd <http://www.telekom.hu/>.

- *Fúzió révén:* ennek során egy integrált társaság jönne létre (a Magyar Telekom mintájára), ám ez a lépés versenykorlátozási szempontból aggályos lehet, így nem valószínű scenárió – *nem releváns opció.*

A releváns megoldásként kiemelt lehetőségek azonban nem feltétlenül vezetnek a Magyar Telekom előnyének lefaragásához, csupán a fix-mobil konvergencia minél szélesebb körű megvalósításához, hiszen a több szolgáltató által kínált összecsomagolt termékek még így is alulmaradhatnak az árversenyben. Ezen felül a fogyasztói kereslet és a szabályozási lehetőségek is komolyan befolyásolhatják az ilyen irányú üzleti döntéseket. A 4. ábrán az egyes szolgáltatók konvergenciai fejlődés terén jelenleg elfoglalt helyét, valamint a potenciális elmozdulási lehetőségeket ábrázoltuk:

4. ábra: A hazai szolgáltatók fejlődési lehetőségei (saját szerkesztés)

A piaci részesedés növelése, új előfizetők megszerzése, vagy a régiek megtartása érdekében a szolgáltatók kénytelenek az áraikat és a tarifáikat folyamatosan csökkenteni, vagy a létezőknél kedvezőbb ajánlatokkal piacra lépni. A konvergencia folyamata és a hozzá kapcsolódó fogyasztói igények változása tovább növelheti az árverseny intenzitását, melynek hatására az egy előfizetőre jutó bevételek (ARPU) volumenének fokozatos csökkenése folytatódik majd.

4.3. Szabályozó hatáság

A hazai telekommunikációs szektor felügyeleti és szabályozási teendőit a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság látja el. A fix-mobil konvergencia témakörével kapcsolatban több olyan kis- és nagykereskedelmi piaci kérdés merül fel, melyekre az NMHH-nak nagyobb hangsúlyt kell fektetnie a közeljövőben, hiszen a piaci fejlődési tendenciákat a szabályozóknak is folyamatosan követniük kell. Az összecsomagolt ajánlatok kapcsán érintett hazai piacok a következők:¹⁰

¹⁰ Lásd <http://www.nmhh.hu/>.

- A helyhez kötött telefonhálózaton nyújtott szolgáltatások piaca: a hagyományos, vezetékes hangszolgáltatások tartoznak ide.
- A szélessávú szolgáltatások piaca: a különböző szélessávú technológiákon közvetített szolgáltatások tartoznak ide, jelenleg például a DSL-internet, az IPTV vagy a digitális telefonszolgáltatás (VoIP), a jövőben pedig bekerülnek a szabályozási körbe a kábeles és optikai megoldások is (NMHH, 2010).
- A műsorterjesztési szolgáltatások piaca (tv-szolgáltatások és a tartalom eljuttatása a fogyasztóknak).
- A mobilhang-szolgáltatások piaca.

Az NMHH 2008-ban véglegesítette a ma is hatályos szabályozási stratégiáját, amely kijelöli azokat a fő irányokat, melyek követése révén hozzájárulnak az információs társadalom megteremtéséhez és az ország versenyképességének javításához. Legfőbb közvetlen szabályozói célként a hatékony verseny megteremtése került kitűzésre, mely a piaci szereplők közötti magas intenzitású versenyt jelenti mind a (hozzáférési) infrastruktúrák, mind a kiskereskedelmi szolgáltatások szintjén. További szabályozói cél a fogyasztói érdekek védelme és teljesülése, melyek a termékek/szolgáltatások elérhető árában, magas értéktartalmában és a széles kínálati választékban testesülnek meg. A célrendszer harmadik eleme az össziparági érdek, melyet három tényező jellemez: az innováció, a beruházás és a pénzügyi stabilitás mértéke (NMHH, 2006).

Napjaink egyik legjelentősebb szabályozási kérdésköre a rádiófrekvencia-gazdálkodás, a frekvenciák felszabadításának és egy új díjszámítási rendszernek a kidolgozása. A napjainkig a mobiladat- és mobilhangforgalom számára rendelkezésre bocsátott és használt frekvenciasávok (900, 1800, 2100 MHz), az egyre gyorsabban fejlődő és teret hódító 3G-s és 4G-s technológiák,¹¹ valamint az egyre növekvő adatvolumen és kapacitásigények már nem elegendők a kellően intenzív telekommunikációs verseny biztosítására. Ezen túlmenően a szolgáltatókra vonatkozó jelenlegi frekvenciadíj-számítási rendszerben, bizonyos sávok esetén a létesített bázisállomások száma alapján, más sávoknál az igénybe vett spektrum mérete szerint kötelesek fizetni a távközlési vállalatok. Ez a gyakorlat beruházáscsökkentő hatással bírt a szektorban, valamint rákényszeríti a szolgáltatókat, hogy a takarékoság jegyében, a szolgáltatási minőség rovására időszakosan lekapcsoljanak bázisállomásokat. Az NMHH a közelmúltban bocsátotta társadalmi konzultációra az új díjszámítási rendszerről szóló tervezetet, amelyet minden szolgáltató üdvözl, és amelynek bevezetésével új lökést kaphatnak a legmodernebb technológiai fejlesztések és hálózatépítések, illetve kiszélesedik a szolgáltatási, szervezeti és hálózati konvergencia felé vezető út.¹² Szintén a hálózati fejlesztéseket előremozdító lépésnek bizonyulhat a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium kezdeményezése, melynek keretében

¹¹ A két rövidítés a harmadik, illetve negyedik generációs mobiltechnológiai megoldások gyűjtőneveként szolgál.

¹² Lásd <http://www.hwsz.hu>.

értékesítésre kerülnek az úgynevezett „E-GSM” frekvenciablokkok,¹³ melyeket eddig csak hangátviteli célokra lehetett felhasználni.

Ezek a fejlemények alapvetően pozitívan érintik a hazai telekommunikációs szektort, hiszen elősegítik a hosszú távú szabályozói és szolgáltatói célkitűzések teljesülését, méghozzá a beruházásösztönzés, a működésoptimalizálás és a technológiai fejlesztések révén. Remélhetőleg a fogyasztók számára is hamarosan elérhetővé válnak az új hálózatok és az üzleti megoldások által biztosított szolgáltatások és ajánlatok, melyekre az igény már jelenleg is létezik.

Összefoglalás

A konvergencia hozadékaként kerültek kialakításra az összecsomagoltan értékesített bundle-ajánlatok, melyekkel a vállalatok a felhasználók szélesebb körét kívánják bevonni azáltal, hogy kedvező áron több szolgáltatást biztosítanak egyszerű ügyintézés és alacsonyabb tranzakciós költségek mellett. A tanulmány során bemutatott femtocella-technológiának alapvetően ezekben a csomagokban lehet relevanciája a jövőben, melyekhez a tökéletes térerő-ellátottság révén magasabb minőségű szolgáltatások kapcsolhatók.

Irodalomjegyzék

- BellResearch (2009). Magyar Infokommunikációs Jelentés 2009. <https://www.bellresearch.com/magyar-infokommunikacios-jelentes/>
- Cisco Systems (2011). Cisco Visual Networking Index: Global Mobile Data Traffic Forecast Update, 2010–2015.
- Gerhardt, W., & Medcalf, R. (2010). Femtocells: Implementing a Better Business Model To Increase SP Profitability. Cisco Internet Business Solutions Group (IBSG). https://www.cisco.com/c/dam/en_us/about/ac79/docs/pov/Femtocell_031710_v50FINAL.pdf
- Heinonen, J. (2007). Fixed-Mobile Convergence [prezentáció]. T-109.7510 Research Seminar on Telecommunications Business, Helsinki University of Technology.
- KSH. (2011). Magyarország, 2010. Budapest. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2010.pdf>
- NMHH. (2006). A Nemzeti Hírközlési Hatóság stratégiája az elektronikus hírközlés szabályozásáról 2006–2010.
- NMHH. (2010). A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Elnökének HF-23144-1/2010. számú határozattervezete (4. számú piac). https://opvt.hu/dokumentum/2578/4_piac_hatarozattervezet_20101202_titokmentes.pdf
- NMHH. (2011). A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság 2011.évi munkaterve.

¹³ A 900 MHz-es és az 1800 MHz-es frekvencia.

- Pardijs, T. (2005). Fixed-Mobile Convergence: Regulatory Implications of Convergence of Fixed and Mobile Telephony [MA-dipomamunka]. Delft University of Technology.
- Randall, A. (2006). Fixed/Mobile Convergence Opportunities. MetaSwitch.
- Shneyderman, A., & Casati, A. (2008). Fixed Mobile Convergence. McGraw Hill.
- Zhang, B. (2005). Fix-Mobile Convergence's Standardization [prezentáció]. ITU T-Workshop on NGN in collaboration with IETF, Geneva.

Genderelmélet és -gyakorlat keresztény szemmel

Szilvay Gergely

Mandiner, főmunkatárs

Gender Theory and Practice from a Christian Perspective.

Abstract: The study examines the social, political and philosophical background of gender theory and practice, as well as its domestic and international manifestations, with a particular focus on the LGBTQ movement and discourses related to transgenderism. The author points out that while gender theory originally had feminist roots and interpreted gender roles as a social construct, the trans movement shifted this interpretation towards a new essentialism based on internal identity. This has created tension between classical feminism and certain strands of the LGBTQ movement. The study critically analyses medical, psychological and social interventions related to gender dysphoria, particularly in relation to the transition of minors, raising scientific and ethical concerns. The author also presents a Christian-anthropological perspective, which understands the human person as a unity of body and soul, in harmony with biological sex. Finally, he highlights the moderate and conservative gender perspective of Catholic teaching, which rejects the radical separation of body and personality, while emphasising the equality of male and female dignity within the order of creation.

Absztrakt

A tanulmány a genderelmélet és -gyakorlat társadalmi, politikai és filozófiai hátterét, illetve annak hazai és nemzetközi megjelenési formáit vizsgálja, különös tekintettel az LMBTQ-mozgalomra és a transzneműséggel kapcsolatos diskurzusokra. A szerző rámutat, hogy míg a genderelmélet eredetileg feminista gyökerű, társadalmi konstrukcióként értelmezte a nemi szerepeket, a transzmozgalom eltolta ezt az értelmezést egy új, belső identitáson alapuló esszencializmus felé. Ez feszültséget keltett a klasszikus feminizmus és az LMBTQ-mozgalom egyes irányzatai között. A tanulmány kritikusan elemzi a nemi diszfóriával kapcsolatos orvosi, pszichológiai és társadalmi beavatkozásokat, különösen a kiskorúak tranzíciójával kapcsolatban, tudományos és etikai aggályokat megfogalmazva. A szerző a keresztényantropológiai álláspontot is bemutatja, amely az embert a test és a lélek egységként, a biológiai nemmel összhangban értelmezi. Végül kiemeli a katolikus tanítás mérsékelt és konzervatív genderszemléletét, amely elutasítja a test és a személyiség radikális szétválasztását, ugyanakkor hangsúlyozza a férfi és női méltóság egyenlőségét a teremtés rendjén belül.

I. Bevezetés

A genderelmélet és -gyakorlat az utóbbi években hazánkban is közéleti viták és politikai intézkedések tárgyává vált, habár nálunk nem terjedtek el olyan szélsőséges gyakorlatok, mint akár Észak-Nyugat-Európában, akár az Egyesült Államokban. Ha időponthoz kellene kötnünk ennek momentumát, akkor az „azonos neműek házassága” paradox intézményének az amerikai legfelsőbb bíróság általi kötelezővé tételét jelölhetnénk meg. Ezután tört be ugyanis a transzmozgalom határozottabban a politikai térbe, hogy az LMBTQ-mozgalom további céljait is érvényesítse: a „transzneműek” biológiájukkal ellentétes nemi önképének elfogadtatását a jogban, a „nemváltás” (újabbán: „nemmegerősítés”, tudniillik a valódi helyett az „érzett” nem megerősítése) elfogadtatását a mentálhigiénés szakmákkal és az orvostársadalommal,

a nemi diszfóriától szenvedő gyermekek ez irányba terelését, és minden, az övékével ellentétes megoldási út kriminalizálását, de legalábbis társadalmi ellehetetlenítését (például a valódi nemmel az érzést összhangba hozó terápiák betiltása és büntetőjogi szankcionálása).

A „gender” eredetileg ’fajtá’-t jelentett, majd pedig – mint a „sex” – ’biológiai nem’-et. Ezekről eltérő jelentésben először John Money használta 1955-ben; ekkor kezdett elszakadni a genderkifejezés jelentése a ’biológiai nem’-től, és kezdett egyre inkább ’nemi szerep’-et, ’társadalmi nem’-et, ’nemi irányultság’-ot és hasonlókat jelenteni (Money, 1955).

A genderelmélet a feminizmus második hullámát elindító szerzők munkáiban gyökerezik, a locus classicus pedig Simone de Beauvoir *A második nem* című munkájában található. Eszerint „az ember nem nőnek születik, hanem azzá válik”, és „nem határozza meg önmagában sem a biológiai, sem a pszichikai, sem a gazdasági végzete; az emberiség egész múltja és jelene alakította azzá, aki” (Beauvoir, 1969, 197). Egy szótári definíció a „gender- és queerelmélettel” kapcsolatban (Malpas, 2006, 102–114) azt írja, Beauvoir

„összefoglalja a konstrukcionista látásmódot: a biológiánknak, a testünknek és a testi működésünknek nincs magából fakadó, eredendő értelme, hanem azt értékrendszerek írnak elő és értelmezik a társadalom számára. A legtöbb feminista számára ez a női mivolt és a nőiesség »természetességére« vagy az esszenciális minőségeire való utalások teljes megtagadását jelenti, és ehelyett azt hangsúlyozzák, hogy minden, aminek köze van a nemi szerepek különbségeihez, társadalmi konstrukció, ami azért jött létre, hogy a privilegizált férfiak hatalmi helyzetét fenntartsa” (Malpas & Wake, 2006, 106).¹

A genderelmélet a testet és a nemi szerepeket radikálisan szétválasztó, a megtestesült emberi lény immanens értelmét és rendeltetését, valamint a „természetességet” tagadó emberkép, melynek vallói a társadalom egalitárius átalakításával szeretnék „felszabadítani” a nőket és a nem heteroszexuális embertársainkat. Ma legalább két variánsa van: az eredeti feminista és a nemi identitást központba állító. A transzmozgalom térnyerésével furcsa fordulatot vett a genderelmélet értelmezése, úgy, mint amikor Marx Hegelt úgymond a feje tetejéről a talpára állította. A feminizmus a nemi szerepeket és a személyiségünket is társadalmi konstrukciónak tartja – a nemiségünk márpedig a személyiségünk része. A transzmozgalom azonban azt állítja, lehetséges „rossz testbe születni” úgy, hogy az ember érzett nemisége kezdettől fogva ellentétes a valódi, biológiai nemével. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a személyiségünk egy jelentős része nem társadalmi konstrukció, azaz miközben a feminizmus antiesszencialista, a transzmozgalom esszencialista, csak nem a fizikai-biológiai valóság terén lát esszenciát. Így aztán a feminizmus egyik ága (a transzkirekesztő radikális feministák, TERF-ek) élesen szembekerültek a

¹ A tanulmányban szereplő fordítások a szerzői munkái.

transzmozgalommal, és ma már a gender elsősorban nemi identitást jelent (szemben a feministák értelmezésével, azaz a 'társadalmi nem'-mel, ami átfedésben van a 'nemi szerep' jelentéssel, és annak társadalmi konstrukciós mivoltára utal).

A transzmozgalom által meghonosított genderfogalom megértéséhez, melyet kissé önellentmondásosan egyszerre tekintenek társadalmi konstrukciónak és megváltoztathatatlan adottságnak is, idézem Rogers Brubakert:

„Ha a szubjektív genderidentitás ma hitelességgel és tekintéllyel van felruházva, az nagyrészt annak köszönhető, hogy mélyen gyökerező, állandó és belső meghatározottságúnak tartják. Azaz, míg a nem-gender megkülönböztetés lehetővé teszi, hogy a genderidentitást elszakítsuk a testtől és a természetestől, a »veleszületettség« története lehetővé teszi, hogy újra megtestesítsük és természetessé tegyünk azt. A szubjektív identitás feltételezett objektivitása az, ami lehetővé teszi a választás védelmét a nemválasztott nevében, és a változást a változatlanság nevében.” (Brubaker, 2016, 224)

Hogy egy tipikus feminista véleményt is bemutassak, idézem Rebecca Reilly-Coopert (2016): „Nem binárisnak és genderfluidnak hívni magadat, és közben megkövetelni a többiektől, hogy ciszneműnek hívják magukat, azt jelenti, ragaszkodsz hozzá, hogy az emberek nagy többsége maradjon a saját kategóriájában, míg magadat kategóriamentesnek nyilvánítod.” Szerinte a genderidentitások elképzelése úgy, ahogy van, felesleges, mert nem a nemiség, hanem az emberi személyiség az, ami spektrumon helyezhető el. „Nincs szükségünk genderre. Jobb lenne nekünk nélküle.” Ugyanakkor feministaként ő is antiesszencialista.

A genderelmélet filozófiai-elméleti hátterét egyrészt a liberalizmusban, másrészt a marxizmusban, harmadrészt a posztmodern elméletekben (posztstrukturálisizmus, dekonstrukció stb.) kell keresni (Szilvay, 2021, 21–78).

2. Feminista gendergyakorlat: a gender mainstreaming

A feminista gendergyakorlat, gender mainstreaming a társadalom feminista szempontú átalakítása. Gayle Rubin antropológus például kijelentette, ha a nemi szerepek társadalmi konstrukciók, akkor dekonstruálni is lehet őket, és létre lehet hozni egy „androgün, nemi szerepek nélküli (habár nem nem nélküli) társadalmat, amelyben szexuális anatómiánk független mitőlünk, a cselekedeteinktől és attól, hogy kivel szeretkezünk” (Rubin, 1975, 204). Ez jól mutatja a dualista felfogást, hiszen a „szexuális anatómiánk” a testünk, amelytől szeretne függetlenedni.

A kevésbé ambiciózus törekvések szerint a gender mainstreaming „a nemek közötti esélyegyenlőséget a politikaformálás központjába helyezi. A gender mainstreaming a nők és a férfiak társadalmi egyenlőségének megvalósítását szolgáló átfogó politika” (Betlen et al., 2009, 5), mely az olyan strukturális egyenlőtlenségek (mint a patriarchátus) ellen küzd, amelyek „úgy próbálják igazolni a fennálló hatalmi rendet, hogy azt a természet rendjének állítják be” (Betlen et al., 2009, 22). Ebből

következően „az eredményes egyenlőségi politika nem korlátozódhat arra, hogy a nőket felzárkóztassa a férfiközpontú, férfimércéjű társadalmi normákhoz. Hosszú távú célként a *társadalom és a közpolitika egésze* [a kiemelés tőlem – SzG] szorul átalakításra, hiszen a gond az alapvető társadalmi normákkal és azok intézményes és közpolitikai megtestesülésével van” (Betlen et al., 2009, 40). Sőt:

„A gender mainstreaming első lépése az alapvető társadalmi normák és intézmények felülvizsgálata és újragondolása a nők és a férfiak közötti egyenlőség szempontjainak figyelembevételével. Különösen felülvizsgálatra szorulnak a nemi szerepekkel, a jó családdal, a jó munkaerővel, a munka értékével, a munkahelyi érdemmel, a jó vezetővel vagy a jó politikussal szemben támasztott elvárásokra vonatkozó társadalmi normák.” (Betlen et al., 2009, 41)

3. LMBTQ-gendergyakorlat

Az LMBTQ-frontot illetően elmondható, hogy mára 36 országban vezették be az azonos neműek házasságát, és még több helyen (köztük Magyarországon is) van elismert élettársi kapcsolat; a nemi identitászavarok emberi joggá változtak, azaz terjed a transzneműség társadalmi és jogi elismertetése. Jó példa erre az Amerikából az olimpiáig terjedő, Joe Biden által hitelesített gyakorlat, miszerint számos sportágban indulhat női és férfiágon az ág nemével ellentétes biológiai nemű versenyző, ha ellenkező neműnek érzi magát – az algír bokszozó nem transznemű volt, hanem interszex (Szilvay, 2021, 273–278), de ez a testi állapot is a problémahalmaz részét képezi.

Amerikában „transzjárvány” van, s amíg eddig jellemzően a magukat nőnek érző biológiai férfiak voltak túlnyomó többségben a transzneműek közt, ma már kamasz lányok között is terjed az elképzelés, hogy ők rossz testbe született fiúk (Shrier, 2022). Amerikában már műtöttek át kiskorúakat, pubertásgátlókat adva nekik és hormonterápiát alkalmazva (Szilvay, 2023b; 2024), a transznemű szervezetek pedig egyértelműen szeretnék az egész nemváltási procedúrát kiterjeszteni a minél fiatalabb korúakra is, a gyermekek átműtését propagálva (Milrod & Karasic, 2017). Ezzel szemben az amerikai gyakorlathoz mérten mérsékelt holland protokollt – amely ellenezte a kiskorúak „társadalmi átmenetét”, azaz hogy a biológiai nemükhöz képest ellentétes neműként kezeljék őket (például ellenkező nemű nevet kapjanak), és amely Nyugat-Európában az orvosi sztenderd volt eddig – egyre több támadás éri annak túlságosan megengedő volta miatt (Biggs, 2023; Szilvay, 2023a; O'Malley, 2023).

Maguk a transzneműek a társadalom 0,3-0,6 százalékát teszik ki, történelmileg pedig 0,01 százalékot (Szilvay, 2021, 238–242) – bár ez az előző években a divatossá válás és a genderpropaganda (online buborékok, szektaszerű kamaszközösségek, buzdítás a nemváltásra mint egyetlen megoldás stb.) miatt valamelyest nőtt, bizonyítékát nyújtva annak, hogy a nem bujdosó, látens transzneműek elő mernek bújni, mivel a környezeti hatás igenis erős (Littman, 2018; Indremo et al., 2022). Egyre több a „detranzicionáló”, azaz azok száma, akik megbánták a „nemváltást” (Heyer, 2018;

Anderson, 2022, 87–124; Shrier, 2022, 235–276; Olohan, 2024). A hivatalos statisztikák szerint a transzneműeknek csak a 2 százalékát teszik ki, de egyes tanulmányok szerint csak a negyedükről tud az ellátórendszer, tehát négyszer ennyien vannak (Littman, 2021).

4. Tudományos kritikák

A nyugati (kiemelten az amerikai) gyakorlattal szemben súlyos kifogásokkal lehet élni: a nemi diszfóriás gyermekek túlnyomó többsége kamaszkorára spontán, magától kinövi egykori problémáját, azaz felesleges őket belenyomni a nemváltásba (Zucker, 2018; Ristori & Steensma, 2016). A pubertásblokkolóknak igen durva mellékhatásai lehetnek: akadályozhatják a normális csontsűrűség kifejlődését, fokozhatják a csontritkulás esélyét, veszélyeztethetik a szexuális funkciók elvesztését, negatív hatással lehetnek az agyfejlődésre és az IQ teljes kifejlődését is akadályozhatják. Már eleve az a nézet is furcsa, miszerint ezeknek a gyógyszereknek a funkciója az időnyerés, hiszen a normális fejlődés folyamatát akasztják meg (Hruz et al., 2017; Schneider et al., 2017; Vries, 2020). Ráadásul pozitív pszichológiai hatásuk sincs (Carmicheal et al., 2010; Vries et al., 2011, Carmichael et al. 2021). Ugyancsak veszélyes mellékhatásai lehetnek a hormonterápiának: jelentősen növeli például a szívproblémák esélyét (Klink et al., 2015; Nota et al., 2019). A társadalmi átmeneten áteső nemi diszfóriás gyermekek mentális állapota nem jobb a társadalmi átmeneten nem áteső társaikénál (Wong et al., 2019). Kisgyermekes esetében végleges és stabil szexualitásról beszélni teljes tévedés, a pszichoszexuális fejlődés ugyanis 20 éves korunkig is eltart (Miklósi et al., 2022). Az egész nemváltás nem valós, hiszen a valódi nemváltás lehetetlen, tekintve, hogy az agyunk és a csontozatunk is női vagy férfi karakterisztikumú, sőt minden sejtünk női vagy férfi sejt (Szilvay, 2021, 249–256). Az egyre több kudarcos tranzíció is figyelmeztető jelként kell, hogy szolgáljon.

Az LMBTQ-mozgalom szereti hangoztatni a nemiség fluiditását, képlékenységet, változtathatóságát, de a valóságban ezt csak egy irányba fogadják el: a heteroszexualitástól az LMBTQ-irányultságok és -identitások felé. Némileg ellentmondásosan egyszerre állítják, hogy a nemi irányultság (és identitás) veleszületett, illetve hogy képlékeny és társadalmi konstrukció. A tudományos kutatások szerint azonban valójában az LMBTQ-irányultságok és -identitások a képlékenyek; a heteroszexualitás határozottan stabil vonás. A húszas, harmincas éveikben járó homoszexuálisok jelentős része például spontán heteroszexuális irányba mozdul el az élete folyamán.

Különbéle kutatásokból az is világossá vált, hogy a homoszexualitás nem veleszületett; a biológiai tényező esetleg egyharmadnyival járulhat hozzá a kialakulásához, de más környezeti tényezők is szükségesek hozzá (Szilvay, 2021, 209–226; Rihmer et al., 2022).

Egy, a kérdéskör teljes szakirodalmát áttekintő tanulmány szerzői, Lawrence Mayer epidemiológus és biostatistikus, illetve Paul McHugh professzor (egykor nemváltó műtétek végzője) úgy fogalmazzak: „a hipotézist, mely szerint a nemi identitás veleszületett, fix tulajdonsága az embernek, oly módon, hogy az független a biológiai nemtől – azaz hogy egy személy lehetne »női testbe zárt férfi« vagy »férfi testbe zárt nő« –, nem támogatja semmilyen tudományos bizonyíték” (Mayer & McHugh, 2016, 8). Emellett azt is bebizonyították, hogy a nemiség nem spektrum, hanem a nemek binárisak: „A biológiában egy szerv akkor női vagy férfi, ha struktúrája szerint szerepet játszik a reprodukcióban. Ez a definíció nem kíván meg semmilyen önkényes, mérendő vagy számszerűsíthető fizikai jellemzőt, viselkedést; pusztán a reprodukciós rendszer és folyamat megértése szükséges hozzá.” (Mayer & McHugh, 2016, 90). A férfiasság és nőiesség egyetlen, jól meghatározható eredete – vonják le a kutatók a következtetést – a nemek reprodukzív szerepében lelhető fel, így „a nemi szerepek konceptuális alapja stabil és bináris, s egyben lehetővé teszi, hogy a férfiakat a nőktől a reprodukzív szerveik, rendszerük alapján különböztessük meg, még akkor is, ha esetleg az egyének viselkedése nemileg nem tipikus” (Mayer & McHugh, 2016, 90).

A férfi és női nemi szerepek kérdését és feminista problematizálását illetően Richard Lippa pszichológus professzor és Charles Murray szociológus konklúzióit érdemes figyelembe vennünk: Lippa arra a következtetésre jut, hogy a különböző környezeti és biológiai hatások együttesen olyan „okozati bozótokat” (causal thickets) alkotnak, amelyek „interakciók nehezen elemezhető gubancái”, melyekben számos visszacsatolási kör is van. Ráadásul „a lehetséges interakciók listája vég nélküli; a visszacsatolások minden irányba hatnak, s elválaszthatatlanul összefonódnak” (Lippa, 2005, 221), azaz a százalékos vita értelmetlen; a környezet és a biológia is erősen meghatározza a nemi szerepeket.

Mindkettejük (Lippa, 2005; Murray, 2024, 31–158) rámutat arra, hogy a tudományos kutatások szerint bizony a férfi és női tulajdonságok jó része veleszületett („esszenciális”, ha tetszik), akkor is, ha a környezetnek is nagy szerepe van a személyiség fejlődésében. Fölmerül a kérdés: igazolódott-e akkor a feminizmus nagy rémálma, a „biológiai determinizmus”? A válasz az, hogy nem, ugyanis olyan törvényszerűségekről van szó, amelyek „nagy átlagban” igazak. A determináció – hívja fel a figyelmet Steven Pinker – ezzel ellentétben 100 százalékos meghatározottságot jelent. A feministák a valódi jelentésével ellentétesen használják a fogalmat (Pinker, 2002, 174–185).

Murray konklúzióként öt megállapítást tesz: 1. A személyiségbeli különbségek a nemek között világviszonylatban azonosak, de a nemileg egyenlőbb és szabadabb társadalmakban nagyobbak. 2. Világviszonylatban átlagosan a nőknek jobbak a beszédhez kapcsolódó készségei és a szociális érzékük, míg a férfiaknak a térlátása és a tájékozódási képessége, illetve több férfi van extrém matematikai tehetséggel vagy épp tehetségtelenséggel megáldva. 3. Ugyanígy elmondható, hogy a nők inkább emberekkel,

a férfiak pedig inkább dolgokkal kapcsolatos hivatást választanak maguknak. 4. Az agyra jellemző nemi különbségek összefüggenek a személyiségre, a képességekre és a társadalmi viselkedésre jellemző nemi különbségekkel. 5. A mindezeknek a különbségeknek a felszámolására törekvő külső beavatkozások (gender mainstreaming) csak limitált eredménnyel járhatnak (Murray, 2024, 31–158).

Az egyoldalú, kizárólag gendermegerősítő (gender affirming care) szemléletű terápiás gyakorlatot is egyre többen kritizálják, mivel ideológiailag átítatott, s nem figyel más mentális problémákra, csak a nemi diszfóriára, és kizárólag a tranzíció irányába való elmozdulást tartja megengedhetőnek, más LMBTQ-irányultságok esetén pedig csak a megerősítést. Jóval körültekintőbbnek és óvatosabbnak kellene lenni, mert a hiteles emberkép alapján a tranzíció egyoldalú támogatása problémás. Nem beszélve arról, hogy ez az átideologizált terápiás megközelítés minden problémát a társadalomból eredeztet (Thomas, 2023).

Mi lehet minderre a problémahalmazra a keresztény válasz, ha a kinyilatkoztatás azt hirdeti, hogy Isten szeret minket, Isten képmására, illetve férfinak és nőnek, teremtetünk?

5. A keresztény felfogás és reakció

A keresztény válasz a fentiek mellett abból indul ki, hogy az ember test és lélek egysége, azaz a konstrukcionizmusnak csak mérsékelt formáját tudja elfogadni, ami összeegyeztethető a teremtettség adottságaival. Emellett a kereszténység szerint az ember egésze valamiféle Istenben való kiteljesedésre irányul, és testi-lelki mivolta is ezt szolgálja, azaz számít a természet (lásd természettörvény), amelyet az Istentől kapott szabadságunknál fogva persze módunkban áll megszegni, csak annak negatív következményei lesznek. Nem igaz tehát a genderelmélet ama alapvető meggyőződése, hogy a testi mivoltunknak semmiféle következménye sincs a nemi szerepekre, nemi irányultságra nézve. A biológiánk, a velünk született adottságaink (hiszen nem vagyunk tabula rasák) nem végletesen, de erősen befolyásolják az életünket. Emellett a keresztény emberek (illetve az egész emberiség) arra kaptak meghívást, hogy ezen felül bizonyos, a kinyilatkoztatásnak és az isteni parancsoknak megfelelő módon „konstruálják” meg az életüket, a társadalmaikat, az etikájukat. A kereszténység nem fogadja el a dualista felfogást, a test és a lélek (avagy a személyiség) radikális szétválasztását.

Az ember alapvető felépítése heteroszexuális, a normális pedig az, ha az „érzett” neve azonos a biológiaival. Ezt hívja a transzmozgalom „ciszheterónak”, ám ez egy nyelvpolitikai játék, mely arra irányul, hogy megfossa a természetességétől, magától értetődőségétől a valódi nemünkkel való azonosulást, és egyenrangúvá tegye vele a transzneműséget. A keresztény felfogás elfogadja, hogy az emberi psziché törékeny és „el lehet téríteni” a teremtető szándéktól gyermekkori traumákkal, félreneveléssel, propagandával, és persze lehetnek veleszületett rendellenességeink is; de ezt az

„eltérítést” nem tartja azonos értékű opciónak a teremtoői szándékkal (illetve a biológiai-lelki valónk bennfoglalt lehetőségeivel) összhangban történő kiteljesedéssel.

Az LGBTQ-mozgalom szeret „medikalizálásról” beszélni, azaz arról, hogy a „heteronormatív mátrix” orvosi-mentális problémát kreál az LGBTQ által normálisnak tekintett állapotokból, mint amilyen például a transzszexualitás vagy az interszexualitás.

Mint Maureen L. Condic és Samuel B. Condic írják egy katolikus bioetikai folyóiratban, „[e]gy szervnek meghatározó jellemzője a *szervezet*: egy entitás különböző részeinek feladata, hogy együttműködjenek az egész entitás jóléte érdekében” (Condic & Condic, 2005, 336). A szerveink tehát a szervezet egészéért vannak, a reprodukív szerveink pedig egy még nagyobb jóért: a férfi és nő szexuális egyesüléséért, az örömszerzésért, illetve az élet továbbadásáért. A nem mint állapot a test ilyenfajta szervezethez való tartozásának és célra orientáltságának megnyilvánulása. Ha egy szerv, legyen az a szem, a fül vagy a nemi szervek, nem felel meg ennek, illetve nem vagy csak részlegesen tudja teljesíteni a feladatukat, akkor az nem pusztán önkényes társadalmi konstrukciók által el nem ismert eltérés, különbség, egyenlő értékű alternatíva, hanem „működési hiba”, rendellenesség.

A Katolikus Egyház többször elítélte a genderelméletet. A Család Pápai Tanácsa által kiadott, itthon 2012-ben megjelent *Családdlexikon: A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről* 31 oldalon át (397–427) foglalkozik a genderkérdéskörrel. Elítéli a „genderfeminizmust”, amelyet „manicheus-dualista” felfogásnak tekint. Elismeri, hogy van személyes és biológiai identitás, de a kettőnek „ontikus magot” kell képeznie, mely a „pszichofizikai fejlődés alapja” (A Család Pápai Tanácsa, 2012, 418–419). A konklúziója szerint a „férfiaknak és nőknek a közélet és magánélet minden területén lehetőséget kell kapniuk a cselekvésre”. Jogos elvárás a „gender-egyenlőség”, ha az „magában foglalja a nemi különbségek tárgyilagos szemléletét” (A Család Pápai Tanácsa, 2012, 425). Ugyanakkor jelzi, hogy a férfi és a nő egymásra van utalva; a biológiától való teljes elszakadást és számos feminista, illetve LGBTQ-célt (például az abortuszhoz való jog) nem fogad el. Kirajzolódik tehát egy katolikus genderfelfogás, mely konzervatív és mérsékelt, illetve ellentétben áll a „radikális felfogással”.

A *Katolikus Egyház katekizmusa* máig ható érvénnyel leszögezi: „»Isten megteremtette az embert, saját képére (...) férfiak és nők teremtette őket« (Ter 1,27); »legyetek termékenyek és szaporodjatok« (Ter 1,28); »amikor Isten Ádámot megteremtette, Istenhez hasonlónak alkotta; férfiak és nők teremtette őket, megáldotta, és azon a napon, amelyen alkotta, embernek nevezte őket« (Ter 5,1–2)” (KEK, 2006, 2331). Továbbá: „Minden embernek, akár férfi, akár nő, el kell ismernie és el kell fogadnia a maga szexuális identitását. A testi, erkölcsi és lelki különbségek és komplementaritás a házasság javára és a családi élet kibontakozására irányulnak. A házaspár és a társadalom harmóniája részben attól függ, hogyan élik meg a nemek

komplementaritását, kölcsönös egymásrautaltságát és egymás segítségét” (KEK, 2006, 2333). A homoszexuális kapcsolatok pedig a katekizmus szerint:

„Ellentétesek a természetes törvénnyel. A nemi aktusból kizárják az élet továbbadását. Nem az igazi érzelmi és szexuális komplementaritásból származnak. Nincs olyan eset, amikor jóváhagyhatók lennének. Nem elhanyagolható azon férfiak és nők száma, kiknek homoszexuális hajlama nagyon mélyen gyökerezik. E hajlam, mely objektíve rendetlen, többségük számára próbatétet jelent. Tisztelettel, együttérzéssel és gyöngédséggel kell fogadni őket. Kerülni kell velük kapcsolatban az igazságtalan megkülönböztetés minden jelét. Az ilyen személyek arra hivatottak, hogy valósítsák meg életükben Isten akaratát, és amennyiben keresztények, egyesítsék az Úr kereszttáldozatával az állapotukból adódó esetleges nehézségeket.” (KEK, 2006, 2357–2358)

2024 tavaszán Ferenc pápa a *Férfi-Nő: Isten képmása* című nemzetközi szimpózium résztvevőihez intézett beszédében a genderideológiát korunk „legcsúnyább veszélyeként” jellemezte, mert az eltöröl minden különbséget, amely az emberiség része (Zengarini & Somogyi, 2024).

6. Keresztény bánásmód

A fő kérdés tehát, hogy a keresztények hogyan viszonyuljanak az LMBTQ-irányultságú vagy -identitású embertársaikhoz, mind személyesen, mind például az egyházi intézményekben, kiemelten az egyházi egyetemeken az esetleges LMBTQ-hallgatókhoz. Úgy gondolom, az alapvető viszonyulás a megértés, fenntartva az egyet nem értéssel. Vita esetén tudatni kell velük, hogy egy egyházi intézménynek speciális küldetése van, és kiemelten kell képviselnie a keresztény tanítást (II. János Pál, 2005). Ez azonban nem zárja ki, hogy bemutassa az alternatív (feminista és LMBTQ) elméleteket, de kötelességévé teszi azokat mérlegre téve kritikusan szemlélni. Esetleg jelezni kell az érintett hallgatóknak, hogy a jelentkezésükkor tudták, egyházi intézménybe jelentkeznek, amely saját küldetéstudattal rendelkezik, és nem árult zsákba macskát ez ügyben sem. Természetesen az egyéni meghallgatás szükség esetén mindenkinek jár. Ha a téma szóba kerül a vonatkozó órákon, nem kell elzárkózni attól, hogy elmondhassák az álláspontjukat, de érdemes azt ellenpontosítani akár a tanár, akár más hallgató felszólalása által. Ebből akár még termékeny párbeszéd is születhet. A bullyingot el kell kerülni; azt a felbukkanása esetén el kell ítélni!

Külön kérdés lehet a transznemű hallgatók esetleges felbukkanása és a velük való bánásmód. Mint mindenki másnak, a tapintat és a megértés feléjük fordulva is fontos. Ugyanakkor nekik is el kell fogadniuk, hogy egy keresztény intézmény keresztény felfogást képvisel. Olyan gyakorlati ügyekben, mint a megszólítás és az öltözködés, az egyházi intézményeknek joguk van élni az intézményi autonómiájukkal és a gyakorlati problémára (például annak mérete, jellege, vagy hogy provokáció-e, vagy sem alapján) a saját etikai és gyakorlati megfontolásokat figyelembe véve informálisan (például a

hallgatóhoz intézett kérés formájában) vagy formálisan (például szabályzatba foglalás által) reagálni.

Az ellátásban és az esetleges intézményi közösségen belüli terápiás kísérésben is a keresztény emberkép alapján kell eljárni; az ezzel összhangban lévő terápiás és orvosi gyakorlatok lehetnek a mérvadók. Az egyházi intézmények mozgásterét a keresztény tanítás (katolikus intézmények esetében a Katolikus Egyház tanítása) keretezi, az a mérvadó, jelen téma szempontjából különös hangsúlyt helyezve a keresztény antropológiára és etikára.

Összességében a keresztények és az egyházi intézmények nem fogadhatják el a feminista genderideológiát és az LMBTQ-ideológiát sem, de ugyanakkor eme irányultságok képviselői felé megértéssel és emberi méltóságuk tudatában kell fordulniuk. Az önfeladás nem megoldás. Az egyházi intézményeknek joga és lehetősége, hogy az esetleges kihívásokra a keresztényantropológiai tanítás, a kinyilatkoztatás és a szeretetparancs együttes figyelembevételével, az azok által kijelölt határok közt reagáljon.

Irodalomjegyzék

- A Család Pápai Tanácsa. (2012). *Családlektion: A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről*. Szent István Társulat.
- Anderson, R. T. (2022). *Harryből Sally: Válasz a „transznemű pillanatra”* (ford. Kőszeghy A.). MCC Press.
- Beauvoir, S. de. (1969). *A második nem*. Gondolat.
- Betlen A., Krizsán A. & Zentai V. (2009). *Partszélről a fősodorba. Gender mainstreaming kézikönyv*. Clone Design Kft.
- Biggs, M. (2023). The Dutch Protocol for Juvenile Transsexuals: Origins and Evidence. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 49(4), 348–368.
<https://doi.org/10.1080/0092623X.2022.2121238>
- Brubaker, R. (2016). *Trans: Race and Gender in an Age of Unsettled Identities*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1w4ckd>
- Carmichael, P., et al. (2021). Short-Term Outcomes of Pubertal Suppression in a Selected Cohort of 12 to 15 Year Old Young People with Persistent Gender Dysphoria in the UK. *PLOS One*, 16(2). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0243894>
- Condic, M. L., & Condic, S. B. (2005). Defining Organisms by Organization. *The National Catholic Bioethics Quarterly*, 5(2), 331–353.
<https://doi.org/10.5840/ncbq20055250>
- Heyer, W. (2018). *Trans Life Survivors*. Magánkiadás.
- Hruz, P. W., et al (2017). Growing Pains: The Problems with Puberty Suppression in Treating Gender Dysphoria. *The New Atlantis*, (52), 3–36.

- Indremo, M., et al. (2022). Association of Media Coverage on Transgender Health with Referrals to Child and Adolescent Gender Identity Clinics in Sweden. *JAMA Network Open*, 5(2). <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2021.46531>
- János Pál, II. (2005). Ex corde ecclesiae apostoli rendelkezés a katolikus egyetemekről, 1990. augusztus 15. In: Diós I. (szerk.), II. János Pál megnyilatkozásai: Pápai dokumentumok 1978–2005. I. 739–760.
- KEK. (2006). A Katolikus Egyház Katekizmusa: A Római Katolikus Egyház tanításának összefoglalása. <https://archiv.katolikus.hu/kek/>
- Klink, D., et al. (2015). Bone Mass in Young Adulthood Following Gonadotropin-Releasing Hormone Analog Treatment and Cross-Sex Hormone Treatment in Adolescents with Gender Dysphoria. *Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 100(2). <https://doi.org/10.1210/jc.2014-2439>
- Lippa, R. A. (2005). *Gender, Nature, and Nurture*. Routledge (2nd ed.).
- Littman, L. (2018). Parent Reports of Adolescents and Young Adults Perceived to Show Signs of a Rapid Onset of Gender Dysphoria. *PLOS One* 14(3). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0202330>
- Littman, L. (2021). Individuals Treated for Gender Dysphoria with Medical and/or Surgical Transition Who Subsequently Detransitioned: A Survey of 100 Detransitioners. *Archives of Sexual Behavior*, 50(8), 3353–3369. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-02163-w>
- Malpas, S., & Wake. P. (szerk.). (2006). *The Routledge Companion to Critical Theory*. Routledge.
- Mayer, L. S., & McHugh, P. R. (2016): Sexuality and Gender: Findings from the Biological, Psychological, and Social Sciences. *The New Atlantis*, (50), 10–143.
- Miklósi M. et al. (2022). Szexuális fejlődés gyermek- és serdülőkorban. *Psychiatria Hungarica*, 37(4), 319–350.
- Milrod, Ch., & Karasic, D. H. (2017). Age Is Just a Number: WPATH-Affiliated Surgeons' Experiences and Attitudes Toward Vaginoplasty in Transgender Females Under 18 Years of Age in the United States. *The Journal of Sexual Medicine*, 14(4), 624–634. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.02.007>
- Money, J. (1955). Hermaphroditism, Gender and Precocity in Hyperadrenocorticism: Psychologic Findings. *Bulletin of the John Hopkins Hospital*, 96(6), 253–264.
- Murray, Ch. (2024). *Emberi sokféleség: A gender, az osztály és a rassz biológiája* (ford. Bodó B. L., Bonác Á. & Kovács G.). MCC Press.
- Nota, N. M., et al. (2019). Occurrence of Acute Cardiovascular Events in Transgender Individuals Receiving Hormone Therapy: Results From a Large Cohort Study. *Circulation*, 139(11), 1461–1462. <https://doi.org/10.1161/CIRCULATIONAHA.118.038584>
- O'Malley, S. (2023): The Dutch Model is falling apart. *Genspect*. <https://genspect.org/the-dutch-model-is-falling-apart/>

- Olohan, M. M. (2024). *Detrans: True Stories of Escaping the Gender Ideology Cult*. Regnery.
- Pinker, S. (2002) *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. Penguin Books.
- Reilly-Cooper, R. (2016). Gender is Not a Spectrum: The idea that 'gender is a spectrum' is supposed to set us free. But it is both illogical and politically troubling. Aeon. <https://aeon.co/essays/the-idea-that-gender-is-a-spectrum-is-a-new-gender-prison>
- Rihmer Z. et al. (2022). A szocializáció szerepe a pszichoszexuális fejlődésben. *Psychiatria Hungarica*, 37(4), 351–363.
- Ristori, J., & Steensma, T. D. (2016). Gender Dysphoria in Childhood. *International Review of Psychiatry*, 28(1), 13–20. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1115754>
- Rubin, G. (1975). *The Traffic in Women: Notes on the „Political Economy” of Sex*. In: R. R. Reiter (szerk.), *Toward an Anthropology of Women* (pp. 157–210). Monthly Review Press.
- Schneider, M. A., et al. (2017). Brain Maturation, Cognition and Voice Pattern in a Gender Dysphoria Case Under Pubertal Suppression. *Frontiers in Human Neuroscience*, 11. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2017.00528>
- Shrier, A. (2022). *Visszafordíthatatlan károk: A transzmánia, amely elcsábítja lányainkat* (ford. Kováts V.). MCC Press.
- Szilvay G. (2021). *A gender-elmélet kritikája: Töprengések az antropológiai forradalomról a feminizmustól a transzneműségig* (2. kiadás). Alapjogokért Központ.
- Szilvay G. (2023a). Transzgender protokoll: épp szétesik a nemváltoztatás-pártiak hivatkozási alapja. Mandiner, január 27. <https://mandiner.hu/kulfold/2023/1/transzgender-protokoll>
- Szilvay G. (2023b). Kiderült: mégis végeznek nemváltó műtétet kiskorúakon Nyugaton. Mandiner, április 17. <https://mandiner.hu/hirek/2023/04/kiderult-megis-vegeznek-nemvalto-mutetet-kiskoruakon-nyugaton>
- Szilvay G. (2024). Kitalalsz, hogy gyermekeken végeznek nemváltó műtét a kórházadban? Joe Biden beperel! Mandiner, június 19. <https://mandiner.hu/kulfold/2024/06/kitalalsz-hogy-gyermekeken-vegeznek-nemvalto-mutet-a-korhazadban-joe-biden-beperel>
- Thomas, V. (szerk.). (2023). *Cynical Therapies: Perspectives on the Antitherapeutic Nature of Critical Social Justice*. Ocean Reeve Publishing.
- Vries, A. L. C. de, et al. (2011). Puberty Suppression in Adolescents with Gender Identity Disorder: A Prospective Follow-Up Study. *The Journal of Sexual Medicine*, 8(8), 2276–2283. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2010.01943.x>
- Vries, A. L. C. de. (2020). Challenges in Timing Puberty Suppression for Gender-Nonconforming Adolescents. *Pediatrics*, 146(4). <https://doi.org/10.1542/peds.2020-010611>

- Wong, W. I., et al. (2019). Childhood Social Gender Transition and Psychosocial Well-Being: A Comparison to Cisgender Gender-Variant Children. *Clinical Practice in Pediatric Psychology*, 7(3), 241–253. <https://doi.org/10.1037/cpp0000295>
- Zengarini, L., & Somogyi V. (2024). Ferenc pápa: A gender-ideológia korunk legcsúnyább veszélye. *Vatican News*, március 2. <https://www.vaticannews.va/hu/papa/news/2024-03/ferenc-papa-gender-ideologia-no-ferfi-isten-kepmasa-kongresszus.html>
- Zucker, K. J. (2018). The Myth of Persistence: Response to „A Critical Commentary on Follow-Up Studies and »Desistance« Theories about Transgender and Gender Non-Conforming Children” by Temple Newhook et al. (2018). *International Journal of Transgenderism*, 19(2), 231–245. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1468293>

A „Multicultural Masculinity Ideology Scale” magyar adaptációjának létrehozása és pszichometriai vizsgálata

Pálffy Patrik

PPKE BTK Pszichológiai Intézet, egyetemi tanársegéd

Creation and Psychometric Testing of the Hungarian Adaptation of the Multicultural Masculinity Ideology Scale.

Abstract: The study presents the development and psychometric evaluation of the Hungarian adaptation of the Multicultural Masculinity Ideology Scale. Following a standard translation–back-translation procedure, the instrument was administered online using a custom data-collection interface (Psinquiry) to a convenience sample of 155 participants (21.9% male; $M_{age} = 26.59$). Reliability analyses yielded acceptable internal consistencies for both factors identified in the original scale. Exploratory factor analysis supported a two-factor structure comparable to the original model, labelled “performance” and “hypermasculine posturing”. Group comparisons indicated no gender differences on the performance factor, whereas men scored significantly higher on hypermasculine posturing. Further analyses revealed no differences across categories of relationship status. Overall, the results suggest that the Hungarian MMIS exhibits adequate psychometric properties and can serve as a useful tool for assessing internalised masculinity ideologies in diverse cultural contexts.

Absztrakt

A tanulmány a Multicultural Masculinity Ideology Scale magyar változatának létrehozását és pszichometriai vizsgálatát mutatja be. A fordítás–vissza fordítás eljárást követően a kérdőívet egy saját fejlesztésű online felületen (Psinquiry) vettük fel 155 fős kényelmi mintán ($M_{kor} = 26,59$; 21,9% férfi). A megbízhatósági mutatók mindkét faktornál megfelelőnek bizonyultak. A feltáró faktoranalízis két, az eredetivel összevethető faktort azonosított: a teljesítményt és a hipermaszkulin pózolás. A nemek közötti összehasonlítás a teljesítmény faktoron nem mutatott különbséget, míg a hipermaszkulin pózolás esetében a férfiak szignifikánsan magasabb pontszámot értek el. A családi állapot mentén egyik skálán sem találtunk szignifikáns eltérést. Eredményeink alapján a magyar MMIS megfelelő pszichometriai tulajdonságokkal rendelkezik és alkalmas a maszkulin ideológiák internalizáltságának hazai mintán történő vizsgálatára.

I. Bevezetés

I.1. Maszkulinitás és feminizmus

A médiában, a női magazinokban és a férfiaknak szóló hirdetésekben gyakran találkozunk a maszkulinitás társadalmi normáival. Sűrűn hallhatjuk a „macsó” és a „kemény” jelzőt a férfiakkal kapcsolatban. Például vegyük az Old Spice reklámjait. A cég médiakampányának fő arca Terry Crews amerikai színész, volt NFL-játékos, aki a reklámok nagy részében meztelen felsőtesttel, izmait megfeszítve szerepel, rendszerint kiabálva és hangsúlyozva, hogy akkor lehet valaki igazán férfias, ha kemény és tele van erővel. Ugyanígy gyakran előfordul a médiában a „megváltozott”, „elnőiesedett”, „sérülékeny” jelző a férfiakra, természetesen negatív felhanggal. Ilyen például a Penny Market 2017-es karácsonyi reklámja, amelyben a férfit folyamatosan elnyomja a

feleség, bármilyen ötletet is hoz fel, vagy a Nasivin férfi nátháról szóló reklámja, amely a férfit gyenge, tehetetlen embernek mutatja be, mikor náthás.

Ha egy kicsit tudományosabb szemszögből vizsgáljuk a kérdést, és nem csak a médiareprezentációkra vagyunk kíváncsiak, a *masculinity* szót egy tudományos adatbázisba beírva százával kaphatunk cikkeket a kérdés szakmai olvasatáról: a maszkulinitás eredetileg a femininitás ellenpólusaként létrejövő fogalom (Constantinople, 1973), később pedig személyiségjeggyé, karakterisztikává vált (Bem, 1974). Nem univerzális adottság, hanem a kultúra és a történelem fejlődésével változó, „különös emberi tapasztalás” (Hadas, 2009).

Visszatekintve e tudományos munkák történetére, az 1940–50-es évekre tehetőek azok a publikációk, amelyek először foglalkoztak a nemi szerepekkel, főként a szociológia egyik irányzatán, a funkcionalizmuson keresztül. Az első és egyik legfontosabb tanulmány a témában Parsons és Bales (1953) nevéhez köthető, akik különbséget tettek a családi szocializáción belül férfi és nő között, a felbontás alapja pedig a funkcionalitás volt. Így határozták meg az instrumentális férfi és az expresszív női nemi szerepeket. Előbbi a férfi pénzkereső, családfői funkcióira, míg utóbbi a nő családban betöltött szerepére, gondoskodására, érzelemkifejezésére utal.

Sok kritika érte azonban a fenti férfi–nő dichotómiában gondolkodó elméletalkotókat, például, hogy a modelljeik nem empirikus úton születnek, és tévesen következtetnek arra, hogy a normák és a személyiség között összhang van. Az egyik kritikus szakember, Joseph Pieck szerint rugalmatlan és életidegen a biológiai alapon való determináltság gondolata, és az ilyen elméletek kutatói nem képesek megragadni a változási folyamatokat (Pieck, 1976).

1.2. Gender és maszkulinitás

Ez a szembenállás az alapja a hazánkban és világszerte is felkapott témának, a *gender*nek. A gender studies, vagy más néven a társadalmi nemek tudománya különbséget tesz a biológiai nem és a társadalmi nem között. Utóbbi azoknak a tulajdonságoknak és viselkedéseknek az összessége, melyeket a társadalom a biológiai neme alapján elvár az egyéntől, például „a fiúk nem sírnak”, vagy „a nők helye a konyhában van”. A genderelmélet képviselőinek álláspontja, hogy ezek a sztereotípiák nem a biológiai nem által meghatározottak, és az emberek a testfelépítésük alapján nem determinálhatók e szerepekre. Mondhatjuk persze, hogy ezek a megállapítások általában igazak a nőkre vagy a férfiakra, de ez nem biológiai alapú, hanem a nemiségi normák elsajátításából fakad, melyeket a nevelésünk során internalizálunk. Bizonyos cselekedetekért jutalmazásban részesülünk (lányok a babázásért), bizonyos megnyilvánulásokért azonban büntetésben (fiúk a sírásért). Ha valaki eltér e normáktól, azt természetellenesnek tartják, illetve az illetőt megbélyegzik (Nagy, 2014).

A legfontosabb megállapítás, amit érdemes szem előtt tartani, hogy a nemek közti különbség jóval kisebb, mint az egyes nemeken belüli egyéni különbségek. Nem minden

férfi macsó, kemény, illetve nem minden nő emocionális és intuitív. Már egyes tulajdonságokat is felcímkézünk férfiasnak vagy nőiesnek, így előbbihez tartozik például az ambíciózusság, a határozottság vagy az önállóság, és ha egy nő rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal, akkor gyakran negatív értelemben karrieristának tartják (Fiske et al., 2002).

A társadalmi nemről, a nemi szerepekről és a feminizmusról sok szó esik, de ezeknek inkább a nők egyenjogúságára vonatkozó oldala kerül megvilágításra: sokkal többet foglalkozunk a női egyenjogúsággal, a XXI. századi női nemi szerepekkel, mint a férfiakkal. Ez rendben is van, ha a feminista elméletek közül az úgynevezett identitásparadigma nézeteit képviseljük, vagyis, hogy a feminizmus a nők válasza az elnyomásukra és a kisebbségi érzésekre.

Azon felül, hogy a feminizmus kérdéskörében szerepet kell vállalnia a férfiaknak, óhatatlanul kihatással van a nők emancipációja a férfiak megítélésére, a felénk támasztott elvárásokra, az életükre. A férfiak gyakran azért is vetik el az egyenlőség lehetőségét, mert félnek az eddigi privilégiumaik elvesztésétől, a hegemon férfiideál csorbulásától.

A hegemon maszkulinitás elmélete Connell (2005) nevéhez fűződik, amelyben megfogalmazza azokat az intézményesült kódokat, normákat, amelyek irányítják, szabályozzák vagy sok esetben gátolják a férfiak életét. Ez a maszkulinitáskonstrukció hatalmat biztosít mind a női nem, mind más konstrukciók felett, és bár a fenntartása nehézséget (lelkit és fizikait egyaránt, például, hogy a férfiak nem fejezhetik ki nyíltan az érzéseiket, nem sírhatnak) okoz a férfiaknak, mégis pártolják, még úgy is, hogy kevesüknek sikerül elérni. Ha röviden akarjuk megfogalmazni, akkor a hegemon férfi a mindig aktuális kor versengő férfiideáljai közül győztesen kikerült szociális normarendszer, ideál követője (Connell, 2005).

Hogy megtudjuk, pontosan milyen tartalmakat és szociális normákat is foglal magában ez az eszme, O’Neil 1982-es tanulmányát kell megvizsgálnunk, amelyben kifejtette a *rejtélyes férfiasság* értékrendszerét. Ez olyan normák, attitűdök és viselkedések halmaza, melyek segítségével meghatározható a tradicionális férfiszerep (vagyis a családfenntartó, kemény, határozott és magabiztos, érzelmeit ki nem mutató férfi). Ami korábban a családi modell kialakításának alapja volt, mára inkább korlátozó, előíró skatulya lett. A férfiak ugyanakkor félnek az elnőiesedéstől, hiszen tilos például érzelmeiket kifejezniük (kivéve a haragot és a dühöt), ami a normarendszer szerint inkább női vonás. Ez egy kétélű kérdés, hiszen a fent említett hátrányokkal jár ennek a férfiképnek a fenntartása, viszont rengeteg előnyt, privilégiumot is jelent a számukra. A változás pedig nemcsak a nehézségekről, de az előnyökről való lemondást is jelenti.

Egyfajta, „konfliktusokkal terhelt, kölcsönös függőségi viszony” (Gardiner, 2002, 2) húzódik a maszkulinitással foglalkozó kutatók (vagy férfikutatók) és a feminizmus között.

A férfikutatók száma az 1970-es években kezdett növekedni a második hullámos feministákkal karöltve, akik a patriarchátusban, vagyis a férfiak nők felett gyakorolt uralkodásában látták a nemi egyenlőtlenségek fő okát. A maszkulinitást kutatók többnyire baloldali, értelmiségi férfiak, akik támogatják a feminizmust és kritikusak a funkcionális alapú nemi megkülönböztetéssel. A különbség, hogy a feminista kutatók bő tíz évvel később kezdtek csak el foglalkozni a férfikutató fő témájával, a férfi-férfi közötti viszonyok vizsgálatával (Hadas, 2009).

Ezen a ponton a következő kérdések merülnek fel: Vajon hogyan gondolkoznak a férfiak önmagukról? Hogyan gondolkoznak a nők a férfiakra? Vajon mekkora a szakadék e két nézet között? Milyen az ideális férfi az egyik és a másik fél szemüvegén keresztül? Hogy ezekre választ kaphassunk, szükségünk van egy olyan mérőeszközre, amelylyel hatékonyan tudjuk mérni az egyes nemek egymásról és önmagukról alkotott véleményét. A férfiakkal kapcsolatos tulajdonságok mérésére hozták létre a Multicultural Masculinity Ideology Scale-t, mely jelen dolgozat adaptációs folyamatának tárgya.

2. A Multicultural Masculinity Ideology Scale

A Multicultural Masculinity Ideology Scale (MMIS) (Doss & Hopkins, 1998) a kulturális normák adaptációját és internalizáltságát méri olyan értelemben, hogyan kell egy férfinak viselkednie. A kérdőív kialakítása során a sokszínűségekre törekedtek, és igyekeztek minél többféle kultúra normarendszerét figyelembe venni a végleges mérőeszköz létrehozásánál, hogy egy univerzálisan használható tesztet kapjanak.

Kétféle maszkulinitás irányzatot különböztetünk meg: a genderspecifikust és a gender-összehasonlító. A különbség köztük, hogy míg előbbi az adott nemre vonatkozó szabályszerűségeket határozza meg, addig utóbbi a másik nemhez viszonyítva teszi ezt (Levant et al., 1996).

Az MMIS genderspecifikus. Cronbach és Meehl (1955) öt validáló eljárása közül négyet elvégeztek a kérdőív készítői: a faktoranalízist, a csoportok közti különbség vizsgálatát, a teszt-reteszt és a belsőkonzisztencia-vizsgálatot. A fejlesztés során 769 emberrel vették fel a tesztet; közülük 503 volt férfi (mind hallgatók). A mintából 190 személy chilei, 283 fehér amerikai, és 296 fekete amerikai. A kérdőív kialakítása során a női válaszokat nem vették figyelembe. Olyan tételeket válogattak össze, amelyek egy vagy több országban a maszkulinitás központi elemére mutatnak rá, vagy amelyek segítségével rá lehet világítani a kultúrák közötti különbségekre. Ügyeltek rá, hogy a kérdőív egyenlő mennyiségben tartalmazzon elemeket minden általuk vizsgált kultúrából.

A fejlesztők gyakorlatilag két kérdőívet készítettek: egyet a már eddig említett maszkulin ideológia vizsgálatára, egy másikat pedig az ehhez kapcsolódó viselkedéses elemek mérésére. E két kérdőív közül a jelen tanulmány az első adaptációját mutatja be.

Fontos különbséget tennünk a sztereotípiák, a férfi normák és a maszkulin ideológia között. A megalkotott eszköz az utóbbit méri, ami részben az első kettőből következik. Az ideológia gyakorlatilag a normák internalizálásával keletkezik. A

különbséget két példán keresztül szemléltetem: 1. „Az én kultúrámban nem elfogadható, ha egy férfi sír.” állítás a normákra vonatkozik; nem jelenik meg benne a személy véleménye, csupán az általános vélekedés. Ilyen tételleket tartalmazó kérdőívvel nem sok információt tudhatunk meg az adott személy gondolkodásáról, csak arról, mennyire tájékozott a kultúrája normarendszeréről. 2. Az „Úgy érzem, egy férfinak nem szabad sírnia.” állítás már sokkal inkább a kérdés internalizáltságáról, az ideológiáról, a személy saját véleményéről árulkodik.

További példa, hogy a fehér férfi középosztály elsődlegesen a státuszt és a kitartást emeli ki a férfiaság legfőbb elemeképp, míg az afroamerikaiak inkább a stressztűrő képességet, az agressziót és a család védelmét helyezték előtérbe (Cazenave, 1984).

A kérdőívben elvégzett feltáró elemzés során a szerzők egy kétfaktoros modellt állították fel, melynek egyik faktorát hipermaszkulin pózolásnak, a másikat pedig teljesítménynek nevezték el. Előbbi 13 tételt tartalmaz, utóbbi pedig nyolcat, és ezek együttese magyarázza a teljes variancia 27%-át. Ez a kétfaktoros megoldás a mindhárom kultúra esetében elvégzett kutatás során egyezett. A faktorok Cronbach-alfája megfelelő, 0,81-es és 0,72-es eredményt hozott.

A kérdőív korrelált egy korábban publikált maszkulinitást mérő kérdőívvel (Male Role Norms Scale [Thompson et al., 1985]), s ezek alapján az alábbi hipotézisek merülnek fel:

Hipotézis 0: a kérdőív magyar változatának megbízhatósági mutatói megfelelnek az elvárásoknak és egy hasznos, jól használható magyar mérőeszköz jön létre;

Hipotézis 1: kimutatható nemi különbséget fogunk találni a kérdőív felvétele során.

3. Az alkalmazott módszer

A dolgozatomban kizárólag az MMIS-sel dolgoztam. A magyar változat létrehozása során először egy független fordító magyarra fordította a kérdőívet, majd egy másik vissza angolra. Erre azért volt szükség, mert ha érdemi tartalmi eltérés lett volna a két angol verzió között, akkor az további szerkesztést igényelt volna, mivel azonban a két angol változat megegyezett, így továbbhaladhattunk a magyar változattal.

3.2. A mintavételi eljárás és a minta

A mintavételi eljárás fontos eleme a jelen dolgozatnak, hiszen a Psinquiry¹ fejlesztésének alapjául szolgál. Az adatbázis második bétatesztjét végeztem el, melynek során egy saját adatfelvevő felületet hoztam létre. Ez helyettesíti az eddig széles körben használt Google Formsot, méghozzá úgy, hogy a beletáplált tesztek fordított tételeit automatikusan megfordítja, és menti a válaszokat a Psinquiry adatbázisába. Ezt a kérdőívet megosztottam a közösségi médiában; kényelmi mintavétellel gyűjtöttem az adatokat.

¹ A Psinquiry egy általam készített tudományos adatbázis volt nyers adatok számára, ez azonban a kezdeményezés a tanulmány megírása után sajnos elhalt.

Az adatok könnyed virtuális kezelése érdekében szükséges egy egységes demográfiai változó sorrend és kódolás elterjesztése a tudományos köztudatban. Ezt rögzítettük az oldalon, így a felhasználóknak automatikusan betöltődnek a legfontosabb demográfiai változók (kor, nem, családi állapot, lakóhely, tartózkodási hely, iskolai végzettség), amit kiegészíthetnek más változókkal, ha a kutatásuk megkívánja.

Az első négy változó egy azonosítót ad ki,² amire elsősorban azért van szükség, hogy ne forduljon elő az, hogy ugyanazzal az emberrel veszünk fel egy tesztet több alkalommal is. Az azonosító segítségével a kitöltők többsége megkülönböztethető lesz egymástól anélkül, hogy olyan adatokat (például név, e-mail-cím) kellene bekérnünk, melyekből beazonosítható lenne. Ezen kívül a kutatásunk során felismertük, hogy utólagos teszt-reteszt vizsgálat elvégzésére is van lehetőség az azonosító segítségével: kezdetben ez a vizsgálat nem volt betervezve, mikor azonban később mégis e mellett döntöttünk, a közösségi médiában megosztott kérdőív újrafelvételénél könnyedén össze tudtuk párosítani az összetartozó adatokat.

A minta leíró statisztikáját az alábbi táblázat (1.) foglalja össze. A mintavételnél nem volt korlátozás életkorra vagy bármely más változóra.

Átlagéletkor	26,59 (SD 9,28)
Nem	155
Férfi	34 (21,9%)
Nő	121 (78,1%)
Iskolai végzettség	
Egyetemista	54 (34,8%)
Diplomás	42 (27,1%)
Érettségi	34 (21,9%)
Felsőfokú szakképzés vagy technikum	9 (5,8%)
Szakmunkás bizonyítvány	9 (5,8%)
8 általános iskolai végzettség	7 (3,9%)
Lakóhely	
Budapest	53 (34,2%)
Város	67 (43,2%)
Falu, község	27 (17,4%)
Külföld	8 (5,2%)

² Az azonosító felépítése: a vezetéknev első betűje (P), az anya vezetéknevének első betűje (H), a születési hely első betűje (G), a születési év utolsó számjegye (6), tehát például PHG6.

Tartózkodási hely	
Budapest	87 (56,1%)
Város	42 (27,1%)
Falu, község	18 (11,6%)
Külföld	8 (5,2%)
Családi állapot	
Egyedülálló	58 (37,4%)
Kapcsolatban	72 (47,1%)
Elvált, és nem házasodott újra	5 (2,6%)
Házasság	19 (12,3%)
Özvegy, és nem házasodott újra	1 (0,6%)

1. táblázat: Az kitöltők demográfiai eloszlása

3.3. Statisztikai elemzések

A teszt megbízhatóságának vizsgálatára először kiszámoltam a teszt Cronbach-alfáját. Ezután feltáró faktorelemzést végeztem, melynek eredményét összehasonlítottam az eredeti szakirodalommal, majd pedig független mintás t-próbát végeztem (annak feltételére vonatkozó normalitásvizsgálattal) a nemek közti különbség feltárására, illetve további varianciaanalíziseket a különböző demográfiai különbségekből fakadó eltérések vizsgálatára.

4. Eredmények

Az elvégzett feltáró faktoranalízis során két, viszonylag erős faktort és több gyengébbet kaptunk. A magyar faktorok kialakításához először három, majd két faktorban maximalizáltuk a lehetőségeket, így kaptunk egy, az eredetihez hasonló faktorszerkezetű kérdőívet. Az alábbi két táblázat (2. és 3.) a két faktorban szereplő tételek statisztikai jellemzőit mutatja be.

Teljesítmény	Töltés	Átlag	Szórás	Korrigált tétel: totál korreláció
1. A férfiaknak udvariasnak kell lenniük a nőkkel.	0,599	4,36	0,89	0,482
6. Egy férfi fő célja a családja támogatása.	0,7	3,54	1,12	0,597
9. Egy férfi álljon mindig pozitívan az élethez, és ne hagyja, hogy bármi letörje.	0,547	2,94	1,21	0,516
10. Egy férfi mindig legyen magabiztos.	0,677	3,34	1,17	0,623
14. Egy férfinak legyenek hosszútávú céljai.	0,632	4,41	0,83	0,547
16. Egy férfinak a legjobbat kell nyújtania az élet minden területén.	0,519	2,72	1,15	0,520
24. Egy férfinak nem kell mindig megvédenie a családját.	-0,624	4,30	1,18	0,475
27. Egy férfinak csakis olyan kapcsolatokban szabad szexuális aktust létesítenie, amelyekben érzelmileg kötődik a partneréhez.	0,624	2,98	1,46	0,460
28. Ha a dolgok nagyon nehezzé válnak, egy férfinak akkor sem szabad feladnia.	0,533	3,43	1,2	0,487
33. Egy férfi vállalja a kockázatot céljai elérése érdekében.	0,469	3,94	0,94	0,448

2. táblázat: A teljesítmény tételeinek faktortöltődései, -átlagai, -szórása és a korrigált tétel totál korrelációi

Hipermaszkulin pózolás	Töltés	Átlag	Szórás	Korrigált tétel: totál korreláció
2. Egy férfi kimutathatja az érzéseit.	-0,468	1,42	0,65	0,375
4. Egy férfi férfiasabb, ha sok partnerrel létesít szexuális kapcsolatot.	0,428	1,35	0,73	0,416
7. A férfi barátoknak nem szabad kimutatniuk az egymás iránt érzett szeretetüket.	0,505	1,43	0,77	0,430
15. Egy férfinak nem szabad kimutatnia érzelmeit a szerettei felé.	0,559	1,41	0,51	0,409
18. Férfiként szűznek lenni nem kinos.	-0,555	1,98	1,26	0,442
19. Ha egy férfi nem gazdag, akkor is mutassa magát annak.	0,474	1,37	0,7	0,414
20. Egy férfinak mindig kell, hogy legyen egy nő az életében, akivel randizik.	0,4	1,40	0,75	0,410
21. Egy férfinak akkor sem szabad sírnia, ha valami nagyon rossz történik.	0,529	0,61	1,18	0,434
22. Egy férfinak nem kell agresszívnek lennie, hogy elérje, amit akar.	-0,633	1,50	1,04	0,435
25. Egy férfi úgy tud legjobban gondoskodni a családjáról, ha a legjobban fizető állást szerzi meg.	0,485	2,28	1,09	0,477
26. Egy férfinak mindig versengenie kell.	0,581	2,08	1,07	0,577
30. Egy férfinak fontos, hogy sportos legyen, vagy jó legyen a sportokban.	0,457	2,7	1,17	0,447
31. Egy férfinak az élete során a lehető leghamarabb kell az első szexuális aktusra sort kerítenie.	0,612	1,25	0,56	0,501

3. táblázat: A hipermaszkulin pózolás tételeinek faktortöltődései, -átlagai, -szórása és a korrigált tétel totál korrelációi

Két demográfiai mutató mentén is érdemes megvizsgálni a két faktoron elért pontszámokat (4. táblázat). A nemek közötti különbség vizsgálatánál a

teljesítményskála esetében a Levene-teszt nem lett szignifikáns (Levene 1,634; $p=0,203$), tehát a szóráshomogenitás teljesül, és a csoportok között nincs meghatározó különbség ($p=0,915$), míg a hipermaszkulinpózolás-skálán a szóráshomogenitás nem teljesült (Levene 15,09; $p<0,001$), de a korrekciók után a különbség szignifikáns lett, és van különbség a nemek között ($p<0,01$).

A családi állapot szerinti felosztásnál a teljesítményskálán végzett ANOVA szóráshomogenitása nem teljesült (Levene 2,69; $p=0,048$), a kikért Welch-statisztika pedig nem lett szignifikáns ($W=2,124$; $p=0,133$), tehát nincs különbség a családi állapot alapján. A hipermaszkulinpózolás-skála esetében viszont teljesült a szóráshomogenitás (Levene=2,51; $p=0,061$), így elvégezhető az ANOVA, mely nem lett szignifikáns ($p=0,142$).

Demográfiai mutató		N	Hipermaszkulin pózolás		Teljesítmény	
			Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Nem	Férfi	34	26,17	7,86	36,08	8,27
	Nő	121	19,76	4,79	35,94	6,70
Családi állapot	Kapcsolatban	72	32,58	6,34	18,72	4,83
	Egyedülálló	58	33,46	5,38	20,98	6,67
	Házass	19	32,05	8,46	19,05	5,71
	Elvált	5	37,6	3,78	21,8	3,70
	Özvegy	1	29,0	0	35	0

4. táblázat: A hipermaszkulin pózolás és a teljesítmény demográfiai bontásban

Az eredeti, teljes, 35 tételes teszt Cronbach-alfája 0,711 volt, a hipermaszkulin pózolás alskáláé 0,800, a teljesítményé pedig 0,825. A két skálából létrehozott magyar verzió Cronbach-alfája 0,857. A végzettség szerinti különbség vizsgálatára használt ANOVA egyik faktoron sem lett szignifikáns (hiper.: $p=0,104$; teljesítmény: $p=0,167$).

5. Diskusszió

5.1. Belső konzisztencia, faktorstruktúra

Jelen vizsgálatunk célja az MMIS magyar változatának létrehozása és pszichometria elemzése volt. Eredményeink alapján az MMIS magyar verziójának – a nemzetközi irodalommal összhangban – két faktorra való bontása tűnik észszerűnek, melyben az egyik faktor a teljesítményre, becsületre utaló tételeket tartalmaz, a másik pedig a kifelé mutatott tulajdonságokra.

A kialakítás során végzett faktoranalízissel az eredeti angol változat teljesítményskálájának nyolc tételéből hetet sikerült reprodukálni. Csupán a 26-osat („Egy férfinak mindig versengenie kell.”) nem sikerült, amely a másik faktoron töltődik inkább, bár ezt is tölti valamelyest.

A reprodukált hét tételen kívül még három tartozik ehhez a faktorhoz, az 1-es („A férfiaknak udvariasnak kell lenniük a nőkkel.”), a 6-os („Egy férfi fő célja a családja támogatása.”) és a 27-es („Egy férfinak csakis olyan kapcsolatokban szabad szexuális aktust létesítenie, amelyekben érzelmileg kötődik a partneréhez.”). Ezek illenek a faktor tartalmába, utóbbi például szinte teljesen a 24-es fordított tétel („Egy férfinak nem kell mindig megvédenie a családját.”). A faktor fő jellemzői a magabiztosság, a család támogatása, az udvariasság, a tisztesség és a céltudatosság, ami mind pozitív tulajdonságnak mondható, így – ahogy várható is volt – a válaszadók lényegesen magasabb értékeket adtak ezekre a kérdésekre. A válaszadók átlaga a teljesítményskálán 35,97 volt.

A hipermaszkulinpózolás-skála eredeti 13 tételéből nyolcat sikerült reprodukálni, illetve – ahogy azt már fent említettem – az eredetivel ellentétben egy (a 26-os) ezt a faktort tölti. Ehhez társul még négy (a 2-es, a 7-es, a 18-as és a 22-es), s így a magyar változatnál is egy 13 tételes skála jött létre, ami inkább a férfiaság kifelé mutatott tulajdonságaira – mint ahogy a skála címe is mutatja – a pózolásra kérdez rá. A válaszadók átlaga ezen a skálán 21,17 volt.

Ahogy az eredményeknél láthattuk, a teszt Cronbach-alfája lényegesen megugrik, ha az eredeti 35 tételből csak ezt a 23-at használjuk, így a magyar verzió kialakításánál csak ezeket alkalmaztam, hogy jó pszichometria tulajdonságokkal bíró, viszonylag rövid, maszkulinitást mérő eszközt kapjunk.

Az elvégzett független mintás t-próba alapján nemi különbséget találtunk a maszkulinitásról alkotott képben, vagyis ez a hipotézis beigazolódott. A férfiak jóval szigorúbbak magukkal a pózolás tekintetében: nem engedik meg maguknak az érzelmeik kifejezését, vagy hogy ne legyenek sportosak. A nők azonban sokkal megengedőbbek: nem fontos nekik, hogy a férfiak keménynek mutassák magukat; inkább a biztonságos családi légkör fenntartását és a hosszútávú célokat részesítik előnyben. A mérőeszköz tehát alkalmas annak mérésére, hogyan tekintenek a férfiak önmagukra, illetve a nők a férfiakra, és nagyobb mintás kutatásokban tisztább képet kaphatunk a nők elvárásairól is. Az eddigiek szerint a férfiaknak kevesebb energiát kellene fektetniük a pózolásba, az érzelmeik elrejtésébe.

5.2. A Psinquiry-értékelés

A kezdeti szerverproblémák áthidalása után az adatbázis sikeresen vette a második pilotkutatás akadályait. Az itt felvett adatok már részét képezik az adatsokaságnak: a közzététel után, aki ilyen kutatást folytat, hozzáférhet az általunk felvett adatokhoz, természetesen beazonosíthatatlanul.

Kritikaként megemlíthető, hogy a standardizált demográfiai mutatók még finomításra szorulnak, ugyanis több helyen problémába ütköztünk. Elsőként az iskolai végzettségnél, ahol a személyek nagy része bejelölte az „érettségi”-t, holott a

válaszadási lehetőségek között szerepelt az „egyetemi tanulmányait végzi” opció. Ez mindenképpen újragondolásra szorul. A foglalkozásnál vélhetően szintén nagyon sokan bejelölték az „értelmiségi”-t a „tanuló” helyett; itt is a sorrendváltoztatás lehet a megoldás. Továbbá, ahogy az már korábban említésre került, a fordított tételek automatikus megfordítását is sikeresen kezeli a program.

Irodalomjegyzék

- Bem, S. (1974). The Measurement of Psychological Androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(2), 155–162. <https://doi.org/10.1037/h0036215>
- Connell, R. W. (2005): *Masculinities*. Berkley & Los Angeles.
- Cazenave, N. A. (1984). Race, Socioeconomic Status, and Age: The Social Context of American Masculinity. *Sex Roles: A Journal of Research*, 11(7–8), 639–656. <https://doi.org/10.1007/BF00288117>
- Constantinople, A. (1973). Masculinity-Femininity: An Eception to a Famous Dictum? *Psychological Bulletin*, 80(5), 389–407. <https://doi.org/10.1037/h0035334>
- Cronbach, L. J., & Meehl, P. E. (1955). Construct Validity in Psychological Tests. *Psychological Bulletin*, 52(4), 281–302. <https://doi.org/10.1037/h0040957>
- Doss, B. D., & Hopkins, J. R. (1998). The Multicultural Masculinity Ideology Scale: Validation from Three Cultural Perspectives. *Sex Roles: A Journal of Research*, 38(9–10), 719–741. <https://doi.org/10.1023/A:1018816929544>
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., & Xu, J. (2002). A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow from Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.878>
- Gardiner, J. K. (2002): Introduction. In Gardiner, J. K. (ed.), *Masculinity Studies and Feminist Theory*. Columbia University Press. 1–31.
- Hadas M. (2009). A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi [nagydoktori értekezés]. Magyar Tudományos Akadémia
- Levant, R. F., Rongxian, W., & Fischer, J. (1996). Masculinity Ideology: A Comparison Between U.S. and Chinese Young Men and Women. *Journal of Gender, Culture, and Health*, 1(3), 207–220.
- Nagy B. (2014). Biológia vagy társadalom? Bevezető tanulmány a társadalmi nemek kérdésköréhez. *Kultúra és közösség*, 5(4), 95–103.
- O’Neil, J. M. (1982): Gender-Role Conflict and Strain in Men’s Lives: Implications for Psychiatrist, Psychologists, and Other Human-Service Providers. In: Solomon, K., Levy, N. B. (eds.), *Men in Transition. Theory and Therapy*. Plenus Press. 5–44.
- Parsons, T., & Bales, F. Robert (1953): *Family, Socialization and Interaction Process*. Routledge & Kegan Paul.

- Pleck, J. H., Sonenstein, F. L., & Ku, L. C. (1994). Attitudes Toward Male Roles Among Adolescent Males: A Discriminant Validity Analysis. *Sex Roles*, 30(7-8), 481-501.
<https://doi.org/10.1007/BF01420798>
- Pleck, J. H. (1976): The Male Sex Role: Definitions, Problems, and Sources of Change. *Journal of Social Issues*, 32: 155-164.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1976.tb02604.x>
- Thompson, E. H., Jr., Grisanti, C., & Pleck, J. H. (1985). Attitudes Toward the Male Role and Their Correlates. *Sex Roles*, 13(7-8), 413-427.
<https://doi.org/10.1007/BF00287952>